

**FIRAT ÜNİVERSİTESİ ULUSLARARASI İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER
DERGİSİ**

*FIRAT UNIVERSITY INTERNATIONAL JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES*

CİLT/VOLUME: 8 SAYI/NUMBER: 2 ARALIK/DECEMBER-2024

SAHİBİ/OWNER

Prof. Dr. Kürşat ÇELİK
Fırat Üniversitesi İİBF Dekanı

EDİTÖRLER/EDITORS

Doç. Dr. Emre ÜNAL
Doç. Dr. İsmail KAVAZ

İLETİŞİM ADRESİ/COMMUNICATION ADDRESS

Fırat Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığı/Elazığ

Tel: 0 424 233 27 65 **Faks:** 0 424 218 85 65 **Mail:** iibfdergifirat@gmail.com

e-ISSN: 3023-7211

YAYIN KURULU
(PUBLICATION BOARD)

Prof. Dr. Kürşat ÇELİK	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan PEKER	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Burcu ÖZCAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Wawrzyniec CZUBAK	Poznan University
Prof. Dr. Rezhen HARUN	University of Sulaimani
Prof. Dr. Ramona LİLE	A.Vlaicu University of Arad
Prof. Dr. Felix ARION	University of Cluj-Napoca
Prof. Dr. Rıfat BİLGİN	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Emre ÜNAL	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail KAVAZ	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Abdunnur YILDIZ	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Pastorel GAŞPAR	A.Vlaicu University of Arad
Doç. Dr. Vintilescu AJEB	Bucura Universty
Doç. Dr. Teodor CİLAN	A Vlaicu University of Arad
Doç. Dr. Vintilescu BELCIAJ	Bucura Universty
Doç. Dr. Adrian SIMON	George Emil Palade University

İNDEKSLER

Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi; Arastirmax, İdealonline, ResearchBib, Asos Index, Google Scholar, Cite Factor, Journal Factor, ROAD, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Cosmos IF, Directory of Indexing and Impact Factor (DIIF), Rootindexing, Erih Plus, Sindexs, DOI Crossref ve Dergipark tarafından indekslenmektedir.

DANIŞMA KURULU

(ADVISORY BOARD)

Prof. Dr. Muhittin ATAMAN	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah ÇELİK	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulah TAŞKESEN	Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Hamdi AYDIN	K. Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AY	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜRBÜZ	Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Alexandru POPA	A.Vlaicu University of Arad
Prof. Dr. Arzu KARACA	Munzur Üniversitesi
Prof. Dr. Codruta STOICA	A.Vlaicu University of Arad
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Fehmi KARASİOĞLU	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. İlknur ÖNER	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Kerem KARABULUT	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Prof. Dr. Mukadder BOYDAK ÖZAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Murat AKTAŞ	Muş Alparslan Üniversitesi
Prof. Dr. Murat ÇAK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Murat DEMİR	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Murat SUNKAR	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer AYTAÇ	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ramona LİLE	A.Vlaicu University of Arad
Prof. Dr. Recep KARABULUT	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin TONBUL	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Sayım YORGUN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Selma KARATEPE	İstanbul Gelişim Üniversitesi
Prof. Dr. Tarık ÖZCAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Veysel EREN	Mustafa Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Yakup BULUT	Mustafa Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Zahir KIZMAZ	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan Turan DEMİREL	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncay YILMAZ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Sinem YILDIRIMALP	Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. Abdurrahman BENLİ
Prof. Dr. Emel İSLAMOĞLU
Prof. Dr. Feriz İZCİ
Prof. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU
Prof. Dr. İdris SARISOY
Prof. Dr. Murat TUNCER
Prof. Dr. İzzet TAŞAR
Doç. Dr. A. Sırrı YILMAZ
Doç. Dr. Bora YENİHAN
Doç. Dr. Brigita STANİKUKIENE
Doç. Dr. Doğa Başar SARIİPEK
Doç. Dr. Hasan UZUN
Doç. Dr. Handan KARAKAYA
Doç. Dr. Nurcan YÜCEL
Doç. Dr. Özcan DEMİR
Doç. Dr. Pastorel GAŞPAR
Doç. Dr. Adrian SIMON
Doç. Dr. Vintilescu AJEB
Doç. Dr. Vintilescu BELCIAJ
Doç. Dr. Teodor CILAN

Sakarya Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Marmara Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Kocaeli Üniversitesi
Kaunas University of Technology
Kocaeli Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
A.Vlaicu University of Arad
George Emile Palade University
Bucura University
AJEBucura University
A.Vlaicu University of Arad

BU SAYININ HAKEMLERİ
(REFEREES FOR THIS ISSUE)

Prof. Dr. Haşim ÖZÜDOĞRU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Erdiñ KOÇ	Malatya Turgut Özal Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet TEMİZ	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal SOLAK	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Esmâ GÜLTEKİN TARLA	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Yahya DEMİRKANOĞLU	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emel İLTER	Fırat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Seda İŞGÜZAR	Malatya Turgut Özal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat İNAN	Abdullah Gül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre GÜR	Fırat Üniversitesi
Dr. Ahmet Melih AŞAN	Fırat Üniversitesi

ÖNSÖZ

Değerli okuyucular,

Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi'nin, 8. cilt 2. sayısını yayımlamış bulunmaktayız. Bu sayımızda dergimize gönderilen yazılardan hakem süreci tamamlanan ve yayımlanabilir raporu alan 6 adet çalışma yer almaktadır. Bu yazıların 2'si İngilizce, 4'ü ise Türkçe olarak yayımlanmaktadır. Makaleler ekonomi, finans, siyaset bilimi, ekonometri, insan kaynakları yönetimi ve bölgesel çalışmalar alanları ile ilgilidir.

Bu sayımızda, yazarlarımız tarafından kaleme alınmış makalelerle birlikte, farklı disiplinlerden gelen akademisyenlerin katkısıyla bilgi birikimini artırarak, bu alanda yapılan çalışmalarda öne çıkan güncel konular hakkında geniş kapsamlı bilgiler edineceksiniz.

Türkiye'nin çeşitli yerlerinden makale göndererek dergimizin bu sayısına katkı yapan değerli bilim adamlarına; değerlendirme sürecinde kıymetli zamanlarını ayırıp makaleleri bilimsel dikkat ve ciddiyetle inceleyen hakemlerimize ve dergiyi yayına hazırlarken katkı sunanlara teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Kürşat ÇELİK
Fırat Üniversitesi İİBF Dekanı

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

- Hakan BERUMENT, Nükhet DOĞAN, Göktuğ ŞAHİN** (Araştırma Makalesi)
PSYCHOLOGICAL MOTIVES IN THE CONDUCT OF MONETARY POLICY: DELAYED ACTIONS
(*Para Politikasının Yürütülmesinde Psikolojik Motivasyonlar: Gecikmiş Eylemler*).....94
- Zeynep KILIÇ, Ahmed İhsan ŞİMŞEK** (Araştırma Makalesi)
UTILIZING MULTI-CRITERIA DECISION-MAKING TECHNIQUES IN THE SELECTION OF ELECTRIC
VEHICLES: AN ANALYSIS FOR THE TURKISH ELECTRIC VEHICLE MARKET
(*Elektrikli Araç Seçiminde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Kullanımı: Türkiye Elektrikli Araç Pazarı
için Bir Araştırma*).....107
- Erden KİŞİ** (Araştırma Makalesi)
21. YÜZYILDA ‘‘HULEFÂ-Yİ RÂŞİDİN DÖNEMİ’’Nİ, SİYASET SOSYOLOJİSİ PERSPEKTİFİ İLE
YENİDEN OKUMAK
(*Re-Reading the "The Rashidun Caliphate Period " in The 21st Century with the Perspective of Political
Sociology*).....131
- Tansu TOPUZOĞLU, İlknur ÇEVİK TEKİN** (Araştırma Makalesi)
TÜRKİYE FİNANS SEKTÖRÜNDE YAPAY ZEKÂ ETİĞİ VE VERİ ETİĞİ
(*Artificial Intelligence and Data Ethics in Turkey's Financial Sector*).....151
- Çağrı YİĞİT, Hasan UZUN** (Araştırma Makalesi)
KÜLTÜREL FARKLILIKLARIN TEKNOLOJİ KABULÜNE ETKİSİ: ANAMUR BELEDİYESİ
ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA
(*Effect of Cultural Differences on Technology Acceptance: A Research on Anamur Municipality Employees*).165
- Cihat AYDIN** (Araştırma Makalesi)
GÜNEY ASYA’DA BÖLGESELÇİLİK: GÜNEY ASYA İŞ BİRLİĞİ ÖRGÜTÜ (SAARC) VE KEŞMİR
SORUNU
(*Regionalism in South Asia: South Asian Cooperation Organization (SAARC) and Kashmir Issue*).....183
- Yayın İlkeleri**
(*Public Principles*).....197

Araştırma Makalesi/Research Article

**PSYCHOLOGICAL MOTIVES IN THE CONDUCT OF
MONETARY POLICY: DELAYED ACTIONS**

Hakan BERUMENT¹
Nükhet DOĞAN²
Göktuğ ŞAHİN³

Geliş Tarihi: 08/07/2024

Kabul Tarihi: 18/11/2024

ABSTRACT

The effects of increasing versus decreasing interest rates on economic performance differ in an economy. In Türkiye, members of the Central Bank's Monetary Policy Committee are criticized by governments when interest rates are increased and praised when they are decreased. Therefore, we examine whether there is a psychological motive for the Committee's actions when interest rates need to be increased or decreased. In this study, Bai and Ng's symmetry tests are applied to the Central Bank's interest rate decisions. The results show that Türkiye's short-term interest rate changes are positively skewed, which suggests that the Central Bank is more likely to decrease rather than increase interest rates when needed. Thus, interest rate increases occur less frequently than decreases, as suggested by positive skewness (third moment), and have larger magnitudes in raises, as suggested by hyperskewness (fifth moment). Implementing legal and institutional reforms to protect members of the Monetary Policy Committee from political pressure could therefore be a vital step. This could include terms of appointment that ensure longer tenure and protection against arbitrary dismissal; clear legal mandates that prioritize economic objectives such as price stability and financial stability; and statutory provisions that limit the government's ability to interfere in monetary policy decisions.

Keywords: Central Bank, Monetary Policy, Psychological Motive

¹ Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisat Bölümü, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, berument@bilkent.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2276-4741

² Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, nukhet.dogan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2115-1807

³ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, goktug.sahin@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9925-9132

Atf: Berument, H., Doğan, N. & Şahin, G. (2024). Psychological Motives in the Conduct of Monetary Policy: Delayed Actions. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), 94-106.

Para Politikasının Yürütülmesinde Psikolojik Motivasyonlar: Gecikmiş Eylemler

ÖZET

Faiz oranlarını artırmanın ve azaltmanın ekonomik performans üzerindeki etkileri farklılık göstermektedir. Türkiye'de Merkez Bankası Para Politikası Kurulu üyeleri, faiz oranları artırıldığında hükümet tarafından eleştirilmekte, düşürüldüğünde ise takdir edilmektedirler. Bu nedenle çalışmada, faiz oranlarının artırılması veya azaltılması gerektiğinde Kurul'un eylemleri için psikolojik bir güdü olup olmadığı incelenmektedir. Bu çalışmada, Bai ve Ng (2005) simetri testleri Merkez Bankası'nın faiz oranı kararlarına uygulanmıştır. Sonuçlar, Türkiye'nin kısa vadeli faiz oranlarındaki değişikliklerin pozitif çarpık olduğunu göstermekte, bu da Merkez Bankası'nın gerektiğinde faiz oranlarını artırmaktan ziyade düşürme olasılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, pozitif çarpıklığın (üçüncü moment) işaret ettiği gibi, faiz oranı artışları düşüşlerden daha az sıklıkta gerçekleşmekte ve hiperçarpıklığın (beşinci moment) işaret ettiği gibi artışlar daha ölçekli büyüklüklere sahip olmaktadır. Para Politikası Kurulu üyelerini siyasi baskıdan korumak için yasal ve kurumsal reformların uygulanması bu nedenle önemli bir adım olarak düşünülmektedir. Ayrıca ilgili düzenlemelerin, daha uzun görev süresi ve keyfi görevden almaya karşı koruma sağlayan atama şartlarını; fiyat istikrarı ve finansal istikrar gibi ekonomik hedeflere öncelik veren açık yasal yetkileri ve hükümetin para politikası kararlarına müdahale etme kabiliyetini sınırlayan yasal hükümleri dahil edebilecek düzeyde olması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Merkez Bankası, Para Politikası, Psikolojik Motivasyon

INTRODUCTION

Monetary policy is an essential tool for maintaining economic stability and promoting economic growth. Central banks use various tools, such as interest rates, to achieve macroeconomic objectives, including price stability and full employment. However, the effectiveness of monetary policy depends on various factors, including the timeliness and appropriateness of policy actions.

The conduct of monetary policy, essential in economic governance, is a multidimensional process shaped not only by economic principles but also by the complex realm of human psychology. The decisions of monetary policymakers are influenced by numerous factors, ranging from economic indicators to political considerations. However, the psychological motives driving policymakers' choices should also be examined given their profound impact on the decision-making processes of those entrusted with directing the course of monetary policy. In other words, monetary policymakers should consider not only economic indicators but also psychological factors that affect market participants' expectations and behavior. By considering these psychological aspects, monetary policy can be better managed and made more effective. Furthermore, monetary policy is often subject to the complexities of human decision-making (Sent, 2004).

As economies become increasingly interconnected and dynamic, understanding the human dimensions of economic decision-making becomes ever more crucial. Psychological factors, such as heuristics, biases, and emotions, can influence decision-making and affect the timing and magnitude of policy actions. Fear, uncertainty, cognitive biases, and group dynamics are among the psychological factors that may influence the conduct of monetary policy, often resulting in delays that reverberate through the economic landscape. The consequences of delayed monetary policy actions extend beyond mere temporal considerations. Delayed monetary policy actions can have significant economic consequences, including higher inflation and output gaps, as well as financial stability.

Monetary policy is deeply rooted in economic theory but cannot be fully understood or effectively implemented without acknowledging the significant role of psychological factors. These factors do not only shape the behavior of market participants but also influence central banks' decision-making processes. Thus, it is crucial to recognize that the tools central banks use, such as interest rates, operate within an environment in which both economic fundamentals and psychological elements are at play. The integration of these factors ensures that monetary policy remains adaptable to the dynamic nature of economic systems and human behavior. From this point of view, it is necessary to explore how central banks utilize interest rates as a primary tool to steer the economy while also considering the psychological implications of such decisions.

The central banks' main tool in monetary policy is the short-term interest rate. Such rates are usually set by a committee generally composed of mainly from the central bank's administration. Central banks set these short-term interest rates to influence macroeconomic variables, such as inflation and output. Tight monetary policy, associated with higher overall interest rates, decreases output growth (and increases unemployment). Loose monetary policy, which is associated with lower overall interest rates, increases output (and decreases unemployment). Although any change in interest rates may not affect inflation—at least in the short run—almost all economic schools of thought suggest that increasing (decreasing) interest rates do not affect output (or unemployment) but may decrease (increase) inflation in the long run. Thus, central banks should raise interest rates as inflation (or its threat) increases to reduce potential inflation. Consequently, it is more costly in the short run to increase the interest rate than to decrease it. However, delaying necessary increases requires larger interest rate increases in the

future. Larger interest rate changes increase interest rate volatility and lower output, consumption, and investment (see Fernandez-Villaverde et al., 2011).

The literature on central banks' conduct of monetary policy decision-making emphasizes the complicated relationship between economic principles and psychological factors. Studies have shown that psychological motives, like confidence, play a critical role in the conduct of monetary policy, particularly in the transmission of policy and its impact on economy (de Bondt, 2015). Furthermore, the impact of monetary policy on credit costs and economic activity is influenced by psychological factors, such as responses to shocks and confidence, as well as market imperfections, highlighting the interaction between psychological motives and monetary policy outcomes.

Even if the interaction between borrowers' and lenders' psychological motives and monetary policy transmission is essential for understanding the dynamics of economic activity (Gertler and Karádi, 2015). Central bank communication is another important aspect of monetary policy, as the provision of information by central banks to the public regarding policy objectives and economic outlook influences market expectations and behavior (Blinder et al., 2008). Additionally, to effectively strengthen monetary policy and manage inflation expectations, a change in approach is necessary—one that focuses on the psychological factors that influence market sentiment and expectations (Okhrymenko and Biloshapka, 2022). In the context of monetary policy committees, psychological factors related to imperfect information are shown to influence decision-making processes, emphasizing the relevance of psychological motives in the design and setting up of monetary policy (Morimoto, 2021). Moreover, the study of herd behavior in response to monetary policy reveals that conventional and unconventional monetary policies significantly influence equity market herd behavior, indicating the psychological aspects of market participants' responses to policy decisions (Krokida et al., 2020).

From the psychological motives perspective, central bankers navigate a difficult environment in monetary policy, where psychological biases and external pressures can profoundly influence decision-making processes. Although policymakers strive for impartiality, they are influenced by cognitive biases such as loss aversion, perhaps causing reluctance in executing essential interest rate increases (Kahneman and Tversky, 1979; Dupraz et al., 2023). This inclination corresponds with models of asymmetric preferences in monetary policy, as evidenced by Bernanke et al. (2004) and further substantiated by Surico (2007). Political economic factors, such as electoral cycles, may generate further motivations for delaying policy measures (Alesina and Roubini, 1992; Jiménez, 2023). Furthermore, central bankers must manage public perception and communication difficulties, as emphasized by Blinder et al. (2008), while simultaneously contending with inherent delays and uncertainties in economic data that could impede timely intervention (Orphanides, 2001). The decision-making frameworks utilized by central banks incorporate additional behavioral factors that may result in policy stagnation (Sibert, 2006).

Overall, these cases demonstrate the significance of psychological motives in monetary policy conduct, ranging from policy setup to market's reaction and inflation dynamics. The interaction between psychological factors and monetary policy extends to policy conduct, as evidenced by the influence of monetary policy on herd behavior and stock returns, emphasizing the global relevance of psychological motives in monetary policy. Understanding the psychological substructures of economic agents and market participants is essential for formulating effective monetary policy strategies and achieving effective policy transmission and economic stability.

The Central Bank of the Republic of Türkiye (CBRT) sets its monetary policy by the Monetary Policy Committee (MPC). When the CBRT decreases interest rates, it is praised by the government and

the public, but when it increases interest rates, it is heavily criticized. High interest rates adversely affect investment decisions in all sectors: “We believe that competitive parity levels must be maintained by continuing to lower interest rates” (IHA, 2014). The CBRT also recognizes the adverse effects of interest rate increases: “Monetary policy adopted since 2010... contributed to lower aggregate demand” (CBRT, 2015, p. 33). Although the CBRT is an institution and cannot have cognitive processes or motives, members of the MPC may have their own motivations. Therefore, although the MPC may feel that it is necessary to change the interest rate, members might be reluctant to increase it because of the criticism they will likely encounter.

We argue that this reluctance is a form of procrastination, defined by Klingsieck (2013) as the voluntary delay of an intended, necessary, and/or important activity, despite the expectation that potential negative consequences from the delay that will outweigh any positive consequences that may emerge from it. The literature suggests various factors that may lead to procrastination. Delaying an activity (task aversiveness) might be due to the unpleasantness of the task (see Blunt and Pychyl, 2000), where unpleasantness is determined by the anticipated outcome (Gollwitzer, 1990). Thus, MPC members may delay increasing interest rates to avoid criticism. Although this solution results in interest rate increases, when increases do occur, they are larger.

As a second motive, MPC members might be reluctant to increase rather than decrease interest rates due to dispositional optimism, which is an expectation that desirable events will happen rather than undesirable events (Scheier and Carver, 1985). Positive expectations about the future can be associated with several well-known biases, such as wishful thinking, which is a tendency to overestimate the probability of good events and underestimate the probability of bad events (Weinstein, 1980; Mayraz, 2011). In this regard, members of the MPC could be underestimating economic risks that would require increasing interest rates and overestimating the likelihood of positive developments, such as lower oil or food prices.

Overall, this study investigates the interaction of psychological motives in the decision-making processes of monetary policy authorities, with a specific focus on the phenomenon of delayed actions. In the realm of economic governance, considering the existing literature on the psychological factors that influence policymakers is vital for comprehending the nuances of their choices and their subsequent impact on the broader economy. This study aims to demonstrate the effects of delayed actions as the missing part in monetary policy by empirically examining the psychological factors shaping decision-makers' behavior. Although the economic implications of monetary policy decisions have been widely studied, the psychological underpinnings that contribute to postponement or delayed implementation remain less explored. Therefore, this study aims to help fill this gap in the literature by providing evidence from a developing economy in the case of Türkiye. Moreover, this study positions itself at the intersection of economics and psychology, recognizing that the decisions made by policymakers are not immune to human factors that shape all decision-making processes. By doing so, it attempts to contribute not only to the theoretical understanding of economic decision-making but also to provide practical insights that can inform policymakers and enhance the effectiveness of monetary policies. In light of the aforementioned facts, the findings of this study have important implications for policymakers and central bankers, as well as for researchers in the fields of economics and finance.

In the following sections of this study, the data and methodology are explained in Section 1. Moreover, Section 2 presents the study's findings, while the conclusion and discussion section provides an evaluation and policy recommendations according to these findings.

1. DATA AND METHODOLOGY

The CBRT was the net lender to financial markets for most of the period considered; thus, we deliberated the lending rate to be CBRT's policy rate. We gathered all lending, borrowing, and overnight (O/N) interbank interest rates that CBRT charged to market participants between February 20, 2002 and January 26, 2024, and placed more emphasis on the lending rate. The data include MPC rate announcements that indicate whether any rate has changed. If no rate change stemmed from an MPC meeting, we did not include an interest rate changes in the dataset. The full dataset includes 119 observations for each type of interest rate used in this study. The interest rate data are used in both change and percentage change forms. The data used in this study are summarized in Table 1.

Table 1: Data Summary (2002-2024)

Variable	Abbreviation	Source	Data Form
Lending Interest Rate	LENDING	CBRT (2024): Electronic Data Delivery System	Change and Percentage Changes
Borrowing Interest Rate	BORROWING	CBRT (2024): Electronic Data Delivery System (EVDS)	Change and Percentage Changes
O/N Interbank Interest Rate	SIMPLE ON	CBRT (2024): Electronic Data Delivery System	Change and Percentage Changes

This study employs the Bai and Ng (2005) test to analyze a symmetry and hyperskewness in the CBRT's monetary policy, emphasizing psychological factors that influence interest rate decisions. Initially intended to assess skewness, kurtosis, and normality in time series data, the Bai and Ng (2005) test is extended here to include hyperskewness (the fifth moment) to better understand the CBRT's decision-making processes. First, the distribution of interest rate changes was examined for asymmetry using the skewness test. We define the skewness coefficient (τ) as follows:

$$\tau = \frac{\mu_3}{\sigma^3} = \frac{E[(x-\mu)^3]}{E[(x-\mu)^2]^{3/2}} \quad (1)$$

where μ_3 is the third central moment of the interest rate changes, σ is the standard deviation, x represents the interest rate changes, and μ is the mean of the interest rate changes. The skewness test statistic ($\hat{\pi}_3$) can be computed as follows:

$$\hat{\pi}_3 = \frac{\sqrt{T}\hat{\tau}}{s(\hat{\tau})} \quad (2)$$

where T represents the sample size, $\hat{\tau}$ denotes the sample estimate of the skewness coefficient, and $s(\hat{\tau})$ is the standard error of this estimate.

For the Bai and Ng (2005) test for hyperskewness, the fifth moment of the distribution of interest rate changes is considered. This moment provides valuable insights into whether the CBRT is inclined to make exceptionally large adjustments when modifying interest rates. The mathematical expression of the fifth moment (μ_5) is as follows:

$$\mu_5 = E[(x - \mu)^5] \quad (3)$$

Let,

$$Y_T = \begin{pmatrix} \frac{1}{\sqrt{T}} \sum_{t=1}^T (X_t - \bar{X}) r_1 \\ \frac{1}{\sqrt{T}} \sum_{t=1}^T (X_t - \bar{X}) r_2 \end{pmatrix} \quad (4)$$

It can be shown that:

$$Y_T = \alpha \frac{1}{\sqrt{T}} \sum_1^T Z_t + o_p(1) \tag{5}$$

where $\alpha = \begin{bmatrix} 1 & 0 & -r_1\mu_{r_1-1} \\ 0 & 1 & -r_2\mu_{r_2-1} \end{bmatrix}$ and $Z_t = \begin{pmatrix} (X_t - \mu)^{r_1} \\ (X_t - \mu)^{r_2} \\ (X_t - \mu) \end{pmatrix}$.

Given the central limit theorem's assumption that Z_t such that $\frac{1}{\sqrt{T}} \sum_{t=1}^T Z_t \xrightarrow{d} N(0, \Gamma)$, where $\Gamma = \lim_{T \rightarrow \infty} TE(\bar{Z}\bar{Z}')$, under the null hypothesis of symmetry we obtain $Y_T \xrightarrow{d} N(0, \alpha\Gamma\alpha')$. Using the conveniently obtained consistent estimate of $\hat{\alpha}\hat{\Gamma}\hat{\alpha}'$, we have:

$$\mu_{r_1, r_2} = Y_T'(\hat{\alpha}\hat{\Gamma}\hat{\alpha}')^{-1}Y_T \xrightarrow{d} \chi_2^2 \tag{6}$$

This test is, theoretically, more efficient than the one that considers only the third moment. The drawback is that the finiteness of the $(2r_2)$ th moment $(r_1 - r_2)$ is necessary for this test. Additionally, unless we have a very large amount of data, it could be challenging to derive exact estimates, even if the population moments exist. We only take into account the test for $\hat{\mu}_{35}$ when $r_1 = 3$ and $r_2 = 5$. It's noteworthy that $\hat{\mu}_{35}$ functions well even for distributions without a finite fifth moment.

2. FINDINGS

In this study, Bai and Ng (2005) asymmetry tests were applied to the central bank's interest rate decisions to investigate whether there is a psychological motive exists behind the committee's actions when rates need to be increased or decreased [see Bai and Ng (2005) for detailed methodology].

Before providing a set of formal test statistics, we first present histograms and descriptive statistics of interest rate changes. The two left panels of Figure 1 show histograms and descriptive statistics for both changes and percentage changes in lending rates. For the change in interest rates, there is positive skewness and excess kurtosis (above 3; $5.069 - 3 = 2.069$), and although the figure's asymmetry suggests the existence of (excess) kurtosis, it is not immediately evident. Since, Türkiye had high levels of inflation in the earlier and last parts of our sample [for example, according to TURKSTAT (2024), approximately the average inflation in 2002 was 29.7%, in 2014 was 8.9% and in 2023 was 54.7%], a 50 basis point change in the early part of the sample and the later part of the sample does not mean the same thing, or the change in the later part of the sample and the last part of the sample does not mean the same thing, too. Thus, we also report the relevant statistics' percentage change in interest rates.

As evident from Figure 1, which shows the change and percentage change in the lending rate, most observations are on the left side of the histogram (especially for percentage change), but a few larger values are on the right, which indicates positive skewness. Higher-value bars are separated from each other by the width of one bar for the change in lending rate and by more than one bar for the percentage change in lending rate. These outliers contain valuable information, implying that CBRT is less likely to increase interest rates than decrease. When the interest rate increases, the magnitude is greater than when it decreases. The middle two panels of Figure 1 show the change and percentage change in the borrowing rate histogram and descriptive statistics. The borrowing rate also exhibits positive skewness, with more recurrences observed in lower values and fewer recurrences in upper values. Again, outliers are identified in the histogram, and the values for percentage change are striking

in their differences. The right two panels of Figure 1 show the change and percentage change in the O/N interbank rate histogram and descriptive statistics. The O/N interbank rate also exhibits a positive skewness similar to that of the borrowing rate.

Türkiye adopted an inflation-targeting regime in 2006. Figure 2 shows results very similar to those in Figure 1 for the sub-period between 2006 and 2024, which covers part of the inflation-targeting era. The data are skewed to the right for all histograms in Figure 2, much as in Figure 1. In Figure 2, however, changes in lending, borrowing, and O/N interbank rates have a higher skewness value, while the percentage change for all rates has a lower skewness value than for the full period.

Figure 1: Skewness, Histogram, and Descriptive Statistics (2002-2024)

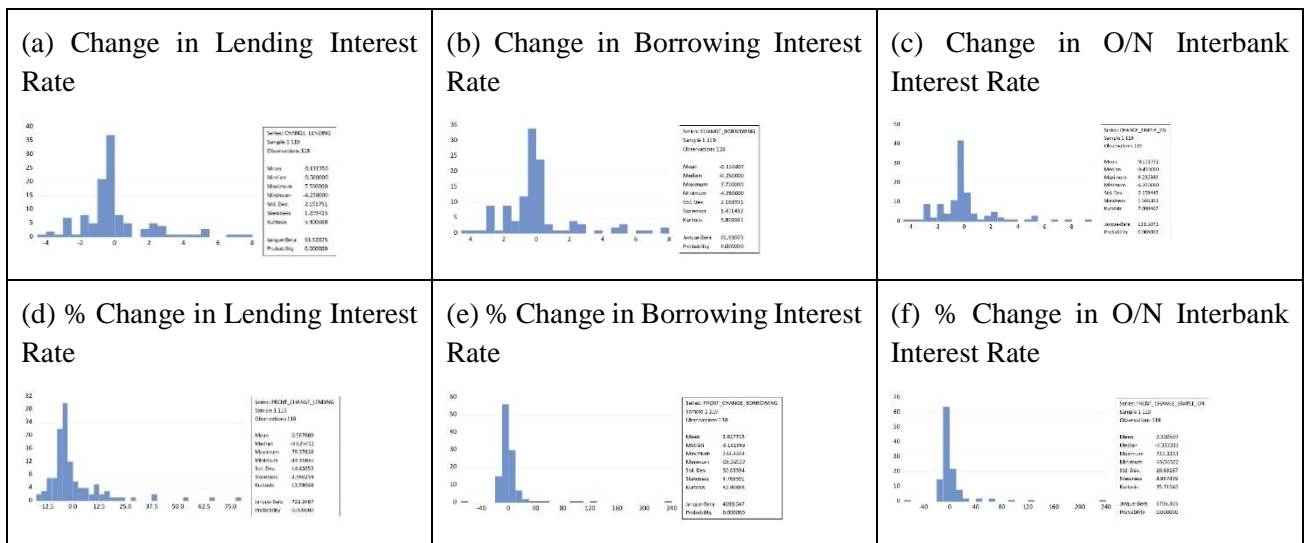

Figure 2: Skewness, Histogram, and Descriptive Statistics (2006-2024)

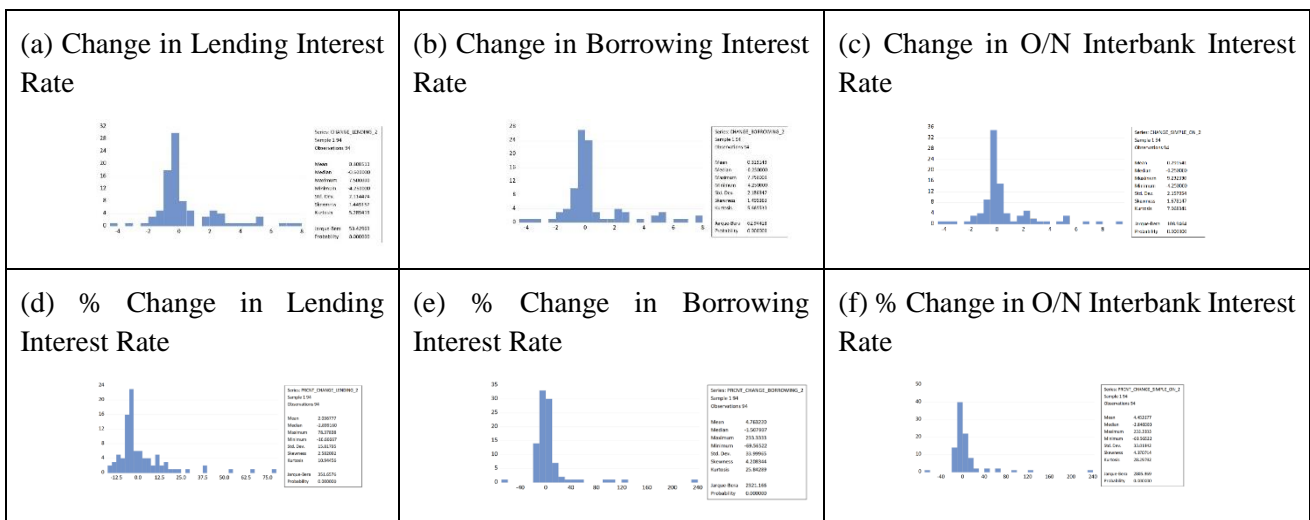

Table 2 reports various formal asymmetry tests regarding whether the conduct of Türkiye’s monetary policy is asymmetric. Panel A reports the asymptotic distribution-free Bai and Ng (2005) symmetry test statistics and the sample skewness for the change in interest rate (ΔR), indicating that the test statistic (1.299) is positive. These results suggest that CBRT decreased lending rates more often than it increased lending rates between 2002 and 2024, and this statistic is statistically significant at the conventional 5% level (the level of statistical significance is at 5% unless otherwise mentioned). The

test statistic (1.449) is positive and statistically significant for the post-2006 era. We provide the percentage change in interest rate ($\Delta\log R$) between 2002 and 2024 in the first column and between 2006 and 2024 in the next column. We observe that the test statistics are 2.950 and 2.582 for the respective periods. Although these statistics are not statistically significant, they suggest asymmetry. The next two columns in Table 2 report the corresponding statistics for the CBRT borrowing rate when interbank market participants deposit their funds with the CBRT. The statistics are recorded as 4.769 and 4.208 respectively for the related periods. We could not find any asymmetry for these statistics. The last two columns in Table 2 report the corresponding statistics for the O/N interbank interest rate, which are 4.944 and 4.371 respectively for the relevant sub-periods.

Table 2: Bai and Ng (2005) Asymmetry Tests

Period Between	LENDING		BORROWING		SIMPLE ON	
	2002-2024	2006-2024	2002-2024	2006-2024	2002-2024	2006-2024
Panel A: Skewness Test						
ΔR	1.299** (0.001)	1.449** (0.000)	1.452** (0.000)	1.495** (0.000)	1.588** (0.000)	1.678** (0.000)
$\Delta\log R$	2.950 (0.187309)	2.582 (0.245677)	4.769 (0.256977)	4.208 (0.301896)	4.944 (0.241665)	4.371 (0.290041)
Panel B: Joint Test of the Third and Fifth Central Moments						
ΔR	142.856** (0.000)	91.141** (0.000)	191.584** (0.000)	124.369** (0.000)	286.063** (0.000)	217.962** (0.000)
$\Delta\log R$	1668.558** (0.000)	713.753** (0.000)	37797.605** (0.000)	15647.389** (0.000)	43077.275** (0.000)	17928.327** (0.000)

Note: -p-values are reported in parentheses.

*Indicates the level of significance at 10%. ** Indicates the level of significance at 5%.

As an alternative to skewness, the fifth moment (hyperskewness) can be used to analyze asymmetry. The fifth moment amplifies observations further from the mean, measuring the asymmetry of the distribution's tail. The asymmetry in the fifth moment suggests that when interest rates need to be increased, delaying action requires a larger change in interest rates later. Bai and Ng (2005) offer a joint test of the third (skewness) and fifth central moments; Panel B of Table 2 reports this statistic for our sample. According to Bai and Ng (2005) simulation results, the skewness test and joint test have similar-sized properties. However, the joint test has a smaller probability of *Type-I* error and is a more powerful test than using the third moment alone; they recommend the joint test when symmetry is the main concern. Panel B reveals that the joint test for the change and percentage change in lending rates for both periods is positively skewed and statistically significant. Moreover, unlike in the skewness test, borrowing rates are statistically significant for all sub-periods. Furthermore, the O/N interbank rates are statistically significant for all sub-periods. These results clearly suggest that CBRT is more likely to decrease rather than increase interest rates when needed. However, when the interest rate increases, the change is larger.

CONCLUSION AND DISCUSSION

This study investigates the role of psychological motives in the conduct of monetary policy in Türkiye. Specifically, we examine the relationship between delayed actions and psychological factors in the Central Bank of the Republic of Türkiye's (CBRT) interest rate decisions. Utilizing Bai and Ng's (2005) skewness and hyperskewness tests, we analyzed the asymmetry in interest rate adjustments over the periods between 2002 and 2024, and between 2006 and 2024. The aim was to determine whether psychological factors contribute to delayed actions in monetary policy, leading to an asymmetric pattern in interest rate changes.

Our empirical findings suggested by the asymptotic distribution-free Bai and Ng (2005) symmetry test statistics and the sample skewness for the change in interest rate that the distributions of changes and percentage changes in lending, borrowing, and overnight (O/N) interbank interest rates exhibit positive skewness and statistically significant hyperskewness. This indicates that the CBRT is more prone to decreasing interest rates than increasing them, possibly to avoid criticism. Moreover, when interest rate hikes do occur, they tend to be of larger magnitudes compared to reductions. Such asymmetry suggests the presence of psychological biases among policymakers, possibly stemming from aversion to criticism or overly optimistic expectations about future economic conditions. After adopting the inflation targeting regime in 2006, it is possible that the above findings could change. The statistics reported in Table 2 show that the results are robust after 2006.

Reluctance to raise interest rates in a timely manner can have adverse effects on the economy. Delayed increases may necessitate sharper adjustments later, exacerbating interest rate volatility and negatively impacting key economic variables such as output, consumption, and investment. Therefore, addressing the psychological factors influencing monetary policy decisions is crucial for enhancing the effectiveness of the CBRT's policies and ensuring economic stability.

In the light of the findings of the study, to mitigate the influence of psychological biases and improve the conduct of monetary policy, several technical measures can be proposed. Firstly, strengthening the legal and institutional framework governing the CBRT is essential. Implementing regulations that enhance the central bank's independence and accountability can ensure that policymakers base their decisions on objective economic indicators rather than external pressures. Secondly, adopting rule-based approaches in monetary policy formulation would be beneficial. Utilizing predefined policy rules can reduce discretionary biases and ensure that interest rate decisions respond consistently to changes in economic conditions. This approach can increase the predictability of monetary policy, thereby strengthening market participants' confidence. Thirdly, enhancing analytical capabilities is necessary. Investing in advanced economic modeling and forecasting tools will enable policymakers to conduct robust analyses of the economic outlook. Improved analytical support can help counteract cognitive biases by grounding decisions in empirical evidence. Fourthly, improving transparency and communication strategies is of great importance. Clearly articulating the rationale behind policy decisions can help manage market expectations effectively and reduce uncertainties arising from sudden or unexpected interest rate changes. Effective communication can limit the negative impact of psychological factors on both policymakers and market participants. Fifthly, regular review and assessment of policy processes should be ensured. Establishing mechanisms for periodic evaluation of monetary policy outcomes relative to set objectives allows for early detection of deviations from desired policy paths and timely corrective actions. This mechanism can continuously enhance the effectiveness of policy implementations. Lastly, developing and monitoring early warning indicators is recommended. Creating and regularly tracking indicators that signal emerging economic imbalances can facilitate proactive policy measures. This can reduce the need for sudden and large-scale interest rate adjustments.

Eventually, the presence of asymmetry in interest rate adjustments underscores the importance of addressing psychological factors within the monetary policy framework. By implementing the proposed technical measures, the CBRT can improve the timing and symmetry of its policy actions. This, in turn, can contribute to reducing interest rate volatility, stabilizing inflation expectations, and fostering sustainable economic growth.

Furthermore, our findings emphasize the importance of a balanced approach to policymaking that considers not only economic indicators but also the potential effects of human behavior on decision-making processes. Recognizing and mitigating psychological biases can lead to more effective policy outcomes and strengthen the credibility of the central bank. Accordingly, implementing legal and institutional reforms to protect the members of the MPC from political pressures could be a vital step. This could include terms of appointment that ensure longer tenure and protection against arbitrary dismissal; clear legal mandates that prioritize economic objectives such as price stability and financial stability; and statutory provisions that limit the government's ability to interfere in monetary policy decisions.

Future studies could explore the impact of other psychological factors on monetary policy decisions, such as quantitative easing or macroprudential regulations. Comparative analyses involving other central banks could provide broader insights into how psychological motives affect monetary policy in different institutional and economic contexts. Examining the interaction between monetary policy and financial market responses could also shed light on transmission mechanisms influenced by psychological factors. Besides, investigating the role of market participants' expectations and reactions to policy decisions could provide insights into the collaboration between psychology and monetary policy.

REFERENCES

- ALESINA, A., ROUBINI, N. (1992). Political cycles in OECD economies. *The Review of Economic Studies*, 59(4), 663-688.
- BAI, J., NG, S. (2005). Test for skewness, kurtosis and normality for time series data. *Journal of Business and Economic Statistics*, 23, 49-60.
- BERNANKE, B., REINHART, V., SACK, B. (2004). Monetary policy alternatives at the zero bound: An empirical assessment. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2004(2), 1-100.
- BLINDER, A. S., EHRMANN, M., FRATZSCHER, M., De HAAN, J., JANSEN, D. J. (2008). Central bank communication and monetary policy: A survey of theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 46(4), 910-945.
- BLUNT, A. K., Pychyl, T. A. (2000). Task aversiveness and procrastination: A multi-dimensional approach to task aversiveness across stages of personal projects. *Personality and Individual Differences*, 28, 153-167.
- CENTRAL BANK OF THE REPUBLIC OF TURKEY (CBRT). (2015). *2014 Annual Report*. Retrieved from <https://www3.tcmb.gov.tr/yillikrapor/2014/tr>
- CENTRAL BANK OF THE REPUBLIC OF TURKEY (CBRT). (2024). *Electronic Data Delivery System (EVDS)*. Retrieved from <https://evds2.tcmb.gov.tr>
- DE BONDT, G. (2015). Confidence and monetary policy transmission. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2608364>
- DUPRAZ, S., GUILLOUX-NEFUSSI, S., PENALVER, A. (2023). A pitfall of cautiousness in monetary policy. *International Journal of Central Banking*, 19(3), 269-323.
- JIMÉNEZ, M. (2023). *Europe / ECB swimming in troubled waters*. Retrieved from <https://www.bbvarsearch.com/en/publicaciones/europe-ecb-swimming-in-troubled-waters>

FERNANDEZ-VILLAVERDE, J., GUERRON-QUINTANA, P., RUBIO-RAMIREZ, J. F., URIBE, M. (2011). Risk matters: The real effects of volatility shocks. *American Economic Review*, 101(6), 2530-2561.

GERTLER, M., KARÁDI, P. (2015). Monetary policy surprises, credit costs, and economic activity. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 7(1), 44-76.

GOLLWITZER, P. M. (1990). Action phases and mind-sets. In E. T. Higgins & R. M. Sorrentino (Eds.), *The Handbook of Motivation and Cognition: Foundations of Social Behavior* (Vol. 2, pp. 53-92). New York, NY: Guilford Press.

IHLAS NEWS AGENCY (IHA). (2014, July 2). Turkey's exports in June was \$12.54 billion dollar. Retrieved from <https://www.milliyet.com.tr>

KAHNEMAN, D., TVERSKY, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263-291.

KLINGSIECK, K. B. (2013). Procrastination: When good things don't come to those who wait. *European Psychologist*, 18(1), 24-34.

KROKIDA, S. I., MAKRYCHORITI, P., SPYROU, S. (2020). Monetary policy and herd behavior: International evidence. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 170, 386-417.

MAYRAZ, G. (2011). Wishful thinking. *SSRN Electronic Journal*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=1955644>

MORIMOTO, K. (2021). Information use and the condorcet jury theorem. *Mathematics*, 9(10), 1098.

OKHRYMENKO, I., BILOSHAPKA, V. (2022). Strengthening monetary policy and managing inflation expectations in Ukraine in conditions of maritime. *VUZF Review*, 7(3), 49.

ORPHANIDES, A. (2001). Monetary policy rules based on real-time data. *American Economic Review*, 91(4), 964-985.

PROCEE, R., KAMPHORST, B. A., WISSEN, A. (2013). A formal model of procrastination. In M. De Weerd, B. Van Riemsdijk, K. Hindriks, & M. Warnier (Eds.), *Proceedings of the 25th BNAIC* (pp. 152-159).

SCHEIER, M. F., CARVER, C. S. (1985). Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. *Health Psychology*, 4(3), 219-247.

SENT, E. M. (2004). Behavioral economics: How psychology made its (limited) way back into economics. *History of Political Economy*, 36(4), 735-760.

SIBERT, A. (2006). Central banking by committee. *International Finance*, 9(2), 145-168.

SURICO, P. (2007). The Fed's monetary policy rule and U.S. inflation: The case of asymmetric preferences. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 31(1), 305-324.

TURKISH STATISTICAL INSTITUTE (TURKSTAT). (2024). *Consumer Price Index*. Retrieved from <https://data.tuik.gov.tr>

WEINSTEIN, N. D. (1980). Unrealistic optimism about future life events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(5), 806-820.

Araştırma Makalesi/Research Article

**UTILIZING MULTI-CRITERIA DECISION-MAKING TECHNIQUES
IN THE SELECTION OF ELECTRIC VEHICLES: AN ANALYSIS FOR
THE TURKISH ELECTRIC VEHICLE MARKET***

**Zeynep KILIÇ¹
Ahmed İhsan ŞİMŞEK²**

Geliş Tarihi: 28/10/2024

Kabul Tarihi: 24/12/2024

ABSTRACT

Global warming and climate change are among the biggest problems of our time. The rapid depletion of fossil fuels and the harmful effects of internal combustion engines on the environment are increasing the interest in electric vehicles. These vehicles emit less carbon emissions than gasoline and diesel vehicles, reducing the emission of harmful gases such as greenhouse gases into the atmosphere. The use of electric vehicles provides significant benefits for human health and environmental health. The sale of electric vehicles in Turkey is very important in terms of sustainability and economy. This study aims to help rank the alternatives by using multi-criteria decision-making (MCDM) methods in the selection of the 11 most preferred electric vehicles in Turkey. Various criteria such as DC fast charging time, power (kW), range, price, battery capacity, electricity consumption (kWh) and number of services were considered in the study. Following the criteria provided by the Method based on the Removal Effects of Criteria (MEREC) weighting method, four different decision-making methods such as Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS), Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluation (PROMETHEE), Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis (MOORA) and Weighted Aggregated Sum Product Assessment (WASPAS) were applied and the outcomes were combined with the COPELAND approach to obtain a final ranking. The findings show that the X5 vehicle received the highest score according to the COPELAND method and that this vehicle ranked high in other methods as well, and its overall performance was remarkable. The X11 and X4 vehicles stand out as the second and third best alternatives, respectively. As a result of the study, it was concluded that the most important criterion among the 7 criteria is “charging time” and the least important criterion is “electricity consumption”. The results obtained from the COPELAND method are presented in a clear and understandable way. With this feature, decision makers can easily understand the comparisons between alternatives. These results help consumers considering purchasing an electric vehicle to determine which vehicles are more suitable, while also providing useful information for professionals in the industry to make strategic decisions.

Keywords: Electric Vehicle Selection, Multi-Criteria Decision Making, MEREC, TOPSIS, PROMETHEE, MOORA, WASPAS, COPELAND

* Bu çalışma, Academy Global Conferences and Journals tarafından 1-3 Haziran 2024 tarihleri arasında düzenlenen Ege 11. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulan “Utilizing Multi-Criteria Decision-Making Techniques in the Selection of Electric Vehicles: An Analysis for the Turkish Electric Vehicle Market” başlıklı özet bildiriden geliştirilmiştir.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bölümü, zeynepkic208@gmail.com, ORCID: 0009-0003-8916-2216

² Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, aisimsek@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2900-3032

Atıf: Kılıç, Z., & Şimşek, A. İ. (2024). Utilizing Multi-Criteria Decision-Making Techniques in the Selection of Electric Vehicles: An Analysis for the Turkish Electric Vehicle Market. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), 107-130.

Elektrikli Araç Seçiminde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Kullanımı: Türkiye Elektrikli Araç Pazarı İçin Bir Araştırma

ÖZET

Küresel ısınma ve iklim değişikliği, günümüzdeki en büyük sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Fosil yakıtların hızla tükenmesi ve içten yanmalı motorların çevreye zararlı etkileri, elektrikli araçlara olan ilgiyi artırmaktadır. Bu araçlar benzinli ve dizel araçlara göre daha az karbon salınımı yaparak atmosfere sera gazı gibi zararlı gazların salınımını azaltırlar. Elektrikli araçların kullanımı insan sağlığı ve çevre sağlığı için önemli faydalar sağlar. Türkiye’de elektrikli araçların satışının yapılması, sürdürülebilirlik ve ekonomik açıdan oldukça önemlidir. Bu çalışma, Türkiye’de en çok tercih edilen 11 elektrikli aracın seçiminde çok kriterli karar verme yöntemlerini kullanarak, alternatiflerin sıralanmasına yardımcı olmayı hedeflemektedir. Araştırmada, DC hızlı şarj süresi, güç (kW), menzil, fiyat, batarya kapasitesi, elektrik tüketimi (kWh) ve servis sayısı gibi çeşitli kriterler ele alınmıştır. Kriterlerin Etki Kaldırma Yöntemi (Method based on the Removal Effects of Criteria, MEREC) ile kriter ağırlıkları belirlenmiş; ardından İdeal Çözüme Benzerlik Sırasına Göre Tercih Tekniği (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution, TOPSIS), Zenginleştirme Değerlendirmesi için Tercih Sıralama Organizasyonu Yöntemi (Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluation, PROMETHEE), Oran Analizi ile Çok Amaçlı Optimizasyon Yöntemi (Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis, MOORA) ve Ağırlıklı Toplam ve Çarpımsal Değerleme Yöntemi (Weighted Aggregated Sum Product Assessment, WASPAS) gibi dört farklı karar verme yöntemi uygulanmış ve elde edilen bulgular COPELAND yaklaşımı kullanılarak birleştirilmiş ve nihai bir sıralama elde edilmiştir. Elde edilen bulgular, COPELAND yöntemine göre en yüksek skoru X5 aracının aldığını ve bu aracın diğer yöntemlerde de üst sıralarda yer alarak genel performansının dikkate değer olduğunu göstermektedir. X11 ve X4 araçları ise sırasıyla ikinci ve üçüncü en iyi alternatifler olarak öne çıkmaktadır. Çalışma sonucunda 7 kriter arasından en önemli kriterin “şarj süresi”, en az önemli kriterin “elektrik tüketimi” olduğu sonucuna ulaşılmıştır. COPELAND yönteminden elde edilen sonuçlar açık ve anlaşılır bir şekilde sunulmaktadır. Bu özelliğiyle karar vericilerin alternatifler arasındaki karşılaştırmaları kolaylıkla anlayabilmesi sağlanmaktadır. Bu sonuçlar, elektrikli araç satın almayı düşünen tüketicilere hangi araçların daha uygun olduğunu belirlemelerinde yardımcı olurken, sektördeki profesyonellere de stratejik kararlar almalarında faydalı bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Elektrikli Araç Seçimi, Çok Kriterli Karar Verme, MEREC, TOPSIS, PROMETHEE, MOORA, WASPAS, COPELAND

INTRODUCTION

Electric vehicles have recently gained significant popularity both nationally and globally. Global warming and the resulting climate change have led both consumers and governments to take precautions in this regard. Electric vehicles have begun to be preferred more frequently due to reasons such as low emission values, contributions to fuel economy, and low tax rates by governments (Hamurcu et al., 2021: 2). However, various problems are also experienced with electric vehicles. Infrastructure deficiencies, battery life, charging times, station and maintenance networks that are not as common as fossil fuel vehicles, and second-hand problems stand out as the biggest problems with electric vehicles (Demirkale and Güven, 2017: 3). According to the latest data announced by TÜİK, the increase in electric vehicle sales in Turkey in recent years is striking. Table 1 shows how electric vehicle sales in Turkey have increased over the years. TÜİK, analyzed data on electric vehicle sales in Turkey between 2004 and 2024. According to this data, while there were 24 automobile sales in 2011, this number increased to 114,156 automobiles by 2024. This increase shows that the electric vehicle market is transforming due to environmental concerns and government incentives. In the last 13 years, automobile users have consciously preferred these environmentally friendly electric vehicles instead of internal combustion engines that cause environmental pollution, air pollution and increased carbon emissions, contributing to sustainability efforts. The rise in electric vehicle adoption is significantly important for both the economy and the environment.

Table 1: Vehicles Sold in Turkey by Fuel Type

Year	Gasoline	(%)	Diesel	(%)	LPG	(%)	Hybrid ⁽²⁾	(%)	Electric	(%)
2004	4 062 486	75.2	252 629	4.7	793 081	14.7	-	-	-	-
2005	3 883 101	67.3	394 617	6.8	1 259 327	21.8	-	-	-	-
2006	3 838 598	62.5	583 794	9.5	1 522 790	24.8	-	-	-	-
2007	3 714 973	57.4	763 946	11.8	1 826 126	28.2	-	-	-	-
2008	3 531 763	52.0	947 727	13.9	2 214 661	32.6	-	-	-	-
2009	3 373 875	47.6	1 111 822	15.7	2 525 449	35.6	-	-	-	-
2010	3 191 964	42.3	1 381 631	18.3	2 900 034	38.4	-	-	-	-
2011	3 036 129	37.4	1 756 034	21.6	3 259 288	40.2	23	0.0	24	0.0
2012	2 929 216	33.9	2 101 206	24.3	3 569 143	41.3	53	0.0	175	0.0
2013	2 888 610	31.1	2 497 209	26.9	3 852 336	41.5	83	0.0	353	0.0
2014	2 855 078	29.0	2 882 885	29.2	4 076 730	41.4	113	0.0	412	0.0
2015	2 927 720	27.6	3 345 951	31.6	4 272 044	40.3	324	0.0	565	0.0
2016	3 031 744	26.8	3 803 772	33.6	4 439 631	39.2	517	0.0	643	0.0
2017	3 120 407	25.9	4 256 305	35.4	4 616 842	38.4	925	0.0	760	0.0
2018	3 089 626	24.9	4 568 665	36.8	4 695 717	37.9	4 415	0.0	952	0.0
2019	3 020 017	24.2	4 769 714	38.1	4 661 707	37.3	13 877	0.1	1 176	0.0
2020	3 201 894	24.4	5 014 356	38.3	4 810 018	36.7	33 690	0.3	2 797	0.0
2021	3 495 172	25.5	5 158 803	37.6	4 923 275	35.9	86 682	0.6	6 267	0.0
2022	3 817 104	26.8	5 261 876	36.9	5 005 563	35.1	134 662	0.9	14 552	0.1
2023	4 362 975	28.7	5 425 652	35.6	5 094 751	33.5	222 328	1.5	80 043	0.5
2024 ⁽¹⁾	4 617 500	29.5	5 479 711	35.0	5 125 524	32.7	279 326	1.8	114 156	0.7

Source: TÜİK

This study aims to address the difficulties encountered in decision-making processes in this area, along with the increasing adoption rate of electric vehicles in Turkey, and to produce solutions to these problems. It is aimed to determine the importance weights of important criteria such as DC fast charging time, power (kW), range, price, battery capacity, electricity consumption (kWh) and number of services of the 11 best-selling electric vehicles in Turkey, and to analyze the decision-making processes of consumers who are considering purchasing an electric vehicle by ranking the vehicles from the most ideal to the least ideal using multi-criteria decision-making methods within the framework of these criteria. In addition, our study aims to better understand consumer behavior, reveal the possible effects

of the obtained results on sector dynamics, environmental impacts and consumer preferences, and evaluate the effectiveness of multi-criteria decision-making methods.

The objective weighting method MEREC method is used when weighting the criteria in the selection of electric cars. The study compares 11 electric cars based on the following criteria: 80% charging time with a DC fast charging unit, power (kW), range on a fully charged battery, vehicle price, battery capacity, electricity consumption (kWh), and the number of available services. TOPSIS, WASPAS, PROMETHEE and MOORA methods from MCDM methods were used in the evaluation. The results derived from these four methods were integrated using the COPELAND method, resulting in a singular ranking. The features that distinguish this study from others are; while many studies in the literature are limited to the use of only one or two multi-criteria decision-making methods, the use of four different methods, namely Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS), Weighted Aggregated Sum Product Assessment (WASPAS), Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluation (PROMETHEE) and Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis (MOORA), together in our study provided a more comprehensive and comparable approach in the ranking of alternatives. Combining the results obtained from these methods with the COPELAND method increased the originality of the study as an integrated analysis method rarely used in the literature. While subjective criterion weighting methods (such as AHP or Entropy) are generally used in the literature, MEREC, a completely objective method, was used in this study. The use of MEREC weighting is not seen very often in similar studies in the literature. The use of the MEREC method made an innovative contribution to the literature. MEREC provided reliable results thanks to its feature of determining the weights by eliminating the effects of the criteria. Our study did not only focus on the ranking and selection processes, but also evaluated the reflections of the results on consumer behavior, sector dynamics and environmental impacts. The study contributed to the literature both theoretically and practically by providing a broader perspective on decision support processes. AHP, Entropy and TOPSIS methods are frequently encountered in the literature. For example, Yavaş et al. (2014: 3) used AHP and ANP methods for criterion weighting in electric vehicle selection. In their study, Oflaz and Bircan (2022) also weighted the automobile preference problem with the AHP method and ranked alternative vehicle brands with TOPSIS, VIKOR and EDAS methods. Gavcar and Kara (2020: 4) used the Entropy method for criterion weighting and compared the vehicles with the TOPSIS method. Coşkun (2022: 5) used both objective and subjective methods in the evaluation of the criteria effective in electric vehicle selection; among these, Entropy and CRITIC were objective methodologies, whereas AHP and WINGS were subjective methodologies. Our study distinguishes itself from others in the literature by relying exclusively on objective methodologies. In their study, Güleryüz and Çokyaşar (2021: 2) applied to expert opinions to evaluate the criteria and gave scores between 1-6 to the selected cars. These data were processed with the TOPSIS method and contributed to the car selection process of consumers. However, in our study, unlike the methods frequently encountered in the literature, the Method based on the Removal Effects of Criteria (MEREC) weighting method was preferred. In the literature, it is generally seen that alternatives are ranked using one or two methods, but in our study, four distinct methods were employed, and the results derived from these methods were amalgamated utilizing the COPELAND method to establish a unified ranking. This variety of methods greatly contributes to the comprehensive, comparable and reliable results of our study. The COPELAND method is an effective voting method used to rank alternatives in multi-criteria decision-making problems. Each alternative is compared with other alternatives, and the superior alternative receives a score in each comparison. The alternative with the most wins is placed at the top of the ranking. This method allows alternatives to be easily compared and decision makers to clearly state their preferences.

The obtained rankings were combined with the COPELAND method, as in our study, and a final solution was presented.

Our study comprises five principal sections. Following the introduction, a literature review is conducted to analyze the current methods and criteria employed in the selection of electric vehicles. The third section contains methodological explanations of the Method based on the Removal Effects of Criteria (MEREK), Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS), Weighted Aggregated Sum Product Assessment (WASPAS), Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluation (PROMETHEE), Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis (MOORA) and COPELAND methods. The fourth section presents evaluations of multi-criteria decision-making methods that are weighted using the Method based on the Removal Effects of Criteria (MEREK), with the results compiled in conjunction with the COPELAND method. The fifth section discusses the findings and presents the results.

1. LITERATURE REVIEW

Vehicle selection and MCDM methods have attracted significant attention in both academia and industry in recent years. In this context, many studies have been conducted on different methods and criteria used in electric vehicle (EV) selection. These studies in the literature differ in terms of the methods used and the criteria considered. Studies based on entropy and Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS) approaches are among the methods frequently used in EV selection. For example, Gavcar and Kara (2020: 4) analyzed 11 different electric cars in Turkey with Entropy and TOPSIS. The study uses the entropy method for criteria weighting and the TOPSIS method as a multi-criteria decision making tool Pal et al. (2023: 2). According to criteria such as battery capacities, horsepower, aerodynamic coefficients, ranges and sales prices. The results showed that models with high horsepower, range and battery capacity were the best alternatives. Important criteria such as charging time and width of the service network were not included in the study. However, these deficiencies were eliminated in our study and criteria such as charging time and number of services, which are critical in electric vehicle selection, were also included in the analysis. Similarly, Özgüner and Ovalı (2022: 17) used Entropy, ARAS and TOPSIS methods to rank five alternatives in a logistics company's vehicle selection dilemma and obtained comparable results with both methodologies. Güteryüz and Çokyaşar (2021: 6) provided a guiding and facilitating approach in decision-making processes by using the TOPSIS method for consumers who will choose a car. The "degree of love" criterion used in the study is a subjective criterion. Such criteria may be insufficient in terms of providing an objective evaluation. In order to eliminate this deficiency, the analysis was carried out by focusing only on objective criteria in our study and the evaluation processes were made impartial. These studies show that TOPSIS and Entropy are among the frequently used methods in EV selection. In the weighting studies conducted with the AHP method, it is seen that the criteria in EV selection are weighted according to expert opinions. Güteryüz and Çokyaşar (2021: 8) determined criteria such as price, resale value, fuel efficiency, acceleration, comfort, safety, maintenance costs, MTV fee and user satisfaction through expert consultancy and then evaluated these criteria with the TOPSIS method. Similarly, Oflaz and Bircan (2022: 3) made criteria weighting with AHP in automobile selection and ranked alternative vehicles with TOPSIS, VIKOR and EDAS methods. The final ranking was obtained by combining with the COPELAND method. Studies conducted with AHP find a wide range of applications by providing weighting according to the subjective evaluations of decision makers. In these studies, the AHP method was used while weighting. In our study, instead of using this weighting method, an innovative method, Method based on the Removal Effects of Criteria (MEREK) weighting, was used and contributed to the literature. The use of innovative and diverse methodologies is also emphasized in the literature. Coşkun

(2022: 5) presented various methodologies that use both objective and subjective evaluation techniques in electric vehicle selection. In the study, subjective methods such as AHP and WINGS were used together with objective methods such as Entropy and CRITIC. The findings showed that price was the most important criterion. Puska et al. (2023: 10) used the SAW method to rank alternatives using objective weighting techniques such as Entropy, CRITIC and MEREC in the selection of electric vehicles in urban logistics. These studies show that using more than one method provides decision makers with more comprehensive and reliable results. Studies focusing on battery selection evaluate the properties of batteries, which are a critical component for electric vehicles. Hamurcu et al. (2021: 6) weighted the battery selection of electric vehicles with the AHP method and ranked them with the Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis (MOORA) method. Li-ion batteries were determined as the best option in the study. Similarly, Abdulvahitoğlu et al. (2022: 13) analyzed the properties of electric vehicle batteries with Integrated SWARA and TOPSIS methods and revealed that Lithium Nickel Manganese Cobalt Oxide (LNMCO) batteries were the best alternative. These studies show that MCDM methods can be used effectively in battery selection. Studies on the selection of electric vehicle chassis and components have also found a place in the literature. Alvalı et al. (2021: 3) used TOPSIS and VIKOR methods in the selection of electric vehicle chassis materials and obtained similar results in both methods. In addition, Güler (2024: 2) determined battery capacity as the most important criterion by using both subjective and objective weighting methodologies in the evaluation of electric vehicle components.

These studies show that MCDM methods are widely used in the selection of electric vehicle components. Finally, studies addressing general vehicle selection problems show that MCDM methods have a wide range of applications in the evaluation of vehicle performance and components. Kanmaz et al. (2024: 3) analyzed the top 10 best-selling electric vehicles of 2023 and ranked them using the PIPRECIA and CRADIS methods. Demirci (2024: 12) used the CRITIC method to weight them and compared the results of the ARAS and ARCAS methods. It was determined that both methods gave similar results. These studies show that the methods used in the evaluation of multiple criteria give reliable results. Traditional methods such as AHP and Entropy are frequently used in the literature, and the MEREC method used in our study offers an innovative contribution to the literature in this field. Unlike other methods, the MEREC weighting method is a method type that allows reliable results to be obtained thanks to its feature of determining weights by removing the effects of the criteria. The COPELAND method used in the ranking increases the originality of our study and facilitates a more comprehensive evaluation of the results. In addition, our study did not only focus on the ranking and selection processes, but also evaluated the reflections of the results on consumer behavior and sector dynamics. The study contributed to the literature both theoretically and practically, providing a broader perspective on decision support processes.

2. DATA AND METHODOLOGY

This study provides a solution to the decision-making problem faced by consumers considering purchasing an electric vehicle and evaluates alternatives using multi-criteria decision-making methods. In this study, data on the 11 best-selling electric cars in Turkey were evaluated by taking them from the official websites of the companies that produce these vehicles. The data used in the study was accessed between March and April 2024. Every criterion employed in the selection of an electric vehicle is crucial regarding the vehicle's performance, cost, and usability. For example, the charging time criterion has a direct impact on the daily usability and user experience of a vehicle. A short charging time minimizes time loss by allowing consumers to spend less time at charging stations and enables the vehicle to be used more efficiently. Consequently, factors like charging duration significantly influence the

preference for electric vehicles. The criteria used in the study reflect the factors that are decisive in the decision-making processes of consumers considering purchasing an electric vehicle, considering performance, economy, and accessibility. Power and range performance, price represent the consumer's budget compatibility, battery capacity and electricity consumption represent energy efficiency, and the number of services represent accessibility to maintenance and repair services. The study employs diverse methods for weighting criteria and ranking alternatives. The MEREC method was selected for the criterion weighting process. MEREC offers an objective evaluation by considering the interdependence among the criteria, unlike other methods. The multi-criteria decision-making methods employed in the ranking of alternatives were Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS), Weighted Aggregated Sum Product Assessment (WASPAS), Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluation (PROMETHEE), and Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis (MOORA). In the combination of the methods used in the study, it was aimed to obtain a more comprehensive and reliable ranking by taking advantage of the different strengths of each method and the methods were used together in this direction. Each of these methods possesses advantages in evaluating the alternatives based on various criteria. The study's results were synthesized into a final ranking by integrating the outcomes of these four methods using the COPELAND method. The criteria used in the study were selected to evaluate the overall performance, cost and user-friendliness of the vehicle. These criteria and their respective importance levels are designed to assist decision-makers in vehicle selection. The criteria employed in this study are delineated in detail in Table 2.

Table 2: Dataset Used in the Study

	CHARGING TIME	POWER (KW)	RANGE	PRICE	BATTERY CAPACITY	CONSUMPTION (kWh)	NUMBER of SERVICE CENTERS
X1	28	160	523	1823000	52,4	16,7	33
X2	29	150	474	2801606	64,8	17,2	44
X3	29	150	420	1790000	60,48	15,6	23
X4	30	100	560	1555000	54	15,5	64
X5	15	208	435	1731840	75	15,7	2
X6	28	185	566	2411568	82	16,9	33
X7	28	152,2	635	1780000	73,4	13,5	37
X8	32	140	481	2573500	70,5	18,1	66
X9	30	115	440	1839000	72,6	17,8	31
X10	41	114,6	512	1399000	48,4	14,6	46
X11	25	100	492	1340900	50	16,4	63

2.1. Method based on the Removal Effects of Criteria (MEREC)

The Method based on the Removal Effects of Criteria (MEREC), presented by Ghorabae et al. (2021), is an objective weighting technique. The MEREC method employs the removal effect of each criterion on the performance alternatives to ascertain the criterion weights. The absolute deviation metric is employed to assess the impact of eliminating each criterion. The metric employed indicates the disparity between the overall alternative's performance and its efficacy in eliminating a criterion Yaşar and Ünlü (2023). The procedures involved in the computation of the MEREC method (Keshavarz-Ghorabae et al., 2021);

Step 1: Creating Decision Matrix: The representative decision matrix shown in Equation 1.

$$X = \begin{bmatrix} X_{11} & X_{1j} & \dots & X_{1m} \\ X_{21} & X_{2j} & \dots & X_{2m} \\ \dots & \dots & X_{ij} & \dots \\ X_{n1} & X_{nj} & \dots & X_{nm} \end{bmatrix} \quad i=1,2,\dots, n \quad j=1, \dots, m \quad (1)$$

Step 2: Normalizing Decision Matrix: To normalize the established criteria, Equality 2 is applied for benefit-oriented criteria, while Equality 3 is utilized for cost-oriented criteria.

$$n_{ij} = \frac{j^{\min} X_{ij}}{X_{ij}} \quad (2)$$

➤ The value n_{ij} indicates the value of alternative i in criterion j .

$$n_{ij} = \frac{X_{ij}}{j^{\max} X_{ij}} \quad (3)$$

Step 3: Determination of Overall Performance Value: Total performance values (R_i) of the alternatives are computed using Equation 4.

$$R_i = \ln \left(1 + \frac{\sum_{j=1}^n |\ln(n_{ij})|}{n} \right) \quad (4)$$

Step 4: Criterion Effect Elimination: To eradicate the influence of each criterion, the performance value, which incorporates the criterion's effect, is computed using Equation 5.

$$R'_{ij} = \ln \left(1 + \frac{\sum_{j=1, j \neq k}^n |\ln(n_{ij})|}{n} \right) \quad (5)$$

Step 5: Computation of the Sum of Absolute Deviations: The sum of absolute deviations (E_j) is computed. This step assesses the impact of eliminating the criterion itself. Equation 6 is likewise presented.

$$E_j = \sum_{i=1}^m |R'_{ij} - R_i| \quad (6)$$

Step 6: Calculation of Criterion Weight: In the last step of the method, the criterion weights (W_j) are calculated with Equation 7.

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j} \quad (7)$$

2.2. Weighted Aggregated Sum Product Assessment (WASPAS) Method

Weighted Aggregated Sum Product Assessment (WASPAS) approach is a synthesis of weighted summation and weighted multiplication models formulated by Zavadskas et al. in 2012. The WASPAS method is employed to prioritize alternatives. Step 1: Creating the decision matrix: In the decision matrix of the WASPAS method; m represents the alternatives ($A_i, i = 1, 2, \dots, m$) and n represents the criteria ($K_j, j=1, \dots, n$). The decision matrix illustrating the performance of the alternatives in relation to the criteria is presented in Equation 8.

$$x = [X_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} X_{11} & X_{12} & \dots & X_{1n} \\ X_{21} & X_{22} & \dots & X_{2n} \\ \vdots & \vdots & \dots & \vdots \\ X_{m1} & X_{m2} & \dots & X_{mn} \end{bmatrix} \quad i = 1, 2, \dots, m; \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (8)$$

x_{ij} denotes the efficacy of the i th alternative concerning the j th criterion Zavadskas et al. (2012: 1).

Step 2: Criteria Weighting: At this stage, MEREC weighting results were used within the scope of our study.

Step 3: Normalization of the Decision Matrix: At this stage, if the benefit and cost attributes of the criteria are accessible, the benefit and cost equations are implemented. The criterion in the benefit case should be maximized, and the criterion in the cost case should be minimized. The calculation formulas are shown below.

$$\text{For Benefit Criterias: } \bar{X}_{ij} = \frac{x_{ij}}{\max_i x_{ij}} \quad (9)$$

$$\text{For Cost Criterias: } \bar{X}_{ij} = \frac{\min_i x_{ij}}{x_{ij}}$$

Step 4: Assessment of the overall relative significance value for each alternative utilizing the weighted sum model and the weighted multiplication model:

$$Q_{i(1)} = \sum_{j=1}^n \bar{x}_{ij} W_j \rightarrow \text{Weighted Sum Model} \quad (10)$$

W_j : Weight of jth criteria

$$Q_i = \prod_{j=1}^n (1 - \lambda) Q_i^{(2)} \rightarrow \text{Weighted Multiplication Model}$$

λ is taken as 0,5

Step 5: Calculation of Combined Optimality Value: At this stage, the aggregate optimality value is computed for each alternative using the formula presented in Equation 11.

$$Q_i = \lambda Q_i^{(1)} + (1 - \lambda) Q_i^{(2)} \quad (11)$$

As a result, the final ranking is made with Q_i values WASPAS in the method. The alternative with the highest Q_i value prioritized and ranked first.

2.3. Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS) Method

Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS) approach is one of the important MCDM methods. It was first introduced by Yoon and Hwang in 1980. In the method, the distances of all alternatives to the positive and negative ideal solution are calculated. The TOPSIS method was developed based on the principle that the optimal alternative is nearest to the positive-ideal solution and furthest from the negative-ideal solution (Chen, 2000: 2). The TOPSIS method is applicable in various domains. The method can be readily implemented on the data set. This method allows for the ranking of alternatives based on their proximity to the ideal solution, considering the maximum and minimum values of the criteria. Multiple decision options must exist for the method to be implemented Ekin and Dolanbay (2024: 9). The TOPSIS method comprises six steps. The equations pertaining to the steps of the TOPSIS method are provided between Equations 12 and 18 below.

Step 1: Constructing the Decision Matrix (A): Matrix A serves as the preliminary matrix, formulated using the information supplied by the decision maker. The representative decision matrix is presented in Equation 1.

Step 2: Formulating the Standard Decision Matrix (r_{ij}): The standardized decision matrix, as outlined in Equation 12, is constructed utilizing the A matrix and the designated formula.

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m a_{ij}^2}} \quad (12)$$

In the r_{ij} matrix, the quantity of decision points is denoted as m , while the quantity of evaluations is represented as n .

Step 3: Formulating the Weighted Standard Decision Matrix (V): Initially, the decision maker calculates the importance weights W_j of the evaluation criteria.

Subsequently, each column of the R matrix is multiplied by the corresponding W_j value to generate the V matrix.

$$v_{ij} = w_j x r_{ij} \quad (13)$$

Step 4: At this stage, ideal positive A^+ and ideal negative A^- solutions are determined using the weighted decision matrix:

$$A^+ = \{(max v_{ij} \mid j \in J), (min v_{ij} \mid j \in J')\} \quad (14)$$

$$A^- = \{(min v_{ij} \mid j \in J), (max v_{ij} \mid j \in J')\} \quad (15)$$

To formulate the optimal solution set, the most significant weighted evaluation factors in the V matrix are chosen. If the pertinent evaluation criterion is focused on minimization, the least value is chosen. For the A^+ set, the maximum value in each column of the V matrix is chosen, while for the A^- set, the minimum values in each column of the V matrix are selected. In both equations, J denotes the benefit (maximization) and J' signifies the loss (minimization) value.

Step 5: Computation of Separation Metrics: The TOPSIS method employs the Euclidean Distance Approach to ascertain the evaluation factor value for each decision point and its discrepancies from the ideal and negative ideal solution sets. The deviation values related to the decision points identified here are referred to as the Ideal Separation S_i^+ and Negative Ideal Separation S_i^- measures. The computation of the ideal separation measure S_i^+ is presented in Equation 16, while the calculation of the negative ideal separation measure S_i^- is detailed in Equation 17.

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^+)^2} \quad (16)$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad (17)$$

Step 6: Computation of Relative Proximity to the Optimal Solution: Ideal and negative ideal separation measures are employed to determine the relative closeness C_i^* of each decision point to the optimal solution. The C_i^* formula is presented in equation 18.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^+ + S_i^-} \quad (18)$$

The C_i^* value falls within a specific range, indicating the absolute proximity of the pertinent decision point to both the ideal solution and the negative ideal solution.

2.4. Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluation (PROMETHEE)

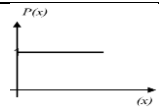
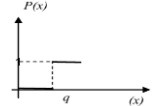
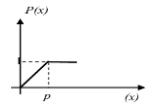
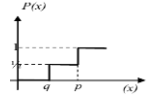
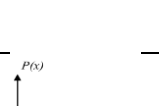
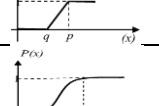
Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluation (PROMETHEE) approach was developed by Brans (1982). The method was formulated in response to the challenges encountered during the application phase of existing prioritization techniques in the literature and has been utilized in numerous studies to date (Dağdeviren and Eraslan, 2008: 2). The PROMETHEE method is among the most efficient and straightforward approaches for addressing multi-criteria decision-making

challenges. The extensive and effective application of the PROMETHEE method is attributed to its mathematical characteristics and user-friendliness. Alongside the PROMETHEE method, the PROMETHEE I and PROMETHEE II methods have been established. They are commonly referred to as PROMETHEE-I (partial ranking) and PROMETHEE-II (complete ranking). Moreover, various methodologies including PROMETHEE III, IV, V, and VI are documented in the literature (Ballı et al., 2007: 3). The PROMETHEE method comprises seven stages. In the initial phase, the identified alternatives and criteria are established, and a decision matrix is constructed with the importance weights of the criteria computed using the Entropy method. In the subsequent phase, preference functions are established for the criteria. Preference functions are established based on the criterion's structure and the attributes desired in the alternatives related to the criterion. Six distinct preference functions are delineated for application within the method. The formulas pertaining to the stages of the PROMETHEE method are provided below.

Step 1: Creating the Decision Matrix: A decision matrix consisting of alternatives, criteria and criterion weights is created.

Step 2: Determination of Preference Functions: After the creation of the decision matrix, one of the 6 preference functions previously determined for each criterion is selected according to the structure of the PROMETHEE method and the alternatives are compared with each other in pairs according to these preference functions. The selected preference function and the alternatives are compared on a criterion basis. In the comparison based on criteria, 6 preference functions put forward by Brans (1982) are used. The 6 preference functions are given in Table 3 (Genç, 2013: 6).

Table 3: Preference Functions Used in the PROMETHEE Method

Type	Parameters	Function	Graph, p(x)
First Type (Normal)	-	$P(x)=\begin{cases} 0, & x \leq 0 \\ 1, & x > 0 \end{cases}$	
Second Type (U-Type)	l	$P(x)=\begin{cases} 0, & x \leq l \\ 1, & x > l \end{cases}$	
Third Type (V-Type)	m	$P(x)=\begin{cases} \frac{x}{m}, & x \leq m \\ 1, & x \geq m \end{cases}$	
Fourth Type (Level)	q, p	$P(x)=\begin{cases} 0, & x \leq q \\ 1/2, & q < x \leq q + p \\ 1, & x > q + p \end{cases}$	
Fifth Type (Linear)	s, r	$P(x)=\begin{cases} 0, & x \leq s \\ (x-s)/r, & s \leq x \leq s+r \\ 1, & x \geq s+r \end{cases}$	
Sixth Type (Gaussian)	σ	$P(x)=\begin{cases} 0, & x \leq 0 \\ 1 - e^{-x^2/2\sigma^2}, & x \geq 0 \end{cases}$	

The objective of employing the first type preference function is to address scenarios lacking criteria preference, while the second type preference function serves a distinct purpose. In instances

where it is desirable for the criteria to exceed a specified l parameter value, the application of the third type preference function is recommended; If the criteria are not meant to be assessed based on an average and values below this threshold are not to be disregarded, the application of the fourth type preference function; To ascertain a specific value range for the criteria, the application of the fifth type preference function is required. In instances where values exceeding the average are favored among the criteria, and the sixth type preference function is employed; in scenarios where the criteria are to be prioritized based on deviation from the average.

Step 3: Determination of common preference functions and preference indices: At this stage, the common preference function is determined for the alternative pairs determined by taking the preference functions. The formula for determining common preference functions and preference indices is shown in equations 19 and 20.

$$p(a, b) = \begin{cases} 0, & f(a) \leq f(b) \\ p[f(a) - f(b)], & f(a) \geq f(b) \end{cases} \quad (19)$$

$$\pi(a, b) = \frac{\sum_{i=1}^m W_i \times p_i(a, b)}{\sum_{i=1}^m W_i} \quad (20)$$

Step 4: Determining positive Φ^+ and negative Φ^- superiority values: Positive and negative superiority of the alternatives are determined. The formula shown in Equation 21 is used to determine the positive Φ^+ superiority value. The formula in Equation 22 is used to determine the negative Φ^- superiority value.

$$\Phi^+(a) = \sum \pi(a, x) \quad x = (a, c, d, \dots) \quad (21)$$

$$\Phi^-(a) = \sum \pi(x, a) \quad x = (b, c, d, \dots) \quad (22)$$

Step 5: Obtaining the partial order of alternatives with Promethee I: There are three cases in this stage, in the first case, if any of the conditions of Equation 23, 24 and 25 are met, alternative a is considered superior to alternative b.

$$\Phi^+(a) > \Phi^+(b) \quad \text{and} \quad \Phi^-(a) < \Phi^-(b) \quad (23)$$

$$\Phi^+(a) > \Phi^+(b) \quad \text{and} \quad \Phi^-(a) = \Phi^-(b) \quad (24)$$

$$\Phi^+(a) = \Phi^+(b) \quad \text{and} \quad \Phi^-(a) < \Phi^-(b) \quad (25)$$

In the second case, if the condition of Equation 26 is met, alternative a is no different from alternative b.

$$\Phi^+(a) = \Phi^+(b) \quad \text{and} \quad \Phi^-(a) = \Phi^-(b) \quad (26)$$

In the third case, if one of the conditions is met, the alternatives are not compared. The conditions are shown in Equation 27 and 28 below.

$$\Phi^+(a) > \Phi^+(b) \quad \text{and} \quad \Phi^-(a) > \Phi^-(b) \quad (27)$$

$$\Phi^+(a) < \Phi^+(b) \quad \text{and} \quad \Phi^-(a) < \Phi^-(b) \quad (28)$$

Step 6: Determining net priority values and establishing the precise sequence of alternatives using Promethee II: The precise priorities for the alternatives are determined using the formula outlined in equation 29. Based on the computed net priority values, all alternatives are assessed concurrently, establishing a definitive ranking for the options. The definitive sequence of the computed priority values is established. The Φ value is referred to as the net priority value.

$$\Phi^+(a) = \Phi^+(a) - \Phi^+(b) \quad (29)$$

2.5. Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis (MOORA) Method

The Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis (MOORA) method was developed by Brauers in 2004. It was developed similarly to the TOPSIS and VIKOR methods. Unlike these methods, MOORA does not deal with non-ideal solutions. Solutions are performed based on the reference point only. The relationship of each alternative to the reference point is determined by taking the difference for each criterion, not as the Euclidean distance as in the TOPSIS method. The formulas related to the application steps of the MOORA method are given below in equations 30-32.

Step 1: Creating the decision matrix: m denotes the quantity of alternatives, while n signifies the quantity of criteria.

$$X = \begin{pmatrix} X_{11} & \dots & X_{1i} & \dots & X_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ X_{j1} & \dots & X_{ji} & \dots & X_{jn} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ X_{m1} & \dots & X_{mi} & \dots & X_{mn} \end{pmatrix} \quad (30)$$

Step 2: Normalizing the Decision Matrix: While the total number of alternatives is expressed by “ m ”, “ n ” signifies the total number of criteria. x_{ij} denotes the i th alternative corresponding to the j th criterion, where i ranges from 1 to n for the criteria and j ranges from 1 to m for the alternatives.

$$X_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{j=1}^m x_{ij}^2}} \quad (31)$$

X_{ij}^* ; is the normalized version of the value in the jth criterion of the ith alternative.

Step 3: Determining the maximum and minimum criteria and calculating the MOORA score: In order to reach the result, the scores targeting the largest must be added and the scores targeting the smallest must be subtracted.

$$y_j^* = \sum_{i=1}^{i=g} x_{ij}^* - \sum_{i=g+1}^{i=n} x_{ij}^* \quad (32)$$

$i = 1, 2, \dots, g$ are the objectives that target the largest and $i = g+1, g+2, \dots, n$ are the objectives that target the smallest. y_i is the value that represents the normalized j th alternative according to all objectives. The ranking process is performed according to the MOORA ratio method with the y_i values.

2.6. COPELAND Method

COPELAND method, Copeland method was put forward by Saari and Merlin (1996). The objective of this method is to demonstrate the outcomes obtained from different methods to decision makers in an integrated manner. In the method, comparison is made according to the superiority of the alternatives. The scores of each alternative are calculated according to their advantages and disadvantages and are ranked according to the obtained scores. When comparing between the alternatives, 1 point is given in case of victory and 0 point is given in case of defeat against other alternatives for each criterion. The victory and defeat scores are converted to a total score for each alternative and ranked. The COPELAND method consists of 4 stages.

Step 1: Alternatives (A_i and A_j) are arranged as pairwise comparison matrices and are given a value of “1” for victory and “0” for defeat, depending on their relative positions.

$$f_{S(i,j)} = \begin{cases} 1, s_k(Ai) < s_k(Aj) \\ 0, s_k(Ai) > s_k(Aj) \\ \text{boş}, s_k(Ai) = s_k(Aj) \end{cases} \quad i \neq j \quad (33)$$

Step 2: The sum of the values obtained by the alternatives (A_i and A_j) is taken.

$$T(i, j) = \sum_{k=1}^y f_{S(i,j)}, \quad i \neq j \quad (34)$$

Step 3: When the status of each alternative is examined in relation to the other alternative by looking at the $S(i, j)$ values which represent the preference scores derived from the applied decision-making method of the alternatives the alternatives, "1" point is given if the result is a win, "1/2" point is given in case of a tie and "0" point is given in case of loss.

$$G(i, j) = \begin{cases} 1, & T(i, j) > (y - T(i, j)) \\ \frac{1}{2}, & T(i, j) = (y - T(i, j)) \\ -1, & T(i, j) < (y - T(i, j)) \end{cases} \quad i \neq j \quad (35)$$

Step 4: The negative and positive values of each alternative are added together over the $G(i, j)$ values of the alternatives, and the victory (GP_i) and defeat (YP_i) scores are calculated. Then, the defeat scores are subtracted from the victory scores obtained, and the Copeland score (CP_i) is found. The Copeland score is also subjected to ranking, and the corrected integrated alternative ranking score is obtained.

$$GP_{ij} = \sum_1^n G(i, j), G(i, j) > 0, n \quad (36)$$

$$YP_{ij} = \sum_1^n G(i, j), G(i, j) < 0, n \quad (37)$$

$$CP_i = GP_i + YP_i \quad (38)$$

3. FINDINGS

In this study, data on the technical specifications of 11 different best-selling electric vehicles in Turkey were used. The data were obtained based on the technical specifications taken from the official websites of the electric vehicles included in the study. The criteria employed in the selection of electric vehicles were prioritized using the Method based on the Removal Effects of Criteria (MEREC) method. Electric vehicles were ranked utilizing the criteria weights derived from the MEREC method, employing the Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS), Weighted Aggregated Sum Product Assessment (WASPAS), Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluation (PROMETHEE), and Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis (MOORA) methods, with the final ranking determined through the COPELAND method. The methodology employed in the study is illustrated in Figure 1.

Figure 1: Methodology used in the study

3.1. Determination of Criteria Weights

The method based on the Removal Effects of Criteria (MEREK) method objectively assesses the relative significance of criteria. This study's criteria are founded on the vehicles' technical and economic attributes. The weight values for the criteria utilized in the study were established through the application of formulas derived from equations 1-7 of the MEREK method. Table 4 shows the criteria used below and the weight values obtained with the MEREK method. These criteria are the main factors affecting the technical performance and user experience of electric vehicles.

Table 4: Weight Values of Decision Criteria

CHARGING TIME	POWER (KW)	RANGE	PRICE	BATTERY CAPACITY	CONSUMPTION (kWh)	NUMBER of SERVICE CENTERS
0,258917	0,184442	0,087439	0,134985	0,109444	0,053939	0,170832

According to Table 4, charging time is the criterion with the highest weight (0.258917), because fast charging of a vehicle provides significant ease of use for users. Power (KW) and number of services are important criteria in terms of performance and ease of maintenance, with weights of 0.184442 and 0.170832, respectively. Electricity consumption has the lowest weight of 0.053939, which shows that electric vehicles are less prioritized than other criteria in terms of overall energy efficiency and cost. The electric vehicle alternatives were ranked using four distinct multi-criteria decision-making methods: TOPSIS, PROMETHEE, MOORA, and WASPAS, based on the specified weight values. Each method assesses vehicle performance based on various criteria, and the final ranking is integrated using the COPELAND method. The rankings of the alternative vehicles, based on the four multi-criteria decision-making methods employed in the study, are presented below.

3.2. Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution (TOPSIS) Results

The TOPSIS approach assesses the closeness of options to the optimal solution. This method calculates the distance of each alternative from a "ideal" solution and establishes a ranking accordingly. Table 5 presents the rankings derived from the TOPSIS methodology.

Table 5: TOPSIS method results

Alternatives	TOPSIS Score	Rank
X10	0,508389	1
X5	0,456997	2
X4	0,422116	3
X8	0,415006	4
X9	0,402400	5
X2	0,387093	6
X11	0,373816	7
X3	0,353576	8
X1	0,329015	9
X6	0,323153	10
X7	0,308652	11

When the evaluation results made according to the TOPSIS method are examined, the X10 vehicle was determined to be the electric vehicle closest to the ideal solution by receiving the highest score with 0.508389 points. The high score of this vehicle shows that it has achieved superior results especially in the criteria that are critical in terms of performance such as charging time, power and range. The X5 vehicle, which came in second, also showed a good performance with 0.456997 points. The X4, X8 and X9 vehicles, ranked third, fourth and fifth respectively, showed a reasonable level of performance compared to the ideal solution. On the other hand, the X7 vehicle received the lowest score with 0.308652 points and was evaluated as the vehicle farthest from the ideal solution, which reveals that the vehicle remains weak in terms of performance criteria.

3.3. Preference Ranking Organization Method for Enrichment Evaluation (PROMETHEE) Results

The PROMETHEE method evaluates the superiority relationships between alternatives. The method ranks each alternative based on the positive and negative superiority degrees. The PROMETHEE results are categorized based on the positive and negative superiority values derived from the preference distribution in vehicle comparisons. This ranking provides decision makers with information about the most preferred and least preferred vehicles. The outcomes derived from the PROMETHEE method are presented in Table 6.

Table 6: PROMETHEE method Results

Alternatives	PROMETHEE Score	Rank
X7	0,411386	1
X5	0,354913	2
X6	0,276700	3
X11	0,191065	4
X1	0,094507	5
X4	-0,036750	6
X2	-0,175610	7
X8	-0,230720	8
X3	-0,231870	9
X10	-0,242070	10
X9	-0,411570	11

According to the PROMETHEE method results, vehicle X7 is ranked first with the highest positive superiority score and has the best performance in terms of preferability. Vehicles X5 and X6 are also ranked second and third, respectively, and are generally evaluated positively. However, X11 and X1 have an average performance but no negative superiority. On the other hand, vehicles from X4 onwards have negative superiority ratings; especially vehicles X10 and X9 have the lowest performance, ranking tenth and eleventh, respectively. These results show that some vehicles are clearly more preferred, while others have negative performance.

3.4. Multi-Objective Optimization by Ratio Analysis (MOORA) Results

The MOORA method assesses the overall performance of each alternative by examining the normalized values based on benefit and cost criteria. The method aims to determine the most suitable alternatives by maximizing the benefits and minimizing the costs. This ranking provides information to

decision makers about the most suitable and least suitable alternatives by showing how efficient the tools are in terms of cost-benefit balance. The outcomes derived from the MOORA method are presented in Table 7.

Table 7: MOORA method Results

Alternatives	MOORA Score	Rank
X11	0,051255	1
X5	0,050187	2
X7	0,045871	3
X4	0,041098	4
X6	0,037943	5
X8	0,033829	6
X1	0,023573	7
X2	0,012928	8
X3	0,006006	9
X9	0,003381	10
X10	-0,004940	11

According to the MOORA method results, the X11 vehicle ranked first by obtaining the highest score. This shows that the X11 exhibited the best performance in terms of cost-benefit balance. The X5 vehicle ranked second and showed a very successful result in terms of cost and performance. The X7 vehicle ranked third and showed a generally positive performance. The X4 and X6 vehicles ranked fourth and fifth and showed an acceptable performance in terms of cost-benefit balance. On the other hand, vehicles X1, X2 and X3 showed an average performance and ranked seventh, eighth and ninth, respectively. Vehicles X9 and X10 showed poor performance and ranked last; especially X10 received a negative score and was evaluated as the least preferable vehicle. The results indicate significant disparities among the vehicles regarding cost-benefit equilibrium.

3.5. Weighted Aggregated Sum Product Assessment (WASPAS) Results

The WASPAS method assesses the overall efficacy of alternatives by integrating the weighted sum and weighted multiplication models. This approach yields a more equitable and accurate ranking by integrating the outcomes derived from both summation and multiplication models. The WASPAS method provides a thorough analysis of vehicle performance across various criteria. The outcomes derived from the WASPAS method are presented in Table 8.

Table 8: WASPAS method Results

Alternatives	WASPAS Score	Rank
X5	0,419570	1
X11	0,415398	2
X7	0,409812	3
X4	0,400850	4
X6	0,399570	5
X8	0,395774	6
X1	0,375862	7
X2	0,369359	8
X10	0,361859	9
X3	0,352970	10
X9	0,351110	11

According to the WASPAS method results, the X5 vehicle ranked first with a score of 0.419570 and was determined as the most ideal electric vehicle. This result shows that the X5 vehicle is a high-performance model and stands out as the most suitable choice in terms of various criteria. The X11 vehicle achieved a score of 0.415398, securing second place, whereas the X7 vehicle obtained a score of 0.409812, placing third. These vehicles attained favorable outcomes regarding the equilibrium of cost and performance. The X4 and X6 vehicles ranked fourth and fifth, respectively, and exhibited above-average performance. The X8 vehicle ranked sixth, and its overall performance remained at a relatively good level. The X1 and X2 vehicles exhibited average performance, ranking seventh and eighth, respectively. On the other hand, the X10, X3 and X9 vehicles achieved lower scores, ranking ninth, tenth and eleventh, respectively. The X9 vehicle was determined as the vehicle with the lowest performance, with a score of 0.351110. As a result, the WASPAS method revealed that consumers prefer high-performance and cost-effective electric vehicles. X5, X11 and X7 vehicles ranked highest in terms of cost and performance balance and stood out as preferable alternatives.

3.6. Combining Results with the COPELAND Approach

The COPELAND approach provides a final ranking based on the results of comparisons between alternatives. This method assesses the victories and defeats of each alternative relative to others and derives a score. Positive scores indicate that the alternative is superior to the others, while negative scores indicate that it is weak compared to other alternatives. The final ranking obtained with the COPELAND method provides a more comprehensive assessment by combining the results of various decision-making methods. Table 9 below shows the final ranking obtained with the COPELAND method.

Table 9: COPELAND method Results

Alternatives	COPELAND Score	Rank
X5	34	1
X11	20	2
X4	14	3
X7	12	4
X6	2	5
X8	0	6
X1	-8	7
X2	-10	8
X10	-14	9
X3	-24	10
X9	-26	11

According to the COPELAND method results, the X5 vehicle showed the best performance by ranking first with 34 points. This shows that X5 is the most successful alternative in various decision-making methods and achieves more wins compared to other alternatives. The X11 vehicle, which ranked second, showed a positive performance with 20 points, followed by the X4 vehicle with 14 points. The X7 and X6 vehicles ranked fourth and fifth, respectively, and these vehicles generally showed a good performance. The X8 vehicle ranked sixth with 0 points, indicating a neutral performance among the alternatives. Among the vehicles evaluated with negative scores, X1, X2, X10 and X3 showed lower performance and ranked seventh, eighth, ninth and tenth, respectively. The X9 vehicle ranked eleventh with the lowest score of -26 points and emerged as the least preferred alternative in terms of its overall performance. The COPELAND method assessed these outcomes, identified the most and least successful vehicles, and offered decision-makers a comprehensive perspective by integrating results from various methodologies. X5, X11 and X4 vehicles ranked at the top of the overall ranking, proving to be more preferable than other alternatives.

RESULTS AND DISCUSSION

Electric vehicles (EVs), as an important part of sustainable transportation, have begun to replace internal combustion engine vehicles and offer environmentally friendly alternatives. Increasing domestic automobile production in Turkey can reduce dependency on fossil fuels by increasing the use of electric vehicles. This study aims to offer solutions to the decision-making challenges encountered by consumers intending to purchase an electric vehicle, utilizing multi-criteria decision-making methods and enumerating the alternatives. This study analyzed the 11 top-selling electric car models in Turkey based on seven criteria: charging time, power (kW), range, price, battery, electricity consumption (kWh), and number of services. Various multi-criteria decision-making methods (TOPSIS, PROMETHEE, MOORA, and WASPAS) were utilized, and the resultant data were integrated with the COPELAND method. According to the evaluation process, the X5 vehicle has the highest performance score and the safety of the most ideal vehicle has been established. The X5 vehicle has the shortest charging time with 15 charging times. It offers ease of use with the ability to be charged in a short time. Another important feature of the X5 vehicle is its 208 kW engine power. The battery capacity of the X5 is strong, but in terms of electricity consumption, the X5 shows a medium level of performance. Although there are vehicles with lower electricity consumption than the X5 vehicle, the X5 can provide balance with its battery capacity. The X5 vehicle, which is at a normal level in terms of price, exhibits

a limited performance in terms of range and number of services. The findings derived from the analyses are collectively presented in Table 10:

Table 10: Ranking Obtained by Multi-Criteria Decision-Making Methods

Alternatives	COPELAND Rank	TOPSIS Rank	PROMETHEE Rank	MOORA Rank	WASPAS Rank
X5	1	2	2	2	1
X11	2	7	4	1	2
X4	3	3	6	4	4
X7	4	11	1	3	3
X6	5	10	3	5	5
X8	6	4	8	6	6
X1	7	9	5	7	7
X2	8	6	7	8	8
X10	9	1	10	11	9
X3	10	8	9	9	10
X9	11	5	11	10	11

Table 10 presents the rankings derived from various multi-criteria decision-making methodologies. The final ranking, utilizing the COPELAND method, designated vehicle X5 as the alternative with the highest score. This indicates that X5 is a significant metric of its overall performance, having attained high rankings in alternative methodologies as well. Vehicles X11 and X4 are significant alternatives, positioned second and third in the COPELAND ranking. For instance, vehicle X10 attained the highest ranking using the TOPSIS method, whereas vehicle X7 achieved the top position in the PROMETHEE and MOORA methods. These discrepancies illustrate the impact of subjectivity in the assessment of alternatives by each method and the prioritization of criteria. The COPELAND method stands out as a very effective voting method in ranking alternatives. This method provides a clearer result to decision makers by creating a final ranking based on the victories obtained by comparing each alternative with the others. This supports decision-making processes by providing a more systematic approach in the evaluation of alternatives. The different formulas used in the application stages of multi-criteria decision-making methods may lead to differences in the rankings of the alternatives. The COPELAND method is used to express these different rankings by combining them in a common way. In our study, a common ranking was created from the rankings obtained from four different methods using this method. The MEREC method is an innovative method among multi-criteria decision-making methods (Keshavarz-Ghorabae et al., 2021: 7). This method is in the category of objective weighting methods used in determining the criteria weights. In this method, it is necessary to determine the performance of the alternatives first. In our study, MEREC was preferred in order to objectively weight the criteria used in the selection of electric vehicles and to obtain more reliable and comparable results. MEREC has a wide range of applications thanks to its objectivity. For example, it can be used in decision-making processes in areas such as supply chain management, the healthcare sector, and the tourism sector. Consequently, a more objective and systematic assessment was conducted utilizing the MEREC method in the study, and the results furnish data that will assist consumers contemplating the purchase of an electric vehicle in identifying which models are more appropriate. Moreover, integrating the outcomes derived from various multi-criteria decision-making methods with the COPELAND method enhances the clarity and reliability of alternative comparisons. The COPELAND method provides a more comprehensive and systematic evaluation to decision makers by

creating a final ranking based on the victories obtained by comparing each alternative with the others. This facilitates consumers to make conscious decisions, while also guiding sector managers in strategic planning. The diverse methodologies employed render the study a novel contribution to the literature. The results assist consumers contemplating the acquisition of an electric vehicle in identifying the most suitable options. The findings of the study constitute an important resource for automobile buyers and professionals in the sector. Consumers who are considering purchasing an electric vehicle can make more conscious choices by considering the criteria importance levels of the alternatives. In addition, automobile sector managers can use the data obtained from this study in determining product development and marketing strategies. In future studies, it is suggested to increase the number of alternatives and add new criteria. For example, it may be useful to include additional criteria such as vehicle traction capacity, weight and SCT rates in the study. In addition, more up-to-date and innovative decision-making models can be created by integrating different multi-criteria weighting methods. Such an approach will pave the way for more systematic and effective decisions in both academic and applied fields. The study's findings will enhance strategic decision-making for industry participants by establishing a robust knowledge foundation for electric vehicle procurement processes.

REFERENCES

- ABDULVAHİTOĞLU, A., ABDULVAHİTOĞLU, A., KILIÇ, M. (2022). Elektrikli araç bataryalarının bütünleşik swara-topsis metodu ile değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi*, 37(4), 1061-1076.
- ALKAN, T., ATİZ, Ö. F., DURDURAN, S. S. (2023). Elektrikli araç şarj istasyonları için AHP yöntemi ile uygun yer seçimi: Konya örneği. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 12(1), 1-1., doi: 10.28948/ngmuh.1189242
- ALVALI, GT, BALBAY, A., ŞİŞMAN, T., GÜNEŞ, S. (2021). Çok kriterli karar verme teknikleri kullanılarak elektrikli araç şasi malzemesi seçimi. *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi Bölüm C: Tasarım ve Teknoloji*, 9(4), 573-588.
- AYDIN, Ü., URAL, M., DEMİRELİ, E. (2024). Tam elektrikli araç pazarında karşılaştırmalı performans ölçümü. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2), 612-632. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.1407992>
- BABAR, A. H. K., ALİ, Y., KHAN, A. U. (2021). Moving toward green mobility: overview and analysis of electric vehicle selection, Pakistan a case in point. *Environment, Development and Sustainability*, 23, 10994-11011. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-01101-5>
- BAĞCI., H. RENÇBER., Ö. F. (2014). Kamu bankaları ve halka açık özel bankaların PROMETHEE yöntemi ile kârlılıklarının analizi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 39-47.
- BALLI, S., KARASULU, B., KORUKOĞLU, S. (2007). En uygun otomobil seçimi problemi için bir bulanık PROMETHEE yöntemi uygulaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 139-147.
- BİLGİLİOĞLU, S. S. (2022). Coğrafi bilgi sistemleri ve bulanık analitik hiyerarşi süreci ile elektrikli araç şarj istasyonu yer seçimi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 22(1), 165-174. <https://doi.org/10.35414/akufemubid.1013244>

BOŠKOVIĆ, S., ŠVADLENKA, L., JOVČIĆ, S., DOBRODOLAC, M., SİMİĆ, V. BACANIN, N. (2023). İki adımlı normalizasyonu hesaba katan alternatif bir sıralama yöntemi (AROMAN)—Elektrikli araç seçimi probleminin bir vaka çalışması. *IEEE Access*, 11, 39496-39507.

BRANS, J. P., VİNCKE, P. (1985). Note—a preference ranking organisation method: (The PROMETHEE method for multiple criteria decision-making). *Management science*, 31(6), 647-656.

BÜYÜKSELÇUK, E. Ç., TOZAN, H. (2022b). Integrated entropy-EDAS methods for the electrified car selection problem. *Kocaeli Journal of Science and Engineering*, 5(ICOLES2021 Special Issue), 38-47. <https://doi.org/10.34088/kojose.1015129>

CHEN, C. T. (2000). Extensions of the TOPSIS for group decision-making under fuzzy environment. *Fuzzy sets and systems*, 114(1), 1-9.

ÇOŞKUN, İ. T. (2022). Subjektif ve objektif karar verme teknikleri ile elektrikli araç seçiminde etkili olan kriterlerin değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 173-190.

DAĞDEVİREN, M., ERASLAN, E. (2008). PROMETHEE sıralama yöntemi ile tedarikçi seçimi. *Journal of the Faculty of Engineering & Architecture of Gazi University/Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 23(1).

DEMİRCİ, A. (2024). Çok kriterli karar verme teknikleriyle nakliye aracı seçimi. *Alanya Akademik Bakış*, 8(2), 503-518. Doi:10.29023/alanyaakademik.1388286

DEMİRKALE, B., GÜVEN, F. (2017). Kinetik enerji geri kazanım sistemlerinin elektrikli araçlarda kullanımının incelenmesi. *Sakarya University Journal of Science*, 21(6).

EKİN, E., DOLANBAY, G. (2024). AHP temelli TOPSIS yöntemi ile yer seçim problemine ilişkin bir uygulama. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 301-317.

GAVCAR, E. KARA, N. (2020). Elektrikli otomobil seçiminde ENTROPI ve TOPSIS yöntemlerinin uygulanması. *İş ve İnsan Dergisi*, 7(2), 351-359. <https://doi.org/10.18394/iid.695702>

GENÇ., T. (2013). PROMETHEE yöntemi ve GAIA düzlemi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 133-154.

GÜLER., A. (2024). Türkiye’de satışa sunulan elektrikli araçların BWM ve LOPCOW yöntemleriyle ağırlıklandırılması ve kriterlerin sıralanması. *Ordu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 14(1), 106-120. <https://doi.org/10.54370/ordubtd.1365690>

GÜLERYÜZ, S. G., ÇOKYAŞAR, A. (2021). Otomobil seçimi için TOPSIS temelli bir karar verme yaklaşımı. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (31), 713-724. <https://doi.org/10.31590/ejosat.1010625>

HAMURCU, M., ÇAKIR, E., EREN, T. (2021). Kullanıcı perspektifli çok kriterli karar verme ile elektrikli araçlarda batarya seçimi. *International Journal of Engineering Research and Development*, 13(2), 733-749. <https://doi.org/10.29137/umagd.906805>

KANMAZ, A. K., ERTUĞRUL, İ. (2024). Fuzzy PIPRECIA and CRADIS integrated method in electric vehicle selection. *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 11(1), 19-36.

KARABULUT, T. (2023). CRITIC-COPRAS yöntemi ile elektrikli motosiklet seçimi. *In Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar-V* (pp. 69-82). Özgür Yayın Dağıtım Ltd. Şti.

KAYMAZ, H., DEMİR, M. F. (2020). Elektrikli otomobiller için çekiş motor tip seçimi. *International Periodical of Recent Technologies in Applied Engineering*, 2(1), 35-41.

KESHAVARZ-GHORABAEE, M., AMİRİ, M., ZAVADSKAS, E. K., TURSKİS, Z., ANTUCHEVİCIENE, J. (2021). Determination of objective weights using a new method based on the removal effects of criteria (MERECE). *Symmetry*, 13(4), 525

LOGANATHAN, MK, MISHRA, B., TAN, CM, KONGSVİK, T. RAİ, RN (2021). Elektrikli araçlarda (EV'ler) kullanılan Li-Ion pillerin seçimi için Çok Kriterli Karar Verme (MCDM). *Materials Today: Proceedings*, 41, 1073-1077. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.07.179>

OFLAZ, Y., BİRCAN, H. (2022). Tüketicilerin otomobil satın alma tercihlerinin çok kriterli karar verme teknikleri ile değerlendirilmesi. *Atlas Journal*, 8(46), 2421-2437.

OZGUNER, M., OVALI, E. (2022). Karayolu taşımacılığı yapan bir lojistik firmasının araç seçimi probleminin entropi tabanlı topsis ve aras yöntemleri ile çözümlenmesi. *Alanya Akademik Bakış*, 6(3), 3287-3308. Doi: 10.29023/alanyaakademik.1048672

ÖZLEMİŞ, Ş., EREN, T. (2024). Afet sonrası kullanılacak geçici barınma alanlarının çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılarak seçilmesi üzerine bir uygulama. *International Journal of Engineering Research and Development*, 16(2), 861-880.

PAL, K., SARASWAT, D., BUDHRAJA, N. (2023). An Integrated Entropy-TOPSIS Approach for Electric Vehicle Selection. *Int. J. Exp. Res. Rev*, 36, 311-318. DOI: <https://doi.org/10.52756/ijerr.2023.v36.028>

PUŠKA, A., STOJANOVIĆ, I., ŠTILIC, A. (2023). Kentsel lojistikte elektrikli araç seçimi üzerinde nesnel ağırlık belirleme yöntemlerinin etkisi. *Akıllı Yönetim Karar Dergisi*, 2 (3), 117-129. <https://doi.org/10.56578/jimd020302>

SOBA., M. (2012). Promethee yöntemi kullanarak en uygun panelvan otomobil seçimi ve bir uygulama. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 7(28), 4708-4721.

SÖNMEZ, G. Ö. TOKTAŞ, P. (2024). Bir tıbbi cihaz şirketinde entegre MERECE-CoCoSo yöntemlerini kullanarak tedarikçi seçimi. *Bilimsel Raporlar Dergisi-A*, (056), 116-133. <https://doi.org/10.59313/jsr-a.1420728>

ŞİŞMAN, A. G. B., ELEREN, A. (2013). En uygun otomobilin gri ilişkisel analiz ve electre yöntemleri ile seçimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 411-429.

TERZİ, Ü., HACALOĞLU, S. E., ALADAĞ, Z. (2006). Otomobil satın alma problemi için bir karar destek modeli. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 5(10), 43-49.

YAVAS, M., ERSOZ, T., KABAK, M., ERSOZ, F. (2014). Otomobil seçimine çok kriterli yaklaşım önerisi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 2(4), 110-118.

YAŞAR, E., ÜNLÜ, M. (2023). Üniversitelerde sürdürülebilirliğin incelenmesi: LOPCOW ve MERECE tabanlı CoCoSo yöntemleriyle çevreci üniversitelerin analizi. *İşletme Akademisi Dergisi*, 4(2), 125-142.

ZAVADSKAS, E. K., TURSKİS, Z., ANTUCHEVİCIENE, J., ZAKAREVİCIUS, A. (2012). Optimization of weighted aggregated sum product assessment. *Elektronika ir elektrotechnika*, 122(6), 3-6.

Araştırma Makalesi/Research Article

21. YÜZYILDA “HULEFÂ-Yİ RÂŞİDİN DÖNEMİ”Nİ, SİYASET SOSYOLOJİSİ PERSPEKTİFİ İLE YENİDEN OKUMAK

Erden KİŞİ¹

Geliş Tarihi: 25/09/2024
Kabul Tarihi: 24/12/2024

ÖZET

Madde ve mana alemleri arasında, bir yaşam felsefesi oluşturmaya çalışan bir kısım insanoğlu, var olduğu gündün beri bu mücadelesinde çeşitli aşamalar kaydetmiştir. Madde aleminde çeşitli düşünceler ve felsefik bakış açıları ile mesafeler kateden bir kısım insanoğlu, mana alemini ise teolojik unsurlar ile geliştirme gayreti göstermiştir. Öte yandan teolojik değerlerin, insanlığın bir kısmının mana alemini şekillendirdiği gibi maddi alemini de şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Özellikle İslam toplumlarında teolojik değerlerin, insanın tüm yaşam alanını şekillendirdiği görülmektedir. Teolojik değerler ile harmanlanmış dönemlerin ise tüm İslam toplumları tarafından, saygı ve sevgi ile karşılandığı bilinmektedir. Bu dönemler içerisinde en öne çıkanlardan birisi de “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”dir. Bu dönem içerisinde yaşanan olaylar ve uygulamalar, her yönü ile İslam toplumlarını gerek siyasi gerek ekonomik gerekse de hukuksal anlamda etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Bu çalışmada, İslam tarihi için büyük bir önem taşıyan “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nin İslam toplumlarında uyandırdığı etkinin boyutları anlaşılmasına çalışılmıştır. Daha sonrasında ise bu dönemde yaşanan gelişmelerin siyasi ve sosyolojik sonuçları, dönemin şartları içerisinde analiz edilmiştir. En nihayetinde ise 21. yüzyıla gelindiğinde İslam toplumları için “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nin siyaset sosyolojisi bağlamındaki önemi, yeniden anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışma sürecinde genel hatları ile çağdaş bilimsel eserler üzerinden literatür taraması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: “Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi”, Siyaset Sosyolojisi, İslam Modernizmi, Teoloji-Siyaset İlişkisi

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-3124-680X

Atf: KİŞİ, E. (2024). 21. Yüzyılda “Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi”ni, Siyaset Sosyolojisi Perspektifi ile Yeniden Okumak. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), 131-150.

Re-Reading the ‘‘The Rashidun Caliphate Period’’ in the 21st Century with the Perspective of Political Sociology

ABSTRACT

Since the beginning of time, some humans have striven to establish a life philosophy encompassing both matter and spirit. They have traversed various stages in this endeavor. In the realm of matter, a certain subset of humanity has endeavored to traverse distances and explore diverse perspectives on philosophical thought. In the realm of spirit, this same subset has also striven to develop the spiritual realm through theological elements. Furthermore, it is understood that theological values have also shaped the material world like they have shaped the spiritual realm. In particular, within Islamic societies, it is evident that theological values profoundly impact all aspects of human life. It is acknowledged that the historical periods in which these theological values were prevalent were met with respect and affection by all Islamic societies. One of the most prominent periods within this era is ‘‘the Rashidun Caliphate period’’. The events and practices that occurred during this period had a profound impact on Islamic societies, influencing them in various ways, including politically, economically, and legally. The aim of this study is to gain a deeper understanding of the impact of ‘‘the Rashidun Caliphate period’’ on Islamic societies. Subsequently, the political and sociological consequences of developments during this period were analyzed in the context of the prevailing circumstances. Ultimately, the political and sociological significance of ‘‘the Rashidun Caliphate period’’ for Islamic societies in the 21st century is being re-examined. During the study, a comprehensive literature review was conducted using contemporary scientific sources.

Keywords: ‘‘The Rashidun Caliphate Period’’, Political Sociology, Islamic Modernism, Theology-Politics Relationship

GİRİŞ

“Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”, otuz yıl gibi kısa bir süre olmasına rağmen İslam inancında üstünde ciddiye ile durulan bir süreçtir (Azimli, 2007: 35). İslam tarihinde bu dönemi, diğer dönemlerden ayıran çeşitli özelliklerin olduğu anlaşılmaktadır. İslam inancı için büyük etkiye sahip olan olayların bu dönemde yaşanması, ayrıca İslam dini için büyük öneme sahip olan dört önemli sahabenin, bu dönemde görev başına gelmesi bu dönemi, diğer dönemlerden ayıran belirli özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özünde, İslam dünyası için bu dönemin, her yönü ile saygı çerçevesinde anılan bir dönem olduğu görülmektedir. Gerek şer-î konularda gerekse sosyolojik konularda gerekse de devletlerarası ilişkilere örnekler temsil edecek olayların yaşandığı bu dönem, her yönü ile İslam toplumlarını etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Ayrıca İslam inancı içerisinde oluşan farklı yorumların da bu dönem içerisinde cereyan eden olaylar üzerine geliştiği bilinmektedir (Hizmetli, 1991: 224).

Öte yandan bu dönem, İslam’ın hukuk anlayışının gelişmeye başladığı, onun hukuk usullerinin varlık bulduğu ve hayata geçtiği dönem olmuştur (Öztürk, 2016: 165). Bu dönem içerisinde toplumsal konular, İslam hukuku çerçevesinde belli bir nizama bağlanmıştır. Daha sonrasında ise bu dönem, İslam toplumları için açık bir referans dönemi olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde yaşanan olaylar karşısında uygulanan İslam hukuku, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan İslam filozofları için de kaynak olmuştur. Bu temelde bu dönem içerisinde ortaya çıkan İslami uygulamaların, doğudan batıya tüm İslam toplumları üzerinde ciddi bir şekilde etki gösterdiği anlaşılmaktadır.

Bu döneminin özelliklerini dile getirilirken vurgulanması gereken ilk nokta, Hz. Peygamber döneminde yaşanan durumları özümsemek olmalıdır (Varol, 2005: 198). Bu iki dönem arasında bir birlikteliğin olduğu görülmektedir. Yani “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”, Asr-ı Saadet döneminin devamı olarak karşımıza çıkmaktadır (Hizmetli, 1991: 189). Bu dönemde halifelik makamına ulaşan dört halifenin de İslami usul ve kaideleri, birinci ağızdan duyup yaşadıkları bilinmektedir.

Karanlık bir dönemi kapatarak, dünya insanlığı için daha yaşanılır bir düzen tesis etme gayesi ile ortaya çıkan İslam dini, ortaya çıktığı ilk dönemlerde toplumun sahip olduğu genel kabulleri yıkabilmek için önemli bir mücadele vermiştir. Bu mücadelenin etkisi, toplumu ilgilendiren tüm alanlarda kendini göstermiştir. Hukuktan edebiyata, oradan iktisadi düzene hatta felsefi konulara kadar İslam inancının kökten bir değişiklik getirdiği anlaşılmaktadır. Bu temelde Asr-ı Saadet döneminin en önemli özelliği, İslam’ın getirdiği yeni yaşam düzeni ile yerleşik düzen arasında yaşanan çetin mücadele olmuştur (Lings, 20016: 183). Bu noktada Hz. Peygamber’in en ilk ve ciddi çatışmayı, kendi aile efradı ile yaşadığı bilinmektedir.

Her yönü ile çeşitli boyutları olan bu mücadele, birbirinden ayrılmış iki önemli sınıfa ortaya çıkarmıştır. Müminler ve Müşrikler diye nitelendirilen bu iki sınıf arasında toplumsal her konuda çetin bir mücadelenin yaşandığı bilinmektedir. Bu mücadelenin etkisi, Asr-ı Saadet döneminden sonra da bir şekilde sürmeye devam etmiştir. “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nde de çok ciddi çatışmaların yaşandığı ve bu çatışmaların çeşitli sonuçları ortaya çıkardığı görülmektedir. Dönem dönem yaşanan çatışmaların kanlı bir boyuta ulaştığı da bilinmektedir.

Bu dönem içerisinde halifelik görevini üstlenen dört halifeden üçünün, bir saldırı sonucu hayatını kaybetmesi, yaşanan anlaşmazlıkların ciddiyetinin ne boyutta olduğunu gün yüzüne çıkarmaktadır. Ayrıca bu dönem içerisinde Müslümanlar ile Müşrikler arasında ciddi çatışmalar olduğu gibi Müslümanlar arasında çeşitli ihtilafların olduğu anlaşılmaktadır. Yaşanan tüm mücadelelerin özünde

sosyolojik birtakım sorunların olduğu görülmektedir. İslam dini, binlerce yıllık yerleşik bir düzeni yıkmıştır. Bu sebeple bu durumun etkisi, uzun bir dönem kendini göstermiştir.

Gerek Asr-ı Saadet döneminde gerekse ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde yaşanan olayları, siyaset sosyolojisi bağlamında değerlendirmek, daha verimli sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. İslam dini, insanlığa sadece ahiret hayatına hitap eden bir teolojik bütün sunmamıştır. Aynı zamanda insanlığın bu dünyasını da her yönü ile düzenleyen bir hukuksal ve siyasal bütün de sunmuştur. Bu nedenle yaşanan sorunların özünde siyaset sosyolojisini oldukça yakından ilgilendiren verilerin olduğu karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca bu dönemde sosyal yaşamın, bir düzen altına alınmaya çalışıldığı ve bir sosyal devlet anlayışının ortaya çıktığı bilinmektedir. Örneğin, bu dönemde yalnızlara, ihtiyaç sahiplerine ve yaşlılara yardım edilmiş, onlara işlerini temin edecek oranda Beytülmâl’den (devlet hazinesi) maaş verilmiş ve bu noktada, Müslüman ile Müslüman olmayanlar arasında herhangi bir ayırım da olmamıştır (Çelik, 2017: 378). Yaşanan olaylar zinciri, bu dönemde her yönü ile yeni bir toplum felsefesinin ortaya çıktığını göstermektedir. Bu süreçte, hilafet makamı ile toplumun farklı kesimleri arasında ciddi bağların oluştuğu anlaşılmaktadır. Müslümanlar ile hilafet makamı arasında teolojik bağların öne çıktığı, Müslüman olmayanlar ile hilafet makamı arasında ise siyasi ve sosyolojik bağların öne çıktığı bilinmektedir. Bu temelde bu dönemde yaşanan önemli olayların siyaset sosyolojisi bağlamında yeniden analiz edilmesi, ciddi bir önem taşımaktadır.

Toplumsal yaşamın hakikati, iki ya da daha fazla insanın rasyonel karşılıklı iletişimini temel almaktadır (Günay, 2001: 14). Bu temel hakikat üzerine, bir toplumda toplum içi iletişimi güçlendiren en önemli olgulardan birisinin de din olduğu karşımıza çıkmaktadır. Din denilen olgunun, insanların sahip olduğu sosyo-politik kimliğin oluşumunda önemli bir yeri bulunmaktadır. Çünkü din denilen olgu, bir insan kitlesine sosyal bir hareket kabiliyeti kazandırmaktadır. Özünde sosyal olayların en önde gelen vasfı ise bireysel olayların karşısı konumda olmalarıdır (Günay, 2001: 14). Bireysel olayların karşısında konumlanan sosyal olayların iç yapısında ise toplumsal kimlik bulunmaktadır. Bu kimliğin anlaşılabilmesi için dinin de içinde bulunduğu sosyo-politik kimliğin doğru şekilde okunması gerekmektedir. İslam tarihinde yaşanan tüm toplumsal olayların, bu kimlik ile okunması, yaşanan süreci doğru analiz etmemiz için büyük bir önem taşımaktadır. Bu minvalde, tüm dünya toplumlarında olduğu gibi erken dönem İslam tarihinde de ortaya çıkan olayları, net bir şekilde anlamak için toplumsal bilgiye ve politik bilgiye ihtiyaç duyduğumuz ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada yaklaşık bin dört yüzyıl önce yaşanmış olan ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’, siyaset sosyoloji bağlamında yeniden analiz edilmiştir. Hilafet makamı ile toplumun farklı kesimleri arasındaki ilişkinin teolojik, siyasi ve sosyolojik boyutları incelenmiştir. Daha sonrasında ise yaşanan önemli olaylar üzerinden bir analiz yapılarak, Asr-ı Saadet dönemi, ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’ ve daha sonrasında gelen dönemler arasındaki sosyo-politik bağ, çözümlenmek istenmiştir. En nihayetinde ise 21. yüzyılda bu dönemin siyaset sosyoloji bağlamındaki önemi tekrar anlaşılmasına çalışılmıştır. Çalışmamızın temel sorunsalı, 21. yüzyılda İslam toplumlarının yaşadığı çeşitli sosyo-politik sorunlara Hulefâ-yi Râşidîn döneminden çözüm yolları bulmak olmuştur. Bu amaçla bu dönemde yaşanan önemli olaylar, çalışmamız özelinde tekrar analiz edilmiştir.

Çalışma sürecinde ilk olarak, literatür taraması yapılarak incelenen bilimsel eserlerden elde edilen bilgiler analiz edilmiştir. Daha sonrasında elde edilen analizler üzerine, çalışmanın temelleri atılmıştır. Sonrasında ise yaşanan önemli olaylar üzerinden çeşitli değerlendirmeler yapılarak, konu derinleştirilmiştir. Çalışmamızın gelişim sürecinde, genel hatları ile çağdaş bilimsel eserlerden istifade

edilmiştir. Bu adımdan esas beklentimiz, çağdaş bir bakış açısı ile bu dönemi tekrar anlamaya çalışmak olmuştur.

Çalışma sürecinde temel amacımız, ele aldığımız dönemi, siyaset sosyolojisi bağlamında yeniden ele almaktır. Bu noktada siyaset sosyolojisinden temel kastımız ise sosyolojik özelliklerin siyasal etkilerini ifade etmek olmuştur. Klasik “modernist” biçimiyle siyaset sosyolojisi, devletten sivil topluma oradan aileye kadar uzanan siyasal olguların sosyolojik analiziyle ilgilenir; vatandaşlık, toplumsal hareketler ve toplumsal iktidarın kaynakları gibi konuları araştırır (Owen, 2024: 71). Bu perspektif dahilinde çalışmamız, gelişim göstermiştir. Tüm analizler ve değerlendirmeler sonucunda çalışmamız, bir derleme eser çalışması yapısına ulaşmıştır.

1. ASR-I SAADET DÖNEMİNDE SİYASAL VE SOSYOLOJİK DURUM

MS. 610 civarında, Mekke dışındaki Hira Mağarası’nda inzivada olan Hz. Muhammed, bir dizi vahiy almaya başlamıştır. Bu vizyondan dünyanın en büyük dinlerinden biri olan İslam, ortaya çıkmıştır. İslam’ın peygamberi Hz. Muhammed’in başlattığı şey, birçok güçlü imparatorluğun ortaya çıkmasına, kaynak olmuştur. İslam, o kadar büyük bir güç olduğunu kanıtlamıştır ki, Hz. Peygamber’e gelen vahyin üzerinden 1.400 yıla yakın bir zaman geçtikten sonra bugün İslam, dünyanın nüfus bakımından ikinci büyük dini haline gelmiştir (Etheredge, 2010: 11). Başlangıç, yayılım ve zirve dönemlerinde çok önemli sosyolojik ve siyasi olguların ortaya çıkmasına kaynak olan İslam dini, tam manası ile gerek beşerî dinlerin gerekse tevhidi dinlerin ötekisi olmuş bir konuma gelmiştir (Lings, 2016: 88). Bu temelde İslam dininin ortaya koyduğu insan, toplum, devlet ve hayat tasavvuru siyaset sosyolojisi bağlamında büyük bir öneme sahiptir.

Öte yandan, Asr-ı Saadet döneminde vahiyler devam etmiş ve birkaç yıl boyunca ailesine ve arkadaşlarına bu vahiyleri tebliğ ettikten sonra Hz. Muhammed, vahiylerini halka açık okumalar şeklinde, başkalarına aktarmaya başlamıştır. Her ne kadar Mekkelilerin önde gelenlerinden bir kısmı iman etmiş olsa da birçoğu onun destekçilerini taciz ederek bazılarını, sürgüne zorlamışlardır (Etheredge, 2010: 13). Her yönü ile Mekke toplumunun sahip olduğu yerleşik düzenleri yıkan, kökleşmiş otoriteleri kökünden sarsan İslam dini, ciddi tepkilerle karşı karşıya gelmiştir. İlerleyen süreç içerisinde ise bu mücadelenin, oldukça şiddetlendiği görülmüştür. Müslümanlar ve İslam’ı kabul etmeyen Mekkeliler arasındaki mücadele, yaşanan savaşlar ile doruk noktasına ulaşmıştır. Yaşanılan tüm mücadeleler sonunda ortaya çıkan ana tema ise yerleşik düzenin getirilerinden hoşnut olan kitlelerin, İslam’ın getirdiği değişiklikleri kabul etmemekte direnmeleri olmuştur. Özellikle İslam dininin getirdiği insani değerler, kadim otoritelerden istifade edenler tarafından eleştirilmiştir (Çağatay,1997: 164).

Yaşanılan mücadele, İslam’ın karşısında duran kitlelerin, sadece dini değerler nedeni ile İslam’ın karşısında durmadıklarını, sahip oldukları siyasal ve toplumsal statüleri kaybetmemek gayesi ile böyle bir mücadelenin içerisine girdiklerini göstermektedir. Daha sonrasında ise siyasi, sosyolojik ve ekonomik itibarlarını kaybetmemek için mücadele eden İslam karşıtı kitlenin, süreç içerisinde Müslümanların sayısının artmasıyla erimeye başladığı görülmüştür.

Hem Müslüman geleneğine hem de modern tarihçilerin çoğuna göre İslam, Arabistan’da başlamıştır, Müslümanlar için bu durum, Hz. Muhammed ile değil, Arapların atası oğlu Hz. İsmail ile birlikte bugüne kadar milyonlarca Müslümanın Hac için gittiği, Mekke’deki Kabe’yi inşa eden Hz. İbrahim ile olmuştur, Modern tarihçiler bunu atlayıp İslam tarihine, Hz. Muhammed’in Mekke’deki faaliyetleri ile başlamaktadırlar (Silverstein, 2010: 9). İslam tarihine yönelik, dünyanın farklı ülkelerinden farklı bilim insanların ortaya attığı tezlerin çeşitlilik gösterdiği bilinmektedir, lakin Hz.

Peygamber tarafından da vurgulanan temel olgu, İslam dininin tevhidi zincir içerisinde olduğudur. Bu nedenle İslam dininin, ortaya koymaya çalıştığı sosyolojik, hukuksal ve siyasi olguların daha önceki tevhidi dinlerin tebliğcisi olan peygamberler tarafından da dile getirildiği görülmektedir. Tüm tevhidi dinlerin gelişim sürecinde ise bu dinlerin peygamberlerinin ve getirdikleri dinlerin, yerleşik siyasal ve sosyolojik otoriteler tarafından reddedildiği anlaşılmaktadır. Bu durumun temel nedeni ise daha önce bahsettiğimiz gibi tüm tevhidi inançların, elitist değil eşitlikçi olmasından ileri gelmektedir.

Daha sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde Hz. Muhammed, Medine’deki merkezinde, Mekke’den gelen muhacirlerden ve Medine’de kendisini destekleyenlerden oluşan yeni bir topluluk (ümme) kurmaya başlamıştır. Sonraki on yıl boyunca Hz. Muhammed, çoğu zaman ümmetin ihtiyaçları ve koşullarıyla doğrudan ilgili olan, ümmetin artan gücünü ve güvenini yansıtan vahiyler almaya devam etmiştir (Silverstein, 2010: 10). Kısa sürede önemli bir kitle olmayı başaran Müslümanlar, büyük kitleler karşısında önemli bir noktaya gelmiştir. Süreç içerisinde, Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilen yeni vahiyler ile birlikte Müslümanların da dirençleri artmıştır. Yaşanılan süreç, Müslümanlar için özü itibari ile teolojik, sosyolojik ve siyasi olgular üzerinden bir ilerleyişin olduğunu göstermektedir.

Dönemin şartları içerisinde insanlığın bir kısmının manevi hayatının yeni merkezi olan İslam’ın hem Doğu’da hem de Batı’da kendinden önceki kültürlerin yaptığı tüm insani katkıları özümlediği görülebilir (Corbin, 2001: 14). Bu sebeple İslam dini, tüm insanlığa hitap edecek bir şekilde formüle olmuştur. Aynı şekilde insanı ve insanlığı ilgilendiren her konuda detaylı bir açıklama ortaya koymuştur. Özellikle Asr-ı Saadet döneminde vuku bulan olayların, Hz. Peygamber eliyle İslami öğreti içerisinde çözüme kavuşması, İslam toplumları için büyük bir önem taşımıştır. Savaş hukukundan ticaret hukukuna, komşuluk hukukundan toplumsal düzenin tesisine kadar her konuda örnekler ile temellenen bir açıklamanın olduğu görülmektedir.

İslam’ın, diğer dinlerden önemli bir farkı da Asr-ı Saadet döneminde vurgulandığı gibi İslam dininin, kendinden önce ortaya çıkan doğru uygulamaları, reddetmediği ve onları özümseyerek daha güçlü bir yaşam düzeni ortaya koyduğudur. Bu durumun etkisini, İslam dinindeki imani şartlarda ve toplumsal ilişkilerde görebilmek mümkündür. Özellikle bozgunculuk çıkarmamak ve Müslümanların kendi içlerinden çıkan idarecilere karşı saygılı olması vurgusu, İslam dininin ortaya koyduğu toplumsal ve siyasal düzeni gün yüzüne çıkarmaktadır.

Bilindiği üzere İslam’ın Peygamberi, Arap coğrafyasından bir Arap’tır. Dönemin yazı dili Arapçadır. Arapça; vahyin dili, duanın dili, Araplar ve Arap olmayanlar tarafından dünyadaki en kapsamlı edebiyatlardan birinin inşasında kullanılan dildir, kavramsal bir araçtır ve İslam kültürünü de ifade etmektedir (Corbin, 2001: xiii). Bu temelde İslam dininin ortaya çıktığı dönemde Arap coğrafyasında İslam dininin getirdiği yaşam düzenini ifade eden dil, tüm insanlar tarafından açık ve net bir şekilde anlaşılmıştır. Yaşanan süreç İslam dininin, ortaya çıktığı dönemde Arap coğrafyasının sosyolojik gerçekliği ile örtüştüğünü göstermektedir. Dönemin şartları içerisinde Arap coğrafyasının sahip olduğu dil özellikleri ve edebi kabiliyetler dikkate alındığında İslam dininin, en uygun yöntemler ile insanlığa ulaştığı görülmektedir.

Özünde ‘‘İslam Dünyası’’ genel bir terimdir. Müslümanların, çoğunlukta bir arada yaşadığı ve 7. yüzyıldan itibaren İslam kültürünün gelişmesiyle tarihsel olarak bağlantılı olan tüm ülke, bölge ve toplumları kapsamaktadır. Bu durum, Müslümanların kültürel bir birlik oluşturduğu ve bu birliğin, tek tek ülkelerin belirli geleneklerinden veya sosyal tarihlerinden daha büyük önem taşıdığı fikrine dayanan geleneksel bir kavramdır (Schulze, 2002: 1). Bu kavramın oluşum ve gelişiminde ise Asr-ı Saadet döneminin, büyük bir önemi bulunmaktadır. Ortaya çıktığı ve gelişmeye başladığı dönemlerde İslam dininin, yerleşik kültürlerle ile yaşadığı mücadele, İslam tarihinin özünü oluşturmaktadır. Bu tarihi

gerçeklik ise İslam dininin, derin bir psikolojik, sosyolojik ve hukuksal alt yapısının olduğunu göstermektedir. Sonuç itibari ile bu altyapının, Asr-ı Saadet döneminde vuku bulduğu anlaşılmaktadır.

Bugüne geldiğimizde eğer “İslam Dünyası” bağımsız bir kültürel alan ya da küresel bir kültür olarak tanımlanıyorsa bu onun, Avrupa ya da Batı dünyası ile karşı karşıya olduğu anlamına gelmektedir (Schulze, 2002: 2). İslam dini, evrensel değerler ile büyük dinlerin ve medeniyetlerin karşısına çıkmıştır. Bu durum, yaklaşık 1400 yıla yakın bir süredir devam etmektedir. Bu kadim kimliksel özellik ise Asr-ı Saadet döneminde Hz. Peygamber öncülüğünde oluşmuştur. Bu kimliğin derin etkileri ise en yoğun şekli ile “Hulefâ-yi Raşidîn dönemi”nde görülmüştür.

2. “HULEFÂ-Yİ RÂŞİDİN DÖNEMİ” SİYASAL HAVA

İslam toplumu, 7. yüzyılda kurulduğunda ve Hıristiyan toplumu kendisini bu yeni olguya yanıt vermek zorunda bulunduğu bunu, diğer dinler hakkındaki köklü bir düşünce geleneği temelinde yapmıştır (Goddard, 2000: 5). Bu olgunun etkisi ile İslam toplumu, “biz ve öteki” bilinci ile kadim kimliksel özelliklerine, Asr-ı Saadet döneminde kavuşmuştur. Bu kadim kimliksel özelliklerin etkisi, yoğun bir şekilde “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nde de devam etmiştir.

Hz. Muhammed’in Medine’ye gelişi, erken dönem İslam tarihinin son derece önemli bir belgesi olan Medine Anayasası’nın (622 veya 623) oluşmasını sağlamıştır. Bu belge, yeni gelen Müslüman topluluğu ile şehirde halihazırda mevcut olan farklı kabile toplulukları arasındaki ilişkileri düzenlemeye hizmet etmiştir (Goddard, 2000: 29). İslam toplumunun sahip olduğu kadim kimliksel özelliklerin içerisinde bu belgenin, büyük bir önemi olduğu ve “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nde de bu etkinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Özünde Hulefâ-yi Râşidîn’in hepsi İslam’ın Mekke zamanında Müslüman olmuş ve Müslümanların verdiği mücadelede ilk dönemlerden beri üst düzeyde bir fayda sağlamışlardır (Coşkun, 2022: 294). Bu temelde Hulefâ-yi Râşidîn’in her birinin gerek teolojik manada gerekse fiili eylemler bağlamında İslam inancıyla özdeşleşen kişilikler oldukları gözlenmektedir.

Hz. Peygamber ve “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”ni içeren hemen hemen 40 yıllık dönemi, sonraki süreçlerden ayıran bir taraf da İslam devletinin, bu dönem içerisinde bir isim edinmemiş olmasıdır (Coşkun, 2022: 295). Daha sonraki dönemlerde İslam devletlerinin, çeşitli isimlerle tarih sahnesinde yer aldıkları görülmektedir. Bu dönem içerisinde ortaya çıkan siyasal gerçeklik, gerek Hz. Peygamber döneminde gerekse “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nde İslam devletinin, bir siyasal oluşum süreci içinde olduğudur.

2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi

“Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nin ilk halifesi olan Hz. Ebû Bekir dönemini genel hatları ile analiz edecek olursak, onun parçası olduğu Teym kabilesi ve Kureyşliler içerisinde büyük etki göstermiş biri olduğu görülmektedir, Hz. Ebû Bekir, İslamiyet’ten önce de muhtaçlara yardım eden, onların ihtiyaçlarını karşılayan, yakınlarını gözeten ve güzel özelliklere sahip bir kişilik olarak bilinmiştir (Sarıkaya, 2019: 20). Gerek İslamiyet öncesi dönemde gerekse İslamiyet sonrasında fedakâr ve iyiliksever bir kimlikle tanınan Hz. Ebû Bekir hem kendi kabilesinde hem de diğer kabileler içerisinde sevilen biri olarak öne çıkmıştır.

Hz. Peygamberin vefatından sonra ona, en yakın kişilerden biri olarak öne çıkan Hz. Ebû Bekir, halife olmuştur. Aynı kişilik özelliklerini hilafeti sürecinde de devam ettiren Hz. Ebû Bekir, Hulefâ-yi Râşidîn içerisinde bir saldırı sonucu şehit edilmeyen tek halife olarak tarihe geçmiştir.

Yardımsaver kişiliği ve fedakârlığı ile İslam toplumunda oldukça önemli bir yer edinen Hz. Ebû Bekir, özellikle Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra yaşanan çalkantılı olaylar sürecinde büyük bir feraset göstererek Müslümanları, bir arada tutabilmeyi başarmıştır. Daha sonrasında ise özellikle Hz. Ömer’in desteği ile Hz. Ebû Bekir’in halife olduğu anlaşılmıştır. Hz. Peygamberin en zor günlerinde hep yanında olan ve ona destek olan bir kişilik olarak Hz. Ebû Bekir, bu sadakat ve samimiyetini, Hicret (622) sürecinde de göstermiştir.

Hz. Peygamberin vefatından sonra, halifenin kim olacağı konusunda Muhacir ve Ensar tarafından ortaya atılan argümanlar, dini nitelikte değil daha çok geleneksel Arap siyaseti ile ilgili argümanlar olmuştur, bu temelde geleneksel faktörler, halifenin belirlenmesinde etki göstermiştir (Dertli, 2022: 50). Yaşanan süreç, Hz. Ebû Bekir’in Arap siyaseti ve geleneği için oldukça önemli bir kişilik olduğunu göstermektedir. Gerek İslam toplumu içinde gerekse Arap siyaseti içerisinde edindiği kimlik, Hz. Ebû Bekir’i hilafet makamına taşımıştır.

Öte taraftan Beytülmâl’in, kimi kesimlerce Hz. Peygamber zamanında oluştuğu belirtilirken bazı kesimler, Hz. Ebû Bekir zamanında ortaya çıktığını ifade etmektedirler, bazı kesimler ise bu kurumun, Hz. Ömer döneminde oluştuğunu düşünmektedir (Öner, 2018: 1018). Bir devletin kurumsallaşması adına, devlet hazinesinin oluşması ve doğru şekilde yönetilmesi, önemli bir konudur. Bu temel gerçeklik üzerine Hz. Ebû Bekir döneminde İslam devletinin kurumsallaşması adına önemli adımların atıldığı gözlenmektedir (Barış, 2019: 2030).

Bilindiği üzere Kur’an-ı Kerim’in Allah düşüncesi, oldukça işlevseldir: emirleri vardır, sorumluluklar vardır, hayatı anlamlı kılmayı amaç edinir (Rahman, 2000: 9). Bu temel gerçeklik, tüm yönleri ile ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde de kendini göstermiştir. İhtilaf yaşanan her konuda Kur’an-ı Kerim, baş rehber olarak görülmüş ve Hz. Peygamberin sünneti, kesin bir şekilde takip edilmiştir. Hz. Ebû Bekir’in bu konudaki hassasiyeti ise her daim takdir görmüştür.

Hz. Ebû Bekir döneminde de aynı anlayışın, devam ettiği ve Kur’an-ı Kerim’in öngördüğü yaşam düzenini hâkim kılmak için ciddi bir mücadele verildiği görülmüştür. Bu dönemde özellikle Gayri Müslimler, İslam’dan dönen kitleler, sahte peygamber ve zekât vermeyenler ile çeşitli mücadelelerin yaşandığı bilinmektedir.

Kur’an-ı Kerim, özünde 7. yüzyılın sorunları ile Hz. Peygamber’in zihni olarak çatışması sürecinde doğmuş olan bu çağ üzerine, Allah’ın yorumudur (Rahman, 2000: 10). Allah’ın bu yorumu, Asr-ı Saadet döneminde olduğu gibi ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde de Müslümanlara, bir ışık tutmuş ve sonrasında ise tutmaya devam etmektedir. Siyasal ve toplumsal tüm konularda bu ışığın, her dönem Müslümanlar tarafından takip edildiği bilinmektedir. İlk halife döneminde ise bu takibin, oldukça güçlü olduğu anlaşılmıştır.

Hz. Ebû Bekir, halifelik makamına geldiğinde devlet, ciddi bir bunalımla baş başa kalmıştır (Akyüzoğlu, 2018: 215). Asr-ı Saadet döneminde yaşanan birtakım sorunların, bu dönemde de sürdüğü görülmüştür. Bu sorunların en başında Müslüman olmayanlar ile yaşanan sorunlar gelmiştir.

Hz. Ebû Bekir, toplumu alakadar eden teolojik ve politik meselelerde Müslümanlarla kesinlikle istişare etmiştir (Akyüzoğlu, 2018: 217). İstişarenin önemini, Hz. Peygamberin uygulamalarında bire bir gören Hz. Ebû Bekir, bu uygulamayı devam ettiren bir halife olarak tarihe geçmiştir. Yapılan istişare usulünün ise vahiy ve Hz. Peygamberin sünneti temelinde cereyan ettiği anlaşılmıştır.

Özünde vahiy eliyle dünyayı düzenlemek üzere oluşan dinin, şeriat ve sünnetten oluşan iki boyut üzere tezahür ettiği görülmektedir (Gencer, 2008: 105). Bu temel gerçeklik, İslam dininin doğuş ve

gelişim dönemlerinde ciddi derecede, varlık göstermiştir. Özellikle ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde bu gerçekliğin, sosyo-politik tüm konularda etki gösterdiği anlaşılmıştır.

İslam dininde Hz. Peygamber’e atfedilen sünnet, tam anlamı ile İslam dinindeki gerçek gelenek olarak görülebilir (Gencer, 2008: 106). İslami geleneğin çekirdeğinde Hz. Peygamberin, Kur’an-ı Kerim’e dayanan hayatının yer aldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, İslami geleneğin kimliksel yapısının oluşum ve gelişim sürecinde Asr-ı Saadet ve ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde yaşanan gelişmelerin oldukça belirleyici olduğu görülmektedir.

Özünde İslam’da ‘‘mülk’’ ve ‘‘malik’’ gibi kavramlar, siyasi yapıyı yani dünyevi ilişkileri düzenleyen yapı olan devletin yapısını, ortaya koymaktadır (Karpat, 2013: xiii). Bu temelde, ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde İslam devletinin taşınması gereken temel kimliksel özelliklerin olgunlaşmaya başladığı görülmektedir. Özellikle özel mülkün dokunulmazlığı konusunda bu dönemde yaşanan olaylar, tam manası ile devletin sosyo-politik kimliğini ortaya çıkarmaktadır.

Ayrıca, ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde özel mülkün dokunulmazlığı konusunda ortaya konan hassasiyet, İslam devletlerinin taşınması gereken kimliksel özellikler konusunda oldukça belirleyici olmuştur. Asr-ı Saadet döneminin teolojik, sosyo-kültürel, hukuksal ve sosyo-politik yönden devamı olan ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’, İslam dünyasını aydınlatan bir dönem olarak tarihe geçmiştir.

2.2. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ömer dönemine gelecek olursak, Hz. Ömer’in biyografisi, Hz. Ebû Bekir’inkinden önemli ölçüde farklıdır. Cesareti, fiziki gücü, yiğitliği ve metanetiyle hem korku hem de saygı kaynağı olmuştur. Müslümanlar, Müslüman olmadan önce ondan çekinmiş, Müslüman olduktan sonra Hz. Ömer’e değer vermişlerdir, İslam’ı kabul ediş sırası açısından Hz. Ömer, ilk Müslümanlar arasında değildir (El-Ashker and Wilson, 2006: 99). İlk Müslümanlara göre daha geç bir tarihte İslam dinini kabul eden Hz. Ömer, kişilik özellikleri ile gerek Asr-ı Saadet döneminde gerekse de hilafeti döneminde önemli bir kişilik ve siyasi bir aktöre dönüşmüştür. Özellikle adalet konusundaki hassasiyetiyle hem ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde hem de daha sonra ortaya çıkan İslam devletlerinde önemli bir yer edinmiştir.

Hz. Ömer’in politikaları, kendi aklının bir yansıması olmuştur. Hz. Ömer’in siyasal aklı, kimi dönemlerde Hz. Peygamber’in ve Hz. Ebû Bekir’in siyasal aklı ile örtüşürken, kimi dönemlerde ise belirgin biçimde farklılaşmış, ancak temel farklılık, ilkelerden bir sapma değil, görüş farklılığı olmuştur, bir din olan ve topluma bir ekonomik sistem sunan İslam’ın ruhu, her zaman gözetilmiştir (El-Ashker and Wilson, 2006: 103). Bu temelde Hz. Ömer’in hilafet dönemini, İslam’ın tam manası ile yaşandığı bir dönem olarak değerlendirebilmemiz mümkündür. İstişareye önem veren, İslami konularda kesinlikle vahiy ve sünnete bağlılık gözetilen Hz. Ömer, bu anlayışını gerek kültürel gerek teolojik gerekse de siyasal konularda korumuştur.

Özünde İslam dünyasının karmaşıklığını anlamlandırmak ancak çeşitliliğinin çokluğuna karşı duyarlı olmakla mümkündür, İslam dünyası, İslam dinine bağlı olan milletlerden, bölgelerden ve halklardan oluşan bir topluluğu ifade etmektedir (Sardar, 2009: 1x). Bu durumun temel nedeni ise İslam’ın ortaya koyduğu mesajın, evrensel bir nitelikte olmasıdır. Tüm çağlara ve tüm insanlığa hitap eden bir din olan İslam, bu sebeple içerisinde büyük bir çeşitliliği barındırmıştır. Bu çeşitliliği, ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde de görebilmek mümkündür. Gerek etnik gerekse farklı kültürlerden gelen insanların, bu bilinç temelinde İslam dünyasının çeşitliliğinin içinde harmanlandıkları görülmektedir. Bu noktada farklı özelliklere sahip insanların, İslam dinini kabul ettikten sonra, İslami değerlere uymayan kültürel ve siyasal özelliklerini terk ederek bu dünyanın bir parçası oldukları anlaşılmaktadır.

‘‘İslam Dnyası’’nın, dünya çapındaki müminler topluluğu için kullanılan ve İslami bir terim olan ‘‘ümme’’ kavramıyla nasıl bir ilişki kurduğu, kolay bir mesele değildir, ilk düzeyde tüm Müslümanlar, ümmetin mensubu olduklarını kabul ederler, ancak onların üyeliği, çoğul kimliğin doğası hakkında karmaşık ve incelikli soruları gündeme getirmektedir (Sardar, 2009: x). Bu sorular, İslami değerler eşliğinde çözüme kavuşmaktadır. Aynı durumun, ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde de yaşandığı bilinmektedir. Özellikle farklı kültürel özelliklere sahip olan kitlelerin, İslam dinini kabul etmesi sonucunda istişare usulü ile çeşitli sorunların, tartışılp karara bağlandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nin ayırıcı bir özelliğin de istişare usulü olduğunu ifade edebilmemiz mümkündür.

2.3. Hz. Osman Dönemi

Hz. Osman’ın hilafet dönemine gelecek olursak, görüleceği üzere bu dönemde Müslümanlar, ilk kez deniz seferlerine koyulmuşlardır, bu süreçte Suriye valisi Muâviye b. Ebî Süfyan ile Mısır valisi Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh eliyle deniz seferleri yapılmıştır (Adıgüzel, 2019: 1175). Genel manası ile Hz. Osman döneminde Müslümanların, dünyaya tam manası ile açılmaya çalıştıkları görülmektedir.

‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’, başından sonuna her yönü ile önemli olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. Genel itibari ile dört büyük halifenin hepsinin, kendi dönemleri içerisinde özgün bir politik anlayışı takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu temelde, Hz. Osman’ın politikası olarak değerlendirilen en önemli olgunun, Ümeyye oğullarına görevler verilmesi olduğu görülmektedir, bu nedenle Hz. Osman, sadece Kûfeliler tarafından değil başka eyaletlerde yaşayan Müslümanlarca da eleştirilmiştir (Kılıç, 2002: 243). Hz. Osman’ın bu politikayı tercih etmesinin, birden çok sebebi olabilir, lakin bu politikanın tercih edilmesinin, Hz. Osman için ciddi siyasi sorunlara neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu sorunlardan en önde geleni ise Müslümanlar içerisindeki huzursuzluktur (Demir, 2008: 92).

Yaklaşık 12 yıl halifelik makamında bulunan Hz. Osman’ın hilafetinin ilk yarısının, fetih politikası temelinde ilerlediği görülmektedir, Hz. Osman’ın hilâfetinin ikinci yarısına gelindiğinde ise fetihler, varabileceği son noktaya ulaştığı için ganimet gelirleri, tam manası ile ortadan kalkmıştır (Söylemez, 2003: 65). Bu nedenle Hz. Osman’ın hilafetinin ikinci yarısının, oldukça sancılı geçtiği görülmektedir. Özellikle ganimet gelirlerinin son bulması nedeniyle Hz. Osman’ın ciddi bir şekilde eleştirildiği anlaşılmaktadır, çünkü o günün şartlarında ganimet gelirleri, Müslümanlar için önemli bir ekonomik faktördür.

Hz. Ömer’den sonra, Hz. Osman’ın da şehit edilmesi, Müslümanlar açısından üzücü bir olay olmuştur. Bu noktada ilk olarak, şü hususu ifade etmek lazımdır; Emevîler, Hz. Osman’ın Mushaf okurken şehit edildiği ve üzerine kanının döküldüğü Mushaf’ı, bir siyasi propaganda aracı yapmışlardır (Şen, 2015: 32). Yaşanan gelişmeler dizisi, Hz. Osman’ın hilafeti döneminde olduğu gibi Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra da çok ciddi siyasi çatışmaların yaşandığını göstermektedir. Kabileler arası mücadeleler, bu dönemin en öne çıkan özelliği olarak karşımızda durmaktadır.

Hz. Osman’ın hilafeti sırasında ailesi ve arkadaşları ile fetihlerden elde edilen zenginlik ve diğer faydalardan adil paylarının kendilerine verilmediğine inanan diğer Müslüman gruplar arasında bir bölünme gerçekleşmiştir (Black, 2011: 15). Bu bölünme sebebiyle çeşitli sorunların yaşandığı anlaşılmaktadır. Nihayetinde Hz. Osman’ın hilafeti sürecinde Müslümanlar arasında çeşitli ihtilafların olduğu ve bu ihtilafların, kalıcı bir çözüme kavuşamadığı sonucu karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan İslam’ın yükselişinden önce Arapların başlıca kültürel anıtları, sözlü olarak aktarılan, Arap yaşamının sosyal, politik, dini ve ahlaki yönlerinin kaydını içeren, şiir ile edebi gelenekler olmuştur (Fakhry, 2004: XVII). İslam dini ile beraber Arapların yaşamında ve edebi eserlerde ciddi bir

değişimin yaşandığı görülmüştür. Özellikle Asr-ı Saadet döneminde gelen vahiylerin, “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nde bir araya getirilip, çoğaltılması ve insanlar tarafından daha net anlaşılması ile gerek Arap halkının yaşayışında gerekse diğer Müslüman toplumlarda ciddi değişimlerin yaşandığı anlaşılmıştır. Müslümanların anayasası olan Kur’an-ı Kerim’in, bu şekilde tüm Müslüman toplumlara rahat bir şekilde ulaşabilmesi hem İslam devleti hem de İslam toplumları için önemli bir gelişme olmuştur.

İslam’ın sınırları içinde temel tartışma 7. yüzyıldan itibaren ilahi adalet ve insanın sorumluluğu, etrafında yoğunlaşmaya başlamıştır, ehil kişiler ilk dönem ilahiyatçılarından oluşan bir kümenin, genel olarak ilk dönem ilahiyatçıları tarafından ortaya atılan ilk büyük sorun olarak kabul edilen, özgür irade ve kader sorununu tartışmaya giriştiklerini bildirmektedirler (Fakhry, 2004: XX). Yaşanan bu tartışmanın, İslam toplumunun şekillenmesinde önemli bir etki gösterdiği bilinmektedir. Özellikle “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nde bu temel konular üzerine yaşanan tartışmaların, genel esaslar temelinde ilerlediği anlaşılmaktadır. Nihayetinde devlet, toplum ve vahiy arasındaki iletişimin, daha sağlam bir temele oturabilmesi için bu tartışmaların, gayet doğal olduğu sonucu karşımıza çıkmaktadır.

İslam’ın temeli, insanın siyaset ve toplum hakkındaki düşüncesinde kesin bir kırılma olmuştur, Hz. Peygamber ve takipçileri, yeni bir “ümme” oluşturduklarında hem Arap ulusu duygusunu hem de yeni bir tür uluslararası topluluğu ortaya çıkarmışlardır, insanlık tarihinde ilk ve tek defa millet, yaratıldığı anda aşılması (Black, 2011: 9). Yani, İslam dininin ortaya koyduğu “ümme” tanımı, bir taraftan Arap ulusunu anlamlandırırken, diğer taraftan “ümme” denilen kavramın, Arap ulusunun çok daha üstünde etnik ve dilsel bir temele dayanmadığı gerçeğini vurgulamıştır. Bu anlayışın, kesintisiz bir şekilde “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nde de sürdürüldüğü görülmektedir.

2.4. Hz. Ali Dönemi

Hz. Ali’nin hilafeti dönemine gelecek olursak, bilindiği üzere İslam’ın dördüncü halifesi olan Hz. Ali, İslam’ın dikkat çekici bir şahsiyeti olarak kabul edilir. Henüz on yaşındayken İslam’ı kabul etmiş ve Hz. Peygamberin çok yakın arkadaşı olmuştur (Akhter, 2021: 117). Tam manası ile İslam’ın bir meyvesi olan Hz. Ali gerek Asr-ı Saadet döneminde gerekse “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi”nde İslam’a büyük hizmetleri olmuş şahsiyetlerden biri olarak tarihe geçmiştir.

Hz. Peygamber, açık bir şekilde Hz. Ali’yi hem öğretisinin hocası hem de halef yöneticisi olarak öne çıkarmıştır (Canetti, 2023:158). Bu temelde Hz. Ali’nin, erken dönem İslam tarihinde oldukça özgün bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Hz. Peygamberin ölümünden sonraki İslam’ın siyasal tarihi, Hz. Ali ve oğullarının çevresinde bir efsanenin oluşumuna kaynak olmuştur (Canetti, 2023: 159). Bu oluşum, İslam dinindeki mezhepsel farklılaşmalara ve aynı zamanda çetin itilaflara sebebiyet vermiştir.

Hz. Osman şehit edilmesinden sonra, Hicri 35 yılında hilafet makamına Hz. Ali gelmiştir, Hz. Ali, çok zor şartlar altında yönetimi devralmıştır, halifeliği döneminde siyasi durum, o kadar karmaşıktır ki tüm halkın yönetilmesi, çok zor bir noktaya varmıştır (Bushra, Mushtaq, Muhammad, Attaullah, Raja and Anisa, 2003: 935). Siyasi karmaşıklık döneminin yoğunlaştığı bir dönem olan Hz. Osman’ın hilafetinin ikinci döneminden sonra, Hz. Ali’nin hilafeti döneminde de oldukça yoğun bir fiili çatışma sürecinin yaşandığı görülmektedir.

Hilafeti sürecinde Hz. Ali, ara sıra pazarları ziyaret etmiş ve pazar halkına talimatlar vermiştir, halka, Allah’tan korkmayı, takvayı, alış-satışta dürüst davranmayı, ölçü ile tartı zincirinde artış ve eksiltme yapmamayı emretmiştir (Bushra, Mushtaq, Muhammad, Attaullah, Raja and Anisa, 2003: 939). Siyasi bir istikrar için ekonomik düzenin şart olduğunu anlayan Hz. Ali, Hz. Osman döneminden

çıkardığı dersler ile toplumu düzenlemeye çalışmıştır. Özellikle ticari konularda kesin bir nizam kurmaya çalışan Hz. Ali, bu konudaki hassasiyetini bizzat halkın içerisine karışarak halka anlatmaya çalışmıştır.

İslam’ın temel esasları olan âyet ve sünnetin, tam manası ile şahidi olan Hz. Ali, hayatını ve hilafet sürecini, bu temel iki değer üzerine kurmaya çalışmıştır. Bir defasında Hz. Ali, Kur’an-ı Kerim ayetleri hakkında şöyle demiştir: ‘‘Ben hangi ayetin ne zaman, nerede ve ne suretle nazil olduğunu biliyorum, şüphesiz ki ben, her ayetin gece de gündüz de indirilmiş olsun mahiyetini biliyorum’’ (Akhter, 2021: 120). Hz. Peygambere olan yakınlığı ve hayat çizgisi ile tam manada İslam dininin bir örnek ferdi olarak yaşamış olan Hz. Ali, tüm İslam alimlerin örnek gösterilen bir kişilik olmuştur.

Bilindiği üzere çeşitli krizler içerisinde Hz. Ali, hilafet makamına gelmiştir, lakin hem Ensâr hem de Muhâcirlerden birtakım Müslümanlar, Hz. Ali’nin hilafetini kabul etmemişlerdir (Apak, 2005: 132). Esasında bu durumun arka perdesinde yatan neden ise Asr-ı Saadet döneminin sonlarına doğru Hz. Ali’ye karşı oluşan muhalif tutumun, Hz. Osman’ın şehit edilmesi ile zirve noktaya ulaşmasıdır.

Hz. Ali, halife olmasının akabinde Hz. Osman döneminde görevli olan valilerinin tümünü görevden almıştır (Demircan, 2013: 173). Hz. Ali’nin aldığı bu radikal karar, çeşitli boyutlarda siyasal sorunlara neden olmuştur. Özellikle Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyan ile ciddi bir siyasal krizin yaşanmaya başladığı görülmüştür.

Şam Valisi Muâviye b. Ebî Süfyan, Hz. Ali’nin hilafetini kabul etmemiştir ve Hz. Ali’nin isyancıların ortağı olduğunu ifade etmiştir (Çerçi, 2007: 89). Bu süreçte Muaviye bin Ebî Süfyan’ın, isyancılardan kastı ise Hz. Osman’ın şehit edilmesinde rol alan grup olmuştur. Bu temelde yaşanan siyasi krizin, gün geçtikçe derinleşip keskinleştiği görülmüştür. Daha sonrasında yaşanan olaylar silsilesi ile Hz. Ali ve ona muhalif kesimler arasında yaşanan sorunların, fiili çatışma boyutuna ulaştığı anlaşılmıştır.

Hz. Ali ve Hz. Âişe arasında M.S. 656 senesinde vuku bulan ve İslam tarihine Cemel Vak’ası olarak giren mücadele, uzun bir dönem boyunca İslam tarihçileri tarafından büyük bir ilgi ile karşılanmıştır (Kelpetin, 2012: 21). Günümüze geldiğinde dahi, bu olay üzerine çeşitli araştırmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle İslam dininde farklı yorumların ortaya çıkması noktasında bu olayın ciddi bir belirleyici yönü olduğu anlaşılmaktadır.

Daha sonrasında yaşanan süreçte ise Hz. Ali ve Muaviye bin Ebî Süfyan arasında yaşanan sorunlar neticesinde Muâviye b. Ebî Süfyan’ın askerleriyle Şam’dan ilerlediği görülmüş ve Hz. Ali komutasındaki ordu ile Şam ve Kûfe ortasında bulunan Sıffîn ovasında iki ordunun, M.S. 657 tarihinde kaşı karşıya geldiği görülmüştür (Önkal, 2003: 35). Yaşanan olaylar neticesinde, Hz. Ali’nin hilafetinin, ciddi derecede bir siyasi tartışma ile başladığı, daha sonrasında ise filli çatışmalar ile Hz. Ali’nin hilafetinin sonlandığı anlaşılmaktadır.

Hz. Ali’nin hilafetinden sonra başlayan Emevîler dönemi ise İslam Tarihinde Hz. Ali’nin şehit edilmesi sonrasında Kûfe bölgesinde halife olarak Hz. Hasan’a biat edilmesinin akabinde, Hz. Hasan’ın yaptığı bir anlaşma sonucunda hilafeti, Muâviye bin Ebî Süfyan’a bırakması ile başlayan yeni bir dönem olarak tarihe geçmiştir (Varol, 2006: 83). Bu süreçte de çeşitli siyasal krizlerin yaşandığı görülmüştür. Bu süreçteki siyasal krizlerin başlangıç noktası da yine Hz. Ali’nin hilafeti döneminde yaşanan siyasi krizler ve Hz. Ali’nin şehit edilmesi üzerine gelişen olaylar olmuştur.

Anlaşılabacağı üzere, Hz. Ebû Bekir’in ve Hz. Ömer’in hilafetinden sonra, tam manası ile ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nin geri kalanı, büyük bir iç karışıklık dönemi olarak tarihe geçmiştir. Özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali’nin hilafeti sürecinde yaşanan olaylar, genel manada İslam toplumları

içerisindeki fikri ve fiili çatışmaların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Daha sonrasında yaşanan Emevîler dönemi ise özü itibari ile Hz. Ali'nin hilafeti döneminde yaşanan siyasal olayların etkisi ile şekillenmiş bir dönem olarak tarihe geçmiştir.

3. “HULEFÂ-Yİ RÂŞİDÎN DÖNEMİ”NİN EMEVÎLER DÖNEMİNE SİYASAL ETKİSİ

Özünde “Hulefâ-yi Râşidîn dönemi” ile Emevîler dönemi arasında yoğun bir siyasal iletişimin olduğu bilinmektedir. Bu temelde Emevî devleti, MS. 661 senesinde Muaviye b. Ebî Süfyân eliyle kurulmuştur, devletin Emevîler ismini taşıması ise kurucusu olan Muaviye'nin, Umeyyeeoğulları ailesine tabi olmasından kaynaklanmaktadır (Ayçan, 1999: 147). İslam tarihinde ilk defa bir ailenin hilafete gelmesi sonucunda oluşan Emevî devleti, her yönü ile çeşitli çatışma potansiyellerinin üzerine kurulmuş daha sonrasında ise bu çatışma potansiyellerinin, artarak devam ettiği görülmüştür. Bugüne gelindiğinde dahi Emevîler dönemi hakkında, çeşitli siyasi ve dini tartışmaların yaşandığı anlaşılmaktadır. Tabiri caiz ise Emevîler dönemi, İslam tarihinde hilafetten saltanata geçiş süreci olarak da değerlendirilebilir.

Bu dönemde İslam toplumlarında birtakım yeni sınıfların ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Bunlardan en öne çıkanı ise Hariciler olmuştur. Hariciler (el-Havaric, kelimenin tam anlamıyla “dışarı çıkanlar”), Emevî döneminin en kötü şöhretli isyancılarından bazıları olarak erken dönem İslam tarihi ve tarih yazımında önemli bir yere sahiptir (Hagemann ve Verkinderen, 2021: 489). Daha sonrasında da çeşitli örgütlenme şekilleri ile İslam tarihinde isminden bahsettiren Haricilerin, bu dönemde ciddi bir şekilde kendilerini gösterdikleri anlaşılmaktadır. Özü itibari ile Haricilerin ortaya çıkmasının temelinde teolojiden çok siyasal bir çatışmanın varlığı göze çarpmaktadır.

İslami gelenek Hariciliğin köklerini, üçüncü halife Hz. Osman'ın politikaları ve onun MS. 656'da İslam'da ilk fitneye ve ilk ayrışmalara yol açan cinayeti nedeniyle Müslüman toplumunun ilk bölünmesine dayandırmıştır (Hagemann ve Verkinderen, 2021: 493). Anlaşılacağı üzere, Haricilerin ortaya çıkışında siyasal şartların ve İslam toplumları içerisindeki çatışmaların, ciddi derecede belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. İslami gelenek içerisinde ortaya çıkan “fitne” denilen kavramın da tam manası ile İslam toplumları içerisinde karışıklık oluşturmak için ortaya atılan bir nifak manasına geldiği görülmektedir.

Emevî Hanedanlığı yılları boyunca Emevî yöneticilerinin politikaları, toplumun birçok kesimini karakterize eden memnuniyetsizlik haline gelmiştir. Bu tatminsizliğin yoğunluğu ve buna bağlı olarak hükümetin devrilmesi yönündeki ajitasyon, Emevî yönetiminin son yıllarında dramatiği artırmış, böylece Emevî Hanedanı'nın devrilmesiyle sonuçlanan ve Abbâsî Hanedanı'nın yükselişine yol açan “Abbâsî İhtilali” (MS.750) ile doruğa ulaşmıştır (Wurtzel, 1978: 161). Yaşanan süreç, Emevîler döneminin başladığı usul ile son bulduğunu göstermektedir. Yani Abbâsî Halifeliği de Emevîlerin kullandığı yöntemleri kullanarak iktidara ulaşmıştır.

Emevî Hanedanı'nın hızlı çöküşü, erken İslam tarihinde çok önemli bir olay olmuştur. Hanedanın bariz değişimine ek olarak Emevîlerin düşüşü, Müslüman dünyasının coğrafi odağında doğuya doğru bir dönüşüme ve Araplardan uzaklaşan etnik hakimiyette bir değişime işaret etmiştir, bu durum, aynı zamanda Hz. Ali taraftarlarının kısa süreli meşruiyet üslerinin oluşmasına ve belki de en önemlisi, Suriye'nin siyasi üstünlüğünün sona ermesine de yol açmıştır (Judd, 2010: 89). Ortaya çıkış süreci ve hakimiyeti döneminde İslam dünyası için önemli değişimlere sebebiyet veren Emevî hilafeti, hilafetten uzaklaşma sürecinde de İslam dünyası için çetin bir sürecin yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Yerel Suriyeli tarihçiler, Emevîlerin düşüşünü çok farklı şekilde ele almışlardır. Genel olarak, et-Taberî, el-Belâzûrî, İbn el-Esîr ve diğerleri gibi bilim adamlarının büyük, evrensel anlatıları, Emevîlerin düşüşünden geniş sonuçlar çıkarma ve olayları daha büyük tarihsel süreçler bağlamına oturtma

eğiliminde olmuşlardır (Judd, 2010: 90). Yaşanan olaylar zincirinin ortaya çıkardığı ana tema ise siyasi mücadelelerin, teolojik değerlerden kimi yönleri ile farklılık arz etmesidir. Yani siyasal rekabet, kimi durumlarda sadece iktidara ulaşmak gayesi ile dünyevi bir temada ilerlemiştir.

Emevîler (MS 661-750), İslam dünyasındaki haleflerine yalnızca imparatorluğun hükümdarlığını değil, aynı zamanda genel olarak Müslümanlara da siyasi, entelektüel ve toplumsal bir miras bırakmışlardır, ancak bu miras, çoğu zaman yeterince takdir edilmemiştir, bazen tamamen reddedilmiş, bazen de modern bilim adamları tarafından bile isteksizce kabul edilmiştir (Donner, 2010: 187). Dönemin şartları içerisinde oluşan Emevî hilafeti, yine çağın getirdiği şartlar çerçevesinde iktidarını kaybetmiştir, lakin Emevî iktidarının ortaya çıkardığı siyasal havanın etkisi, her yönü ile İslam toplumları üzerinde önemli bir etki bırakmıştır.

Emevîlerin eylemlerinin, tamamen bir tür kör ve dar kişisel çıkardan kaynaklandığına dair derinden yerleşmiş inanç, Emevî çağını organik veya doğal bir kesit olarak görmekten ziyade, farklı bir tür kesit olarak gören, İslam’ın kökenlerine ilişkin genel bir görüşe katkıda bulunmuştur, bu görüş İslam toplumunun erken gelişiminin bir parçası olmuştur (Donner, 2010: 189). ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nin son zamanlarından, Emevîlere ve oradan da Abbâsîlerin hilafetine ulaşana kadar geçen sürede Emevîlerin, oldukça belirleyici bir özellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu temelde Emevîler ile ilgili çeşitli siyasal ve teolojik tartışmaların gerek iktidarlara sürecinde gerekse daha sonrasında gerekse de günümüze gelindiğinde sıcaklığını koruduğu anlaşılmaktadır.

Muaviye b. Ebî Süfyan’ın, Arap dehalarından olan Amr b. As, Muğire b. Şu’be ve Ziyad b. Ebîh isimli şahısları göreve getirmesi ile bürokrat seçimine ne kadar önem verdiği ve bu konuda ne kadar doğru bir tercihte bulunduğu anlaşılmaktadır (Kurt, 2021: 1526). Devleti sağlam bir temele oturtmaya çalışan Muaviye b. Ebî Süfyan, tam manası ile işinin ehli olarak gördüğü şahısları yanına toplamaya çalışmıştır. Attığı adımlarla bir taraftan Arap toplumunun tepkilerinin azaltmaya çalışırken, öte yandan sağlam bir bürokratik tabaka inşa etmiştir.

Muaviye b. Ebî Süfyan’ın siyasi kariyerinde ikna faaliyetlerinin ve vermiş olduğu sözlerin, ciddi bir yeri olduğu anlaşılmaktadır, bu eylemler daha çok para veya makam vaadi şeklinde olmuştur (Yaşaroğlu, 2013: 2219). Arap toplumunun siyasi ve ekonomik beklentilerinin farkına varan Muaviye b. Ebî Süfyan, tam manası ile siyasi eylemleriyle toplumun taleplerini karşılamaya çalışmıştır. Yaşanan süreç, siyaset sosyolojisi bağlamında dönemin şartları içerisinde toplum ve iktidar arasında bir uyumun yaşandığını göstermektedir.

Muaviye b. Ebî Süfyan’ın, Müslümanların yönetimini üstlenmesiyle beraber Iraklıların, Emevîlere karşı olan eylemleri, sadece onun döneminde değil, tüm Emevî devleti boyunca her daim devam etmiştir (Apak, 2009: 104). Siyasi rekabet noktasında Emevîlerin, ciddi bir rakibe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlayışın temelinde ise hilafeti ele alma gayesinin olduğu görülmektedir. Bu temelde gerek Muaviye b. Ebî Süfyan’ın hilafeti döneminde gerekse daha sonrasında ciddi bir siyasi mücadelenin yaşandığı bilinmektedir. Aynı siyasi anlayışın, Emevîlerden sonra da sürmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. İslam toplumları arasında belirli süreler sonrasında hilafetin başka bir İslam toplumuna geçmesi ise bu mücadelenin, bir şekilde ilerlediğini göstermektedir.

İlk dönem İslam tarihinde büyük bir değişim sonucu iktidara gelen Emevîler yine aynı şekilde İslam tarihi için oldukça önemli bir gelişme ile iktidardan uzaklaşmışlardır. Tüm anlatılar ve analizler eşliğinde Emevîlerin, İslam tarihi için önemli bir yeri olduğu sonucu karşımıza çıkmaktadır. Günümüze gelindiğinde dahi Emevîler döneminde yaşanan olaylar üzerine, ciddi tartışmaların yaşandığı görülmektedir. Tüm analizlerin genel odak noktası ise siyaset sosyolojisi ve İslami teoloji noktasında

olmuştur. Bu temelde Emevîler dönemini, doğru bir şekilde analiz edebilmemiz için ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’ ile beraber ele almamız gerektiği sonucu karşımıza çıkmaktadır.

4. 21. YÜZYILDAN ‘‘HULEFÂ-Yİ RÂŞİDÎN DÖNEMİ’’NE YÖNELİK SİYASİ BAKIŞ

Günümüze gelindiğinde ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’ne karşı, İslam toplumlarında yoğun bir ilginin olduğu görülmektedir. Bu noktada çeşitli bakış açılarının türediği anlaşılmaktadır. Bu bakış açılarından birisi de modernist İslamcı bakış açısı olmuştur, özünde İslam’daki modernist reform hareketleri dört başlık altında toplanabilir: Tamamen eğitimsel hareketler, entelektüel imalara sahip eğitimsel hareketler, Müslüman dünyasının kurtuluşu için belirli bir entelektüel düşünce ölçüsüyle birleşen siyasi hareketler ve tamamen entelektüel hareketler olarak öne çıkmaktadır (Siddiği, 1973: 179). Tüm yönleri ile bu bakış açısının temel gayesi, yaşadığımız çağda İslam’ın özünün her yönü ile anlaşılması ve bu temelde bir devlet, toplum, birey ile siyasal düzen oluşturabilmek olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan İslam modernizmi denince aklımıza gelen ilk şahısın Cemalettin Afgani olduğu görülmektedir, bu noktada temel yaklaşım ise Müslüman dünyasının kurtuluşu için en büyük hareketin Cemaleddin Afgani tarafından yönetildiği yönündedir (Siddiği, 1973: 181). Her yönü ile yaşadığı çağda İslam toplumları üzerinde bir şekilde etki gösteren Cemalettin Afgani’nin düşünceleri, günümüze gelindiğinde dahi güncelliğini korumaktadır. Ortaya atılan fikirlerin, her yönü ile İslam toplumlarını yaşadıkları darboğazdan kurtarmak üzere temellendiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle birçok İslam toplumunda Cemalettin Afgani’nin temsilcisi olarak kabul edilen kişilikler karşımıza çıkmaktadır.

Afgani, İslami Modernizmin kurucu babası ve öncüsü olarak kabul edilmiştir, Batı’nın Ortadoğu’ya yönelik artan akınlarının getirdiği can yakıcı sorunlara çözüm bulmak amacıyla geleneksel İslami fikirleri, yeniden yorumlamaya çalışan ilk önemli liderlerden birisi olmuştur (Tariq, 2011: 340). İslam’ın özü olan değerleri yeniden yorumlaya çalışan Afgani, tam maması ile Batı’nın İslam toplumları üzerine geçirmeye çalıştığı gömleği yırtmaya çalışan bir mücadele vermiştir. Bu noktada tabii ki temel referans noktası ise Asr-ı Saadet dönemi ve ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’ olmuştur.

Genel olarak Afgani’nin öncelikli hedefi, Batı’nın saldırılarına karşı koyabilecek güçlü bir İslam devletini yeniden inşa etmek olmuştur. Kuşkusuz, Afgani bir Pan-İslam ve İslami reform ideoloğu olmuştur, İslam tarihinin yeniden muhteşem olacağına dair vizyonu ve kararlılığı ile öne çıkmıştır (Tariq, 2011: 341). Ortaya koyduğu hedefler ile tüm İslam toplumlarının belirli derecelerde dikkatini çekmeyi başaran Afgani, günümüze gelindiğinde dahi ciddi tartışmalara konu olmaya devam etmektedir.

19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçiş sürecinde İslam’ın ve Müslümanların, Batı medeniyeti ile olan ilişkilerinde yeni bir aşamaya geçilmiştir: Bu aşamanın arka bahçesinde ise Batı medeniyetinin sahip olduğu savaşçı kimliğin ciddi bir önemi bulunmaktadır (Hüseyin, 2000: 37). İslam dünyasını, savaşçı kimliği ile dizayn etmeye çalışan Batı medeniyeti, İslam toplumlarında birtakım yeni yapıların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bunlardan birincisi daha önce bahsetmiş olduğumuz modernist yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğerleri ise Batı medeniyetine karşı harekete geçmeye çalışan şiddet içeren yapılar olmuş, bunların başında da Batıyı tehdit eden İslami fundamentalist örgütler gelmiştir.

Özünde İslam tarihi incelendiğinde birtakım Müslüman ıslahatçıların, iyileştirme hareketlerinin sadece orduyu ilgilendirdiği şekli ile yapmaları ve bir de sanayi, tarımsal, iktisadi ile idari konularda yapmaya çalışmaları nedeniyle bekledikleri sonuçlar ortaya çıkmamıştır (Hüseyin, 2000: 17). Daha sonrasındaki sürece gelindiğinde ise İslami konularda da yeni düşüncelerin ortaya çıktığı görülmüştür.

Bu düşüncelerin vücut bulduğu hal ise İslam modernizmi olmuştur. Akabinde ise İslam modernizminin savunucusu olan birçok İslam filozofunun, çeşitli coğrafyalarda ortaya çıktığı anlaşılmıştır.

20. yüzyılda pek çok Müslüman aydın, Batı’ya kıyasla İslam toplumlarının siyasi ve kültürel ilerleme eksikliğini, dinin eleştirel rasyonalist yorumunu uygulama konusundaki durgun irade ve yetenek eksikliğini doğrudan bir sonucu olarak yorumlama eğiliminde olmuşlardır (Bektovic, 2016: 160). Bu eğilim sonucunda, yeni yorumların ortaya atıldığı görülmüştür. Genel itibari ile tüm yorumların temel dayanak noktası ise İslam’ın öz değerlerinin, yaşanan çağda yeniden anlaşılması gerektiği yönünde olmuştur.

Yeni yorumları ortaya atan şahıslardan birisi de Fazlur Rahman olmuştur. Rahman’ın asıl ilgi alanı, İslami geleneğin yeniden yorumlanması yönünde tezahür etmiştir. *Tarih boyunca İslami Metodoloji Sorunu* adlı eserinde, İslam’ın tarihsel gelişimi üzerinden içtihadın eleştirel bir analizini sunmuştur, başka bir eseri olan *İslam*’da Kur’an-ı Kerim ve Peygamberlik hakkındaki ortodoks anlayışa yönelik eleştirisini dile getirmiştir (Bektovic, 2016: 161). Dile getirdiği ifadelerle yaşadığı çağda İslami kesimlerin eksik yönlerine dikkat çeken Fazlur Rahman, vahyin ve sünnetin önemimin yeniden anlaşılması gerektiği yönündeki kanaatini ısrarla vurgulamıştır. Tabiri caiz ise İslam toplumları için yeni bir yorum ortaya koymaya gayret etmiştir.

Özünde İslami modernizm, İslami normları yeniden düşünmeyi, temel İslami metinleri yeniden yorumlamayı ve belirli Müslüman kurumları hem İslam’ın ruhuna hem de toplumun mevcut ihtiyaç ve duyarlılıklarına daha yakın hale getirmeyi amaçlayan şekillerde reform etmeye çalışmıştır (Zaman, 2014: 3). Bu temelde modernist İslamcı görüşlerin, İslam’ın özü olarak kabul edilen Asr-ı Saadet ve ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’ni temel dayanak olarak almaları, doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevcut arka plan dahilinde yaşadığımız çağda ortaya atılmaya devam edilen modernist İslamcı fikirlerin de aynı temele dayandığı anlaşılmaktadır.

İslami modernizmin, pek çok tonu olmasına rağmen hepsinde bazı ortak özellikler bulunmaktadır. Geleneksel İslam’ın temeli, Kur’an-ı Kerim ve sünnette var olan bilgilerin kabul edilmesi ve tekrarlanmasıdır (Arshad, 2019: 64). Her yönü ile bir öze dönüş hareketi olarak tezahür eden İslami modernist hareketler, birçok İslam toplumunda derin etkiler ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle mevcut hareketlerin, birçok İslam toplumunda yankılanmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Özü itibari ile Kur’an-ı Kerim’de ortaya konan Allah kavramı, tam manası ile işlevsel bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Rahman, 2000: 13). Bu temelde insan hayatının her alanında Allah’ın ortaya koyduğu emir ve yasakların, her yönü ile belirleyici olması gerekmektedir. İslam inancının özünde ortaya konan Allah’ın bu işlevsellik yönünün, Müslümanların hayatına kesin bir şekilde tesir etmesinin temel yolu ise vahiy ve sünnettir.

Vahiy ve sünnetin, insan hayatını olan tesirinin ve derinliğinin anlaşılabilmesi için ise Asr-ı Saadet dönemi ve ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’ en önemli örnek olarak karşımızda durmaktadır. Gerek ekonomik hayatın gerekse medeni hayatın gerekse de siyasal hayatın bu dönemde en ince ayrıntısına kadar özgün bir şekilde düzenlenmiş olması nedeni ile yaşadığımız çağa geldiğimizde bu dönemde yaşanan olaylar ve bu olaylar sonucunda ortaya çıkan uygulamalar, İslam toplumları için büyük bir önem arz etmektedir. Mevcut arka plan dahilinde bugün için İslam toplumlarında ortaya çıkan modernist İslami hareketlerin hepsinin özünde Asr-ı Saadet dönemini ve ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’ni tekrar kavramak ve tekrar yaşamak gayesi yatmaktadır.

Öte yandan Kur’an-ı Kerim’in evren hakkındaki yorumu incelendiğinde üç temel ayağının olduğu görülmektedir: Birincisi evren bir düzendir; ikincisi evren, büyüyen ve gelişen bir düzendir; üçüncüsü

ise beyhude olmayan ciddiye alınması gereken bir alandır (Rahman, 2000: 19). İnsanı ve insanın var olduğu evreni, daha geniş bir şekilde kavrayabilmemiz için Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu ifadeler, büyük bir önem taşımaktadır. Bu nedenle de "Hulefâ-yi Râşidîn dönemi"nde ortaya çıkan insanı ve evreni açıklamaya çalışan tutumlar, İslam toplumları için büyük bir kıymete sahiptir.

Özü itibari ile "Hulefâ-yi Râşidîn dönemi", her yönü ile İslam toplumları için özgün ve kıymetli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu nedenle İslam toplumlarında "Hulefâ-yi Râşidîn dönemi"ne yönelik yeni ve kıymetli bakış açıların, gelecek dönemlerde de karşımıza çıkacağı düşünülmektedir. Özellikle siyaset sosyolojisi bağlamında "Hulefâ-yi Râşidîn dönemi"nde yaşanan gelişmelerin, İslam toplumları için ciddi derece bir öğreticilik seviyesine sahip olduğu görülmektedir. Öze dönüş ve özden hareket ile yaşadığı çağı tekrar dizayn etmeye çalışan tüm İslam toplumları için "Hulefâ-yi Râşidîn dönemi"nin, oldukça büyük bir kıymete sahip olduğu sonucu karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine tüm İslam toplumlarının çeşitli şekillerde birtakım sorunlar ile karşı karşıya oldukları görülmektedir. Yaşanan tüm sorunlar neticesinde iktidar ile halk arasında birtakım yeni sorunların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Esasında, yaşanan sorunları çözebilmek için İslam medeniyetinin sunduğu çok önemli donelerin olduğu bilinmektedir. Bu nedenle günümüze geldiğimizde yaşanan sorunların çözümü için İslami değerlerin ve İslam tarihinin, tekrar anlaşılması gerektiği sonucu karşımıza çıkmaktadır. Özellikle "Hulefâ-yi Râşidîn dönemi"nde yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan sonuçlar, tüm İslam toplumları için büyük bir öneme sahiptir. Bu temelde siyaset sosyolojisi bağlamında bu dönemin tekrar incelenmesi ve bu dönemden gerekli derslerin çıkarılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Bu dönemin incelenmesi ile içerisinden günümüzün İslam toplumları için ortaya çıkan en önemli sonuç, tüm İslam toplumlarının yaşadıkları sorunların çözümü için İslami esaslar temelinde çözüm yollarının bulunduğudır. Bu çözüm yollarının net bir şekilde gün yüzüne çıkarılabilmesi için ilk dönem İslam tarihinin sosyo-politik yönleri, yeniden anlaşılmalıdır. Anlaşılan verilerin, yaşanan sorunlar karşısında uygulamaya konması ile birçok teolojik ve sosyo-politik sorunun aşılacağı düşünülmektedir. Ayrıca, bu dönemde İslami değerler ile yerleşik sosyolojik değerlerin çatışması sürecinde, İslami değerlerin galip gelmesi için çetin bir mücadele verildiği görülmektedir. Bu yönü ile "Hulefâ-yi Râşidîn dönemi" mücadeleci bir kimlik ile öne çıkmaktadır.

Hiz. Ebû Bekir'in feraseti, Hiz. Ömer'in cesareti, Hiz. Osman'ın sabrı ve Hiz. Ali'nin ilmi ile yürütmüş oldukları hilafet süreçleri, İslam toplumları için büyük bir kıymeti harbiyeye sahiptir. Üzerinden yüzlerce yıl geçmesine rağmen bu dönemde yaşanan olayların etkisini koruduğu anlaşılmaktadır. Bu dönem içerisinde İslami değerlerin taviz verilmeden hayata geçirilmesi ve İslam toplumunun hilafet makamı ile yapıcı bir iletişim içerisinde olması, bu dönemi oldukça kıymetli bir noktaya taşımaktadır.

Teoloji ve siyaset ilişkisi noktasında "Hulefâ-yi Râşidîn dönemi"nde yaşanan gelişmeler ve toplumun, İslami değerler eşliğinde sorunlarına çözüm bulmaya çalışması, dönemin şartları içerisinde hilafet makamını oldukça işlevsel bir noktaya taşımıştır. Yer yer sorunlar yaşanmış olsa da vahiy ve sünnet çerçevesinde sorunların, en az maliyetle çözüme kavuştuğu anlaşılmaktadır.

Vahiy ve sünnet çerçevesinde hilafet makamının bir siyasal, hukuksal, sosyal ve iktisadi düzen ortaya koyması sonucunda toplumsal sorunların, dallanıp budaklanmadan nihayete erdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle İslami değerlerin, tam manası ile "Hulefâ-yi Râşidîn dönemi"nde İslam

toplumları için bir sosyo-politik form ortaya çıkardığı görülmektedir. Günümüze geldiğimizde İslam toplumlarının sahip olduğu sosyo-politik sorunların çeşitlenerek devam ettiği anlaşılmaktadır.

Bugün İslam toplumlarının sahip olduğu yeni sorunların yanında ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nde ortaya çıkan sorunların benzerlerine de sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu temelde, benzer sorunların ve o dönem ile farklılık gösteren sorunların, çözümü için ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nin sosyo-politik bir anlayışla tekrar analiz edilmesi ve anlaşılması gerektiği görülmektedir.

Oldukça özgün bir dönem olan ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’, Asr-ı Saadet dönemi ile büyük bir bütünlük içerisinde. Bu nedenle ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’nin sosyo-politik önemi daha da artmaktadır. Bu önemli gerçeklik ekseninde İslam toplumlarının, günümüze gelindiğinde toplumsal ve politik bağlamda ‘‘Hulefâ-yi Râşidîn dönemi’’ni tekrar okumak ve anlamak ile büyük bir fayda elde edeceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ADIGÜZEL, A. (2019). Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler. *Şarkiyat*, 11(3), 1173-1199.
- APAK, A. (2005). Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü. *Marife*, 5(1), 123-144.
- APAK, A. (2009). Emevîlerin Irak Siyaseti. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1), 103-128.
- AKHTER, N. (2021). Historical and Research Review of The Scholarly Position of Syedina Hazrat Ali (RA). *International Research Journal of Management and Social Sciences*, 2(3), 117-121.
- AKYÜZOĞLU, İ. (2018). Siyasal Meşruiyet Açısından Hz. Ebu Bekir'in İktidarı. *Journal Of International Social Research*, 11(61), 209-220.
- ARSHAD, M. R. (2019) Islamic Modernism. *Al-Hikmat: A Journal of Philosophy*, Volume 39, 59-74.
- AYCAN, İ. (1999). Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 147-174.
- AZİMLİ, M. (2007). Hulefa-i Raşidîn Dönemi Halife Seçimleri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7(4), 35-59.
- BEKTOVIC, S. (2016). Towards A Neo-Modernist Islam: Fazlur Rahman and The Rethinking of Islamic Tradition and Modernity. *Studia Theologica-Nordic Journal of Theology*, 70(2), 160-178.
- BUSHRA, MUSHTAQ, MS R., MUHAMMAD, NAZIA W., ATTAULLAH, S. S., ASLAM R., A. (2023). Rights and Responsibilities of The Ruler of Time in The Light of Hazrat Ali Murtaza's Khilafat. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 20(1), 935-942.
- BLACK, A. (2011). *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CANETTI, E. (2023). *Kitle ve İktidar*. Çev. Gülşat Aygen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ÇAĞATAY, N. (1997). *Sorularla İslam dini ve İslam tarihi* (Vol. 5). İstanbul: Gündoğan yayınları.
- ÇERÇİ, F. (2007). Mâlik El-Eşter'e Verdiği Ahd-Nâme'ye Göre Hz. Ali'nin Yönetim Anlayışı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(28), 89-125.

- ÇELİK, Y. (2017). Râşid Halifeler Döneminde Askerî Sosyal Hizmetler. *Mütefekkir*, 4(8), 375-390.
- CORBIN, H. (2001), *History of Islamic Philosophy. Translated by Liadain Sherrard with the assistance of Philip Sherrard*. London: The Institute of Ismaili Studies.
- COŞKUN, K. (2022). Râşid Halifelerin İçtihatlarına Sosyolojik Bir Bakış. *Dini Araştırmalar*, 25/62, 291-314.
- DEMİR, H. (2008). Meşruiyet Açısından Hz. Osman'ın Öldürülmesinin İncelenmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11), 77-119.
- DEMİRCAN, A. (2013). Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslam Toplumunda Siyaset. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 173-190.
- DERTLİ, O. (2022). Hz. Ebu Bekir'in Halife Seçilmesinin Geleneksel Otorite Bağlamında Değerlendirilmesi. *İlsam Akademi Hakemli Dergisi*, 2(1), 39-60.
- DONNER, F. M. (2010). *Umayyad Efforts at Legitimation: The Umayyads' Silent Heritage*. In *Umayyad legacies*. pp. 185-211, Brill.
- EL-ASHKER, Ahmed A. F., WILSON, R. (2006). *Islamic Economics: A Short History* (Themes in Islamic Studies). Boston: Brill.
- ETHEREDGE, L. (2010), *Islamic History*. New York: Britannica Educational Publishing.
- FAKHRY, M. (2004), *A History of Islamic Philosophy*-Third Editio. New York: Columbia University Press.
- GENCER, B. (2008). *İslam'da Modernleşme, 1839-1939*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- GODDARD, H. (2000), *A history of Christian-Muslim Relations*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- GÜNAY, E. (2001). *Din Sosyolojisi*. 3. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları.
- HAGEMANN, H. L., VERKINDEREN, P. (2021). Kharijism in the Umayyad period. *The Umayyad World*, 489-516.
- HİZMETLİ, S. (1991). *İslam Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- HÜSEYİN, M. (2000). *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*. Çev. Sezai Özel, İstanbul: İnsan Yayınları.
- SARDAR, Z. (2009). *The Islamic world: Religion, history, and the future*. Encyclopaedia Britannica. Inc. ww.britannica.com.
- JUDD, S. C. (2010). *Medieval Explanations for the Fall of the Umayyads*. In *Umayyad Legacies*. 89-104, Brill.
- KARPAT, K. H. (2013). İslam'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması. Çev. Şiar yalçın, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KELPETİN, M. (2011). Cemel Vak'ası'na Farklı Bir Yaklaşım: Linda D. Lau Örneği. *Tarih Dergisi*, 54/2, 21-37.
- KILIÇ, Ü. (2002). Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 239-260.

KURT, E. (2021). Muâviye B. Ebî Süfyan’ın Yönetim Anlayışı. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(3), 1523-1538.

LINGS, M. (2016). *H. Muhammed’in Hayatı*. Çev. Nazife Şişman, İstanbul: İnsan Yayınları.

OWEN, D. (2004). *Postmodern Political Sociology*. Eds. Kate Nash and Alan Scott, The Blackwell Companion to Political Sociology. Malden: Wiley-Blackwell.

ÖNER, A. (2018). Raşid Halifeler Dönemi Beytülmal ve Oluşum Süreci. *Şarkiyat*, 10(3), 1016-1036.

ÖNKAL, A. (2003). Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme. *İstem*, (2), 33-68.

ÖZTÜRK, M. (2016). Raşid Halifeler Dönemi İctihatlarının İslam Hukukunun Seyrine Etkisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 165-180.

RAHMAN, F. (2000). *İslami Yenilenme: Makaleler II*. Der. ve Çev. Adil Çiftçi, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

SARIKAYA, A. (2019), *H. Ebû Bekr’in İslâm öncesi hayatı. Hazreti Ebu Bekir*, Ed. Ali Aksu, Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 9-22.

SÖYLEMEZ, M. M. (2003). H. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi–Kufe Örneği. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(3), 63-86.

SILVERSTEIN, Adam J. (2010), *Islamic history: a very short introduction*. New York: Oxford University Press.

SCHULZE, R. (2002), *A Modern history of the Islamic world*. Translated by Azizeh Azodi, New York: I. B. Tauris Publishers.

SIDDIQI, M. (1973). Islamic Modernism. *Islamic Studies*, 12(3), 179-192.

ŞEN, Z. (2015). H. Osman Döneminde İstinsah Edilen Mushafların Akibeti. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (36), 31-50.

TARIQ, M. M. (2011). Jamal Ad-Din Afghani: a pioneer of Islamic modernism. *Dialogue* (Pakistan), 6(4).

VAROL, M. B. (2005). Raşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler. *İstem*, (6), 195-213.

VAROL, M. B. (2006). Emevîler’in H. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine. *İstem*/ 8, 83-107.

WURTZEL, C. (1978). The Coinage of The Revolutionaries in The Late Umayyad Period. *Museum Notes* (American Numismatic Society), 23, 161-199.

YAŞAROĞLU, H. (2013). Bir Taktik ve Propaganda Dehası Olarak Muâviye B. Ebû Süfyan ve H. Osman’ın Katillerinin Sorgulanması Meselesi. *Electronic Turkish Studies*, 8(8), 2213-2224.

ZAMAN, M. (2014). Islamic modernism and the Shari ‘a in Pakistan. The Dallah Albaraka Lectures on Islamic Law and Civilization, March 4.

Araştırma Makalesi/Research Article

TÜRKİYE FİNANS SEKTÖRÜNDE YAPAY ZEKÂ ETİĞİ VE VERİ ETİĞİ

Tansu TOPUZOĞLU¹
İlknur ÇEVİK TEKİN²

Geliş Tarihi: 01/08/2024
Kabul Tarihi: 21/12/2024

ÖZET

21. yüzyılın dijital dönüşümü, sunduğu yeniliklerle finans sektörünü de derinden etkilemiştir. COVID-19 pandemisinin hızlandırdığı dijitalleşme süreci, finans sektöründe köklü değişimlere yol açmış ve yapay zekâ ile veri analitiği gibi ileri teknolojilerin entegrasyonunu hızlandırmıştır. Finans sektöründe müşteri analitiği ve pazarlama, kredi skorlama ve risk yönetimi, sahtecilik tespiti, robo-danışmanlık ile varlık yönetimi, regtech gibi birçok alanda yapay zekâ uygulamaları kullanıma girmiş ve bu teknolojik evrim, finansal hizmetlerin etkinliğini artırırken müşteri deneyimini de yeniden şekillendirmiştir. Ancak, bu teknolojilerin kullanımı etik soruları da beraberinde getirmiştir. Yapay zekâ teknolojilerinin karmaşık algoritmalarından oluşan birer kara kutu olmaları, kullanıcılar ve etkilenenler tarafından ‘yapay zekâ etiği’ ve ‘veri etiği’ konusunu gündeme getirmektedir. Bu durumla birlikte, yapay zekâ teknolojileri için uluslararası bir ‘etik standardı’ bulunmamaktadır. Ülkelerin farklı etik-ahlak anlayışının bulunması, uluslararası bir etik standardının oluşmasına engel olmaktadır. Fakat bazı uluslararası ve ulusal kuruluşlar öneri olarak etik kılavuzları yayınlamaktadır. Finansal kurumlar ve düzenleyici otoriteler ise yapay zekâ ve veri analitiği uygulamalarının etik anlayışına uygun olmasını sağlamak için çeşitli politikalar ve düzenlemeler geliştirmektedir. Bu çalışmada, yapay zekâ teknolojilerinin finans sektöründeki kullanımı, Türkiye finans sektöründe kullanılan yapay zekâ uygulama alanları, yapay zekâ ve veri etiği hususundaki ilkeler ve sorunlar ele alınmaktadır. Yapay zekâ etik ilişkisinde; veri gizliliği ve güvenliği, şeffaflık ve hesap verebilirlik, adalet ve önyargı, toplum etkileri incelenmektedir. Veri etik ilişkisinde ise, veri toplama ve rıza, veri işleme ve anonimlik, veri kalitesi ve adalet, veri paylaşımı ve güvenlik hususları incelenmektedir. Ayrıca, uluslararası ‘etik ilkeler’ kılavuzları, Türkiye finans sektöründeki mevzuat ve düzenlemeler incelenmektedir. Türkiye finans sektöründe yapay zekâ ve veri etiğine yönelik özel bir klavuz bulunmamasıyla birlikte Kişisel Verilerin Korunması Kanunu veri etiği hususundaki genel çerçeveyi oluşturmaktadır. Bankacılık Kanunu ve Tüketici Koruma Kanunu ile finansal işlemlerde tüketicinin korunması amaçlanmaktadır. Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun ile kurulan sistemler, Sermaye Piyasalar Kanunu, Rekabet Kurulu düzenlemeleri ise yapay zekâ ile ilişkili yapılan finansal işlemlerin denetimine imkân sağlamaktadır. Finans sektöründe gerçekleşen işlemlerin hacmi, çeşitliliği ile ekonomiye ve diğer sektörlerle olan etkisi göz ardı edilemeyecek düzeydedir. Yapay zekâ teknolojilerinde ki hızlı ilerleme ve değişim düşünüldüğünde, mevcut mevzuatın bir süre sonra yetersiz kalmasına neden olacaktır. Yapay zekâ ve veri etiği standartlarının oluşturulması, uygulamada karşılaşılabilecek olumsuzlukların önüne geçmekte etkili olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Veri, Etik, Finans Sektörü, Türkiye

¹ Öğr. Gör. İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu, Finans- Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, tansutopuzoglu@kavram.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7252-2121

² Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, ilknurtekin@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0802-1733

Atf: Topuzoğlu, T. ve Tekin İ. Ç. (2024). Türkiye Finans Sektöründe Yapay Zekâ Etiği ve Veri Etiği. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), 151-164.

Artificial Intelligence and Data Ethics in Türkiye's Financial Sector

ABSTRACT

The digital transformation of the 21st century has had a profound impact on the financial sector with the innovations it has brought. The digitalisation process, accelerated by the COVID-19 pandemic, has led to radical changes in the financial sector and accelerated the integration of advanced technologies such as artificial intelligence and data analytics. Artificial intelligence applications have been used in many areas such as customer analytics and marketing, credit scoring and risk management, fraud detection, wealth management with robo-advisory, regtech, and this technological evolution has reshaped the customer experience while increasing the efficiency of financial services. However, the use of these technologies has also raised ethical issues. The fact that AI technologies are black boxes of complex algorithms raises the question of 'AI ethics' and 'data ethics' for users and data subjects. In this situation, there is no international 'ethical standard' for artificial intelligence technologies. The fact that countries have different ethical-moral understandings prevents the formation of an international ethical standard. However, some international and national organisations publish ethical guidelines as recommendations. On the other hand, financial institutions and regulators are developing various policies and regulations to ensure that artificial intelligence and data analytics applications comply with ethical understanding. This study discusses the use of artificial intelligence technologies in the financial sector, the application areas of artificial intelligence in the Turkish financial sector, the principles and problems of artificial intelligence and data ethics. In the relationship between artificial intelligence and ethics, privacy and security, transparency and accountability, fairness and bias, and community impact are examined. In data ethics, data collection and consent, data processing and anonymity, data quality and fairness, data sharing and security are examined. In relation to data ethics, data collection and consent, data processing and anonymity, data quality and fairness, data sharing and security are analysed. In addition, international ethical guidelines, laws and regulations in the Turkish financial sector are analysed. Although there is no specific directive on artificial intelligence and data ethics in the Turkish financial sector, the Personal Data Protection Law provides the general framework for data ethics. The Banking Law and the Consumer Protection Law aim to protect consumers in financial transactions. The systems established by the Law on Payment and Securities Settlement Systems, Payment Services and Electronic Money Institutions, the Capital Market Law and the regulations of the Competition Board enable the supervision of financial transactions related to artificial intelligence. The volume and diversity of transactions in the financial sector and their impact on the economy and other sectors cannot be ignored. Given the rapid progress and changes in artificial intelligence technologies, the existing legislation will eventually become inadequate. The establishment of artificial intelligence and data ethics standards will be effective in preventing the negative effects that may occur in practice.

Keywords: Artificial Intelligence, Data, Ethics, Finance Sector, Türkiye

GİRİŞ

1950 yılında A. Turing'in yayınladığı 'Hesaplamalı Makineler ve Zekâ' isimli makalede 'makinelere düşünebilir mi?' sorusuyla başlayan yapay zekâ olgusu, 1956 yılında J. McCharty tarafından ilk kez Dortmund Konferansı'nda ortaya atılarak kavramsal bir anlam kazanmıştır. 1957 yılında J. McCharty tarafından yapay zekâ için ilk programlama dilinin (LIPS) geliştirilmesiyle yapay zekâ çalışmaları ivme kazanmıştır (Turing, 2009; Alpaydın, 2013; Yılmaz, 2022: 6). 'Yapay Zekâ Kara Kışı' olarak adlandırılan 1974-1980 döneminde olumsuz eleştiriler nedeniyle mali desteği kesilen yapay zekâ çalışmaları, 1980'li yıllarda tekrar gündeme gelmiş, 2000'li yıllarda teknoloji şirketlerinin benimsemesi ile hayatımıza tekrar girmiştir.

Yapay zekâ teknolojileri ile veri analitiği temelde sıkı bir ilişki içerisinde. Büyük verilerin hızlı bir şekilde depolanması, ayıklanması, analiz edilmesi ve etkin bir karar verme sürecinde ortaya çıkan veri analitiği, yapay zekâ tekniklerinin kullanılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Veri analitiğinin temelini oluşturan 'Büyük Veri' kavramı ilk olarak 1998 yılında Silicon Graphics'den J. Mashey tarafından 'Büyük Veri ve Altyapı Gerilimi Dalgası' adlı sunumda kullanılmıştır. 2000 yılında ise X. Diebold tarafından 'Makeoekonomik Ölçümler ve Kestirim İçin Büyük Veri Dinamik Faktör Modelleri' isimli bildiri ile bilimsel toplantıda ortaya çıkmıştır (Doğan & Arslantekin, 2016: 21-22). 2008 yılından itibaren yaygınlaşarak, 2010 yılında popüler bir hale gelmiştir. Günümüzde ise yeni nesil teknolojilerin beraberinde getirdiği daha büyük boyutta verilerin işlenebilmesi için büyük veri teknolojileri ve mimarileri geliştirilmiştir (Çelik ve Akdamar, 2018: 256).

21. Yüzyılda, COVID-19'un da ivme kazandırdığı dijitalleşme finans alanında köklü değişimlere yol açmış, yapay zekâ ile veri analitiği gibi ileri teknolojilerin entegrasyonunu hızlandırmıştır. Finans sektöründe birçok alanda yapay zekâ uygulaması kullanmaya başlanmış ve bu teknolojik evrim, finansal hizmetlerin etkinliğini arttırırken, müşteri deneyimini de yeniden şekillendirmiştir. FinTech ile karşımıza çıkan yapay zekâ teknolojilerinin ve veri analitiği uygulamalarının yaygınlaşması birçok sektörde olduğu gibi finans sektöründe 'etik' konusundaki soruları da beraberinde getirmiştir.

Özellikle yapay zekâ algoritmalarının karar alma süreçlerindeki karmaşıklığı ve şeffaf olmaması etik konusunda soru işaretlerine neden olmaktadır. Veri toplama, işleme ve analiz süreçlerindeki gizlilik, anonimlik, adalet ve güvenlik gibi endişeler ise etik konusundaki ikilemlerin ortaya çıktığı diğer hususlardır.

Bu çalışmada, uluslararası etik kılavuzları ile Türkiye finans sektöründeki yapay zekâ ve veri etiğiyle ilgili düzenlemeleri incelemek, mevcut düzenlenmelerin yeterliliği üzerinde durmak amaçlanmıştır.

Yapılan ön araştırmada 'yapay zekâ', 'veri', 'büyük veri', 'finans', 'etik', 'etiği', 'Türkiye', 'bankacılık' kavramları ile literatür taranmıştır. Literatürde Türkiye finans sektöründe yönelik yapay zekâ ve veri etiğine ilişkin literatür eksikliği olduğu görülmektedir. Bu alanda yapılacak çalışmaların önemi anlaşılmaktadır. Literatüre yapılacak katkıların yanı sıra, ulusal bir yapay zekâ etik kılavuzunun oluşturulması özellikle ülke ekonomisi ile yakından ilişkili finans sektörü için faydalı olacağı düşünülmektedir.

1. YAPAY ZEKÂ VE VERİ

1.1. Yapay Zekâ

Yapay zekâ, algoritmalar ve zeki sistemlerin birleşimi olarak ifade edilebilir. Algoritmalar, insan yardımı olmadan makinelerin çalışmasına olanak tanıyan; karmaşık problemleri çözebilme yeteneğinin

sistematiik olarak incelenebilmesini ve en küçük birimlerine kadar analiz edebilmemizi sağlayan yapılarıdır. Yapay zekâ ise, bir problemle karşılaştığında, çözümün algoritmasına sahip olmasa da doğru ve verimli bir çözüm üretebilen, öğrenebilen, insan eli ile üretilmiş sistemlerin tamamıdır (Koroğlu, 2017: 2).

J. McCarthy yapay zekâyı, insan gibi düşünebilen zeki makineler olarak tanımlarken aynı zamanda zeki bilgisayar programları oluşturabilme mühendisliği ve bilim dalı olarak tanımlamaktadır (McCarthy, 2004: 7). Başka bir ifadeyle yapay zekâ, algoritmaların insanın bilişsel yetilerinin taklit edilerek oluşturduğu beceriler ve yetilerin tamamı olarak ifade edilebilir (Kutlusoy, 2019: 25).

Yapay zekâ teknolojilerinde kullanılan farklı teknikler bulunmaktadır. Bunlar makine öğrenmesi, yapay sinir ağıları, derin öğrenme, doğal dil işleme teknolojileridir.

Makine öğrenmesi, büyük verileri kullanarak anlamlı ilişkiler üzerinden analizler yapabilen ve öğrenebilen algoritmalar olarak tanımlanabilir (Akyiğit ve Taşçı, 2022: 67).

Yapay sinir ağıları, insanı öğrenme yolu ile taklit ederek insan beynin öğrenme, anlama, üretme gibi işlevlerini gerçekleştiren algoritmalarıdır (Öztürk ve Şahin, 2018: 27).

Derin öğrenme, insan beyni gibi modellenmiş olan yapay sinir ağlarının, makine öğrenmesine göre daha derin öğrenerek büyük miktarda verilerden sonuçlar elde edilmesidir. Makine öğrenmesinin alt kümesini oluşturan derin öğrenme, insan müdahalesine gerek kalmadan gerçek zamanlı analizler yapabilme yeteneğine sahiptir (Tekin ve Demirel, 2024: 1589).

Doğal dil işleme, makinenin tanımlanan bir dilin kullanılarak, insanları anlaması ve onlarla iletişim kurabilmek amacıyla dile ait büyük hacimli verileri işleyerek analiz ettiği konuşma tanıma yeteneğidir (Swankie ve Broby, 2019: 7).

1.2. Veri

Veri, herhangi bir işleme tabi tutulmadan, ölçüm yöntemleri kullanarak bir ortamdan elde edilen her türlü değer olarak tanımlanabilir (Şeker, 2013: 22). Veri daha küçük boyutlardayken geleneksel istatistiksel ve matematik yöntemlerle sonuca ulaşmak olağan bir durumdur. Fakat dijitalleşme ile veriye ulaşım kolaylaşmış ve veri miktarları kentilyon baytlara kadar büyümüşür. Giderek büyüyen veri yığınları 'Büyük Veri' kavramını dijitalleşen dünyamızın bir parçası haline getirmiştir.

Büyük veri, genel olarak tek bir sonucu tarafından sığmayacak büyüklükte veriler olarak ifade edilmektedir. McKinsey Global Enstitüsü 2011 yılındaki raporunda büyük verinin, veri setleri anlamına geldiği bu veri setlerinin hacminin yakalama, depolama, yönetme ve geleneksel analiz yöntemi araçlarının yeteneğinin ötesinde olduğunu ve belli bir terabayttan daha büyük olduğunu ifade etmektedir (Çelik ve Akdamar, 2018: 258). Büyük veriyi bazı araştırmacılar hacim, değişkenlik ve hız olarak tanımlarken, bazı araştırmacılar verinin hacim olarak büyüklüğünü vurgulamış, bir grup araştırmacı ise verinin yapısal olarak düzensiz ve karmaşıklığına odaklanmıştır (Altunışık, 2015: 48).

Büyük verileri analiz ederek anlamlı sonuçlara ulaşabilmek için yeni nesil yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerin tamamı ise büyük veri analitiğini oluşturmaktadır. Büyük veri analitiği, faydalı bir çıktıya ulaşabilmek için büyük veri yığınlarını inceleme, temizleme, dönüştürme, analiz etme ve modelleme süreçlerinin uygulanmasıdır (Vassakis vd. 2018).

2. YAPAY ZEKÂ TEKNOLOJİLERİNİN FİNANS SEKTÖRÜNDEKİ KULLANIMI

Finansal ve teknoloji kelimelerinin birleşmesiyle oluşan FinTech kavramı; geleneksel kurumların kullandığı iş modellerinin haricinde, finansal hizmet sağlayıcılığını üstlenirken teknolojik araçların kullanımı başvuran şirketler ve bu şirketlerin sunmuş olduğu ürün ve hizmetlerin tamamı olarak

tanımlanabilir. Kısaca FinTech yeni nesil teknolojiler aracılığı ile ödeme, varlık yönetimi, kitle fonlaması, kredilendirme, sermaye piyasası ve sigorta gibi hizmetlerin müşterilere sunulmasıdır (Yıldız, 2022: 50). FinTech alt dalları SupTech, RegTech, InsurTech ise Türkiye finans sektöründeki yaygın kullanım alanlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Yeni bir kavram olarak hayatımıza giren SupTech, denetim teknolojisi olarak tanımlanmaktadır. Denetleyicilerin görevlerini yerine getirirken akıllı teknoloji çözümlerine başvurması olarak düşünülebilir. SupTech, teknolojisi pahalı donanım ve yazılım ürünlerini satın almaktan öte akıllı teknoloji çözümleri ile yeni nesil teknolojilerden yararlanmayı ifade etmektedir. SupTech, FinTech'in denetim için kullanılmasıdır (Kandemir, 2021: 67). Düzenleyici teknolojiler olarak tanımlanan RegTech, uyumluluk ve düzenleme ihtiyaçlarını daha etkin ve verimli bir şekilde çözmek amacıyla yeni teknolojilerin kullanılması olarak ifade edilmektedir (Kandemir, 2021: 67). RegTech düzenleme, raporlama, uyumluluk bağlamında kullanımını açıklarken, FinTech finansal çözümler sunmak için kullanılan teknolojileri ifade etmektedir. RegTech ve FinTech için benzer veya aynı teknolojilerin kullanılması hatta paylaşılması mümkün olsada RegTech, FinTech alt kümesi olarak kabul edilmektedir. RegTech ile yapay zekâ tekniklerinden makine öğrenmesi ya da doğal dil işleme yöntemleri kullanılarak denetleyici ve düzenleyici kurumlara otomatik raporlama sistemi yapılabilir (Kandemir, 2021: 67). FinTech'in alt teknolojilerinden biri olan InsurTech ise sigortacılık sektörü için yeni nesil bilgi teknolojilerini kullanarak çözümler sunmayı amaçlayan geleneksel olsun ya da olmasın, bir veya daha fazla piyasa araçlarının yeniliklerini içerdiğini ifade eden kavramdır (Stoekli vd., 2018: 289). InsurTech yeni nesil teknolojiler aracılığı ile sigorta sektöründe hem hizmet sağlayan kurumlar hem de hizmet alan müşterilerin işlemlerini kolaylaştırmak, sistemin doğru ve daha hızlı çalışmasını sağlamak amacıyla kullanılan teknoloji sistemlerinin tamamı olarak ifade edilebilir.

3. TÜRKİYE FİNANS SEKTÖRÜNDE KULLANILAN YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI

3.1. Chatbotlar (Sohbet Robotlar) ve Müşteri Hizmetleri

Chatbot, bir bilgisayar ağı aracılığıyla kendine verilen komutlar ile belli bir görevi yerine getirebilen ajan programlar bütünü olarak ifade edilebilir. Chatbotlar, insan ile yazılı ya da sesli olarak iletişim kurabilecek işlevde programlanmışlardır ve verilen komutları uygulayabilirler o nedenle sanal konuşma robotları olarak bilinmektedirler. Chatbotlar, yapay zekâ teknolojisine sahiptirler, insanlar gibi hareket edebilme, yeni bilgiler öğrenebilme özelliklerine sahip olarak tasarlanmışlardır. Doğal dil işleme (NLP) mimarisine sahip bu robotlar genellikle bilgi sağlama ve karar alma süreçlerinde işlevsel olarak kullanılmaktadır. Bu robotlar eş zamanlı olarak birçok müşteriye hizmet vermektedir. Böylece fiziksel olarak mümkün olmayan oranda müşteriye hizmet vermeye olanak sağlamaktadır (Özdemir, 2023: 64; Le, 2023: 218).

Türkiye finans sektöründe çeşitli alanlarda kullanılmaya başlanan chatbotlar, müşteri deneyimi açısından önemli bir dijital dönüşüm sağlamıştır. Türkiye finans sektörü örneklerini incelediğimizde; bankacılık sektöründen sigortacılık sektörüne birçok firmanın chatbotlar ile müşterilerine hizmet verdiği görülmektedir. Türkiye'de genç nüfusun yüksek olması, eğitim seviyesi ve akıllı telefon kullanımının yüksek olması, chatbot kullanımının bankacılık sektöründe yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır (Eren, 2021: 295). Chatbotlar, müşterilerin daha hızlı ve verimli işlem yapmasına olanak tanımaktadır. Chatbotların kullanımı müşteri hizmetleri alanında maliyetleri düşürmenin yanı sıra, müşteri memnuniyetinin artmasına katkı sağlamakta ve dijitalleşmenin hızını arttırmaktadır (Li ve Wang, 2023:1).

3.2. Kredi Skorum ve Risk Yönetimi

Kredi skorum, bireylerin kredi borçlarını geri ödeme kabiliyetini ölçmek için kullanılan çeşitli yöntemleri içermektedir. Geleneksel kredi derecelendirme yöntemleri arasında ekspertiz modelleri, derecelendirme sistemleri ve kredi skorum modelleri bulunmaktadır (Altman, 1968: 591; Thomas, 2000: 150). Ancak, son yıllarda yapay zekâ ve makine öğrenmesi gibi modern teknolojiler bu alanda yeni nesil modellerin geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Bu modeller arasında yapay sinir ağları ve karar ağaçları gibi teknikler öne çıkmaktadır. Bu gelişmeler, kredi riskinin daha doğru ve güvenilir bir şekilde ölçülmesine ve yönetilmesine olanak tanıyarak, finansal kurumların sürdürülebilirlik ve karlılıklarını artırmalarına yardımcı olmaktadır (Kou vd., 2021: 4; Hand ve Henley, 1997: 528; Finlay, 2008: 45).

3.3. Müşteri Analitiği ve Pazarlama

Müşteri analitiği, müşteri davranışlarını, tercihlerini ve ihtiyaçlarını anlamak için büyük veri analitiği ve yapay zekâ tekniklerini kullanarak müşteriye yönelik stratejik kararlar almayı sağlayan bir süreçtir. Müşteri analitiği, kişilerin geçmiş verilerinin analiz edilerek gelecekteki davranışlarını tespit ederek kişiselleştirilmiş ürünler sunmayı amaçlamaktadır (Jarek ve Mazurek, 2019: 47). Müşteri analitiği ve pazarlama alanında, makine öğrenmesi ve yapay zekâ teknikleri kullanarak müşteri davranışlarının tahmin edilmesi ve kişiselleştirilmiş pazarlama stratejilerinin oluşturulması mümkündür. Örneğin, karar ağaçları, kümeleme algoritmaları ve yapay sinir ağları gibi yöntemler kullanılarak müşteri segmentleri oluşturulabilir ve bu segmentlere yönelik özelleştirilmiş pazarlama kampanyaları tasarlanabilir. Doğal dil işleme (NLP) teknikleri kullanılarak, müşteri geri bildirimleri ve sosyal medya verileri analiz edilerek, müşteri memnuniyeti ve sadakati artırılabilir.

Müşteri deneyimi ile yapay zekâ teknolojileri arasında olumlu bir etki olduğu düşünülmektedir. Yapay zekâ teknolojileri bu tespit nedeniyle müşteri deneyimini arttırmakta etkili bir araç olarak gösterilmektedir. Yapay zekâ teknolojileri müşteri analitiğinde ürettiği stratejiler ile müşterilere kişiselleştirilmiş hizmet sunarak memnuniyetin artmasına imkân sağlamaktadır (Özüdoğru ve Sönmez, 2024: 49).

Türkiye finans sektöründe, müşteri analitiği kullanılmaktadır. Müşteri analitiğinden faydalanarak kurumlar var olan müşterinin sadakatini ve yeni müşteriler için rekabetini arttırmaktadır.

3.4. Sahtecilik Tespiti

Yapay zekâ teknikleri, finansal sahtecilik tespitinde önemli bir yere sahiptir. Geleneksel yöntemler, geçmiş verilere dayalı olarak belirli kurallar ve eşikler kullanırken, yapay zekâ teknolojileri büyük veri setleri üzerinden anomalileri tespit ederek çözümler sunmaktadır. Özellikle makine öğrenmesi algoritmaları, sahtecilik tespitinde yüksek doğruluk oranlarına ulaşmakta ve sahtekarlık modellerinin sürekli güncellenmesini sağlamaktadır.

Türkiye'deki bankalar ve finansal kurumlar, sahtecilik tespiti için yapay zekâ tabanlı çözümler kullanmaktadır. Bu çözümler, kredi kartı dolandırıcılığı, sigorta sahtekarlığı ve diğer finansal dolandırıcılık türlerinin tespitinde önemli bir rol oynamaktadır.

3.5. Robo-Danışmanlık ile Varlık Yönetimi

Robo danışmanlık, yatırım yönetimi hizmetlerine yönelik veri analitiği tabanlı bir çevrim içi bir yatırım danışmanlığı hizmetinin platform üzerinden sunulmasıdır. Yapay zekâ teknolojisine sahip bu uygulamalar, yatırımcılardan toplanan verileri birçok etkini dikkat ederek analiz ederek, bir risk profili oluşturmaktadır. Bu platformlar, kullanıcıların risk toleransına, yatırım hedeflerine ve finansal durumlarına göre kişiselleştirilmiş portföy yönetimi hizmetleri sunmaktadır. Robo danışmanlıklar,

yatırımcıların davranışsal durumlarını dikkate almadan tarafsız bir seçim sunmaktadır. Bu yapay zekâ tabanlı uygulamalar, insan hatasını önleyerek davranışsal eğilimleri engellemektedir (Aydın, 2023:106-107).

Türkiye'de robo-danışmanlık hizmetleri de hızla yaygınlaşmaktadır. Özellikle genç yatırımcılar arasında popüler olan bu hizmetler, düşük maliyetlerle yatırım tavsiyeleri sunarak portföy yönetimini kolaylaştırmaktadır.

3.6. Yatırım ve Alım-Satım İşlemleri

Yapay zekâ, yatırım ve alım-satım işlemlerinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Özellikle yüksek frekanslı alım-satım (HFT) stratejilerinde, yapay zekâ algoritmaları piyasadaki anlık değişimlere hızlı tepki vererek yatırımcıların kârlılığını arttırmasına imkan sağlamaktadır. Derin öğrenme ve doğal dil işleme (NLP) gibi teknikler, piyasa trendlerini ve haber akışlarını analiz ederek yatırım kararlarında daha bilinçli ve veri odaklı yaklaşımlar sunmaktadır.

Yapay zekâ teknolojileri, Türkiye'deki yatırım ve alım-satım işlemlerinde kullanılmaktadır. Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren bazı yatırımcılar, yüksek frekanslı alım-satım stratejileri için yapay zekâ algoritmalarını kullanmaktadır. Bu yatırımcılar, piyasa verilerini analiz ederek anlık alım -satım kararları alabilmektedir (Borsa İstanbul, 2020).

3.7. Regtech Uygulamaları

Regtech yani düzenleyici teknoloji, finansal kurumların yasal uyumluluk süreçlerini yönetmelerine yardımcı olmak için yapay zekâ ve diğer teknolojilerden yararlanan bir alandır. Yapay zekâ, regtech uygulamalarında veri analizini hızlandırarak ve otomatikleştirerek, kurumların düzenleyici gereksinimlere uyum sağlamalarını daha etkin hale getirmektedir (Arner vd., 2017). Bu uygulamalar, maliyetleri azaltırken aynı zamanda hata riskini de minimize etmektedir.

Türkiye'deki finansal kurumlar, yasal uyumluluk süreçlerini yönetmek için regtech çözümlerine de başvurmaktadır. Bu çözümler, yapay zekâ teknolojileri sayesinde veri analizini hızlandırmakta ve otomatikleştirmektedir. Türkiye'de Regtech alanında faaliyet gösteren uluslararası şirketlerin yanı sıra yerel girişimler de bulunmaktadır (Bankalararası Kart Merkezi, 2021).

4. YAPAY ZEKÂ ETİĞİ VE VERİ ETİĞİ: ETİK İLKELER VE SORUNLAR

4.1. Yapay Zekâ Etik İlişkisi

Yeni nesil teknolojilerle hayatımızın her alanında var olan makineler, etik konusunda yeni dünyanın odak noktası haline gelmiş ve birçok bilim insanı tarafından teknoloji etik-ahlâk ilişkisi üzerinde durulmaktadır. Yapay zekâ ve veri analitiği için kullanılan verilerin toplanılması, saklanması, analiz edilmesi süreçleri etik problemlere neden olmaktadır. Yapay zekâ tarafından elde edilecek analizlerin, kişisel veriler gibi önemli bilgileri ihlal edebileceği öngörülmektedir. Herhangi bir etiğe aykırı durumda yapay zekânın hayali bir kişilik olarak görülerek sorumluluk üstlenmeyeceği düşünülmektedir. Ancak, bu konu hala tartışılmaktadır (Abudureyimu ve Oğurlu, 2021: 771-777). Bilim insanlarından araştırma merkezlerine hatta kullanıcılara kadar büyük bir kitle yapay zekâ teknolojileri için uluslararası bir etik standart talep etmektedir. Fakat devletlerin uygulamış olduğu etik ilke anlayışlarının farklılıkları göz önüne alındığında bu konunun belirsizliği ortaya çıkmaktadır (Turan vd., 2022: 293).

Sthal B. (2021: 35–53), 'Yapay Zekâ' da Etik Sorunlar' başlıklı çalışmasında, yapay zekâ ile ilgili etik sorunları otuz dokuz maddede sıralamıştır.

Bu maddeler: ‘inovasyon maliyeti, fiziksel bütünlüğe zarar, kamu hizmetlerine erişim eksikliği, güven eksikliği, yapay zekânın uyanışı, güvenli problemleri, kaliteli veri eksikliği, iş gücünün ortadan kalkması, güç istismarı, sağlık üzerine olumsuz etki, bütünlük sorunları, verilerin doğruluğu, gizlilik problemleri, şeffaflık eksikliği, askeri kullanım potansiyeli, bilgilendirilme ve onay eksikliği, önyargı ve ayrımcılık, adaletsizlik, eşitsizlik, kişisel verilerin kötüye kullanımı, adalet sistemi üzerindeki olumsuz etkisi, demokrasi üzerine olumsuz etkileri, suç ve kötü niyetli kullanımı, özgürlük ve bireysel özerklik kaybı, tartışmalı veri sahipliği, insan temasının azaltılması, veri ve sistemlerin kontrol ve kullanım sorunları, tahmine dayalı önerilerin doğruluğunun olmaması, bireysel olmayan önerilerin doğruluğunun olmaması, ekonomik güç yoğunlaşması, tedarik zincirinde temel insan haklarının ihlali, son kullanıcıların temel insan haklarının ihlali, istenmeyen ön görülemeyen olumsuz etkiler, yanlış sorunların önceliklendirilmesi, hassas gruplar üzerine olumsuz etki, sorumluluk ve sorumluluk eksikliği, hassas gruplar üzerinde olumsuz etki, çevre üzerinde olumsuz etki, karar vermede insan faktörünün kaybı, bilgiye erişim ve bilgi özgürlüğü eksikliği’ olarak ifade edilmektedir.

Yapay zekâ etiği ile ilgili sorunlar genel başlıklar altında incelendiğinde; veri gizliliği ve güvenliği, şeffaflık ve hesap verilebilirlik, adalet ve ön yargı ve toplumsal etkileri problemlerinin ön plana çıktığı görülmektedir.

Veri Gizliliği ve Güvenliği: Yapay zekâ sistemlerinin çoğu, büyük veri kümeleri üzerine inşa edilmektedir. Bu veriler, genellikle kişisel bilgileri içermektedir. Bu durum veri gizliliği ve güvenliği konularını gündeme getirmektedir. Yapay zekânın bu verileri nasıl topladığı, sakladığı ve kullandığı, etik açıdan ciddi sorular doğurmaktadır. General Data Protection Regulation gibi düzenlemeler, veri gizliliğini korumayı amaçlasa da, uygulamada çeşitli zorluklar bulunmaktadır.

Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik: Yapay zekâ sistemlerinin karar alma süreçleri genellikle karmaşık ve anlaşılması zor algoritmalar üzerine kurulmaktadır. Bu sistemlerin nasıl çalıştığını ve belirli kararları neden aldığını anlamak zor olabilmektedir. Yapay zekâ teknolojilerinin çoğu programcıların bile yorumlayamayacağı şekilde tasarlanmıştır (Dost, 2023: 1286). Şeffaflık eksikliği, hesap verebilirlik sorunu yaratmaktadır. Kullanıcılar ve etkilenen kişiler, sistemlerin nasıl çalıştığını ve olumsuz sonuçlar durumunda kimin sorumlu olduğunu bilmek istemektedir.

Adalet ve Önyargı: Yapay zekâ sistemleri, eğitim verilerindeki önyargılardan etkilenilmekte ve bu önyargıları kararlarına yansıtılmaktadır. Yapay zekânın doğru karar verme mekanizması, gerçekte ki durumla uyuşmayabilmektedir (Dost, 2023: 1286). Bu durumun özellikle işe alım, kredi değerlendirmesi ve hukuki kararlar gibi kritik alanlarda büyük sorunlara neden olması muhtemeldir. Eşitsizlikleri artırma potansiyeli taşıyan bu durum, yapay zekâ sistemlerinin adalet ve tarafsızlık ilkesine uygun bir şekilde tasarlanması ve uygulanmasını gerektirmektedir.

Toplumsal Etkiler: Yapay zekâ, iş gücü piyasasında dönüşümlere neden olmaktadır. Belirli işlerin otomasyonunu sağlamak işsizlik oranlarını etkileyebilmektedir. Aynı zamanda, toplumun farklı kesimlerine farklı şekillerde etki ederek sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri derinleştirmektedir.

4.2. Veri Etik İlişkisi

Yapay zekâ ile veri birbiriyle ilişkilidir. Bu nedenle yapay zekâ etiğinin yanı sıra, veri etiği de önemlidir. Finansal kuruluşlar geniş miktarda hassas veri toplayarak, bu verileri işlemekte ve analiz etmektedir. Bu nedenle veri etiği, finans sektörü için önem arz etmektedir. Veri etiği, bu verilerin doğru, güvenli ve adil bir şekilde kullanılması için belirlenen ilkelere dayanmaktadır.

Veri Toplama ve Rıza: Veri toplama sürecinde bireylerin rızasının alınması, veri etiğinin temel ilkelerindedir. Kullanıcıların hangi verilerinin toplandığı, bu verilerin nasıl kullanılacağı ve kimlerle

paylaşılacağı konusunda bilgilendirilmesi ve rızalarının alınması gerekmektedir. Rıza sürecinin şeffaf ve anlaşılır olması, bireylerin mahremiyetinin korunması açısından kritik öneme sahiptir. Finans sektöründe müşteri verilerinin gizliliği en öncelikli konulardan biridir.

Veri İşleme ve Anonimlik: Toplanan verilerin işlenmesi sırasında anonimleştirme yöntemlerinin kullanılması, veri sahiplerinin kimliklerinin korunmasını sağlamaktadır. Anonimleştirme, bireylerin verilerinin izinsiz erişim ve kötüye kullanım riskini azaltmaktadır. Ancak, anonimleştirme süreçlerinin yeterliliği ve veri setlerinin tekrar tanımlanabilirliği gibi konular, veri etiği açısından dikkate alınması gereken önemli hususlardır.

Veri Kalitesi ve Adalet: Yapay zekâ sistemlerinin adil ve tarafsız kararlar verebilmesi için kullanılan verilerin doğru, tam ve tarafsız olması gerekmektedir. Yanlış, eksik veya önyargılı veriler, yapay zekâ sistemlerinin yanlış sonuçlar üretmesine ve ayrımcılığa neden olabilmektedir. Bu nedenle, veri kalitesi ve tarafsızlığı, veri etiğinin önemli bir bileşenidir. Finansal analizlerin ve yapay zekâ modellerinin doğruluğu, kullanılan verilerin kalitesine bağlıdır. Yanlış veya eksik veriler, hatalı sonuçlara ve yanlış kararlar alınmasına neden olabilmektedir.

Veri Paylaşımı ve Güvenlik: Verilerin paylaşımı ve saklanması sırasında güvenlik önlemlerinin alınması, veri etiğinin bir diğer önemli boyutudur. Verilerin yetkisiz erişimlerden korunması, veri sahiplerinin mahremiyetinin ve güvenliğinin sağlanması açısından önemlidir. Veri ihlalleri, bireylerin kişisel bilgilerinin ifşa olmasına ve ciddi mağduriyetlere yol açabilmektedir. Finansal verilerin siber saldırılara karşı korunması kritik öneme sahiptir. Veri ihlalleri, finansal kayıplara ve müşteri güveninin sarsılmasına yol açabilmektedir. Bu nedenle, güçlü güvenlik protokollerinin ve şifreleme yöntemlerinin kullanılması gerekmektedir.

5. ETİK KURALLAR VE DÜZENLEMELER

5.1. Uluslararası Etik Kılavuzları ve Standartlar

Yapay zekâ ve veri etiği alanında uluslararası etik kılavuzları, teknolojinin sorumlu bir şekilde geliştirilmesi ve kullanılması için temel prensipler ve uygulama rehberleri sunmaktadır. Uluslararası bir etik standardı olmasa da uluslararası önemli kuruluşlar tarafından daha önce yayınlanan ve kabul gören kılavuzlar bulunmaktadır.

OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü), 2019 yılında 'Yapay Zekâ İlkeleri'ni yayınlamıştır. Bu ilkeler, yapay zekânın güvenilir, adil, şeffaf ve hesap verebilir bir şekilde geliştirilmesi ve kullanılması için rehberlik sağlaması amacıyla yayınlanmıştır (OECD, 2019).

Avrupa Komisyonu, 2019 yılında "Güvenilir Yapay Zekâ İçin Etik İlkeler" başlıklı bir rehber yayınlamıştır. Bu rehber, yapay zekâ sistemlerinin etik tasarımı ve kullanımı için şeffaflık, adalet, güvenlik ve mahremiyet gibi temel prensipleri içermektedir (European Commission, 2019).

ISO/IEC 27001 ve 27701, bilgi güvenliği yönetim sistemleri ve veri gizliliği yönetim sistemleri için daha önce yayınlanmış uluslararası standartlardır. Bu standartlar ile verilerin korunması ve yönetimi konularında en iyi uygulamaları belirlemek amaçlamıştır (ISO, 2019).

IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers), "Ethically Aligned Design" adlı bir rehber yayınlamıştır. Bu rehber, yapay zekâ sistemlerinin etik, adil ve insan merkezli bir şekilde tasarlanması ve uygulanması için öneriler sunmaktadır (IEEE, 2019).

Future of Life Institute tarafından hazırlanan Asilomar AI Principles, yapay zekâ araştırmaları ve uygulamaları için etik rehberler sunmaktadır. Bu ilkeler, güvenlik, şeffaflık ve sosyal fayda gibi konuları kapsamaktadır (Future of Life Institute, 2017).

5.2. Türkiye Finans Sektöründe Etik Düzenlemeler ve Mevzuat

Türkiye'de finans sektöründe yapay zekâ uygulamaları, hızla gelişen teknolojik olanaklarla birlikte önemli bir dönüşüm yaşamaktadır. Bu dönüşüm sürecinde, yapay zekânın kullanımı ve bu teknolojilerin etik sınırları, çeşitli yasal düzenlemeler ve mevzuatlar tarafından şekillendirilmektedir.

Özellikle Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK), Türkiye'deki yapay zekâ uygulamalarının temelini oluşturmaktadır. KVKK, kişisel verilerin işlenmesi ve korunması konusunda detaylı yönetmelikler getirerek, finansal kurumların bu verileri güvenli bir şekilde kullanmalarını sağlamaktadır (KVKK, 6698 sayılı Kanun).

Aynı zamanda, bankacılık sektöründe faaliyet gösteren kurumlar için Bankacılık Kanunu (5411 sayılı Kanun) önemli bir düzenleyicidir. Bu kanun, bankaların faaliyetlerini düzenlemekte ve yapay zekâ uygulamalarının güvenliği ve yasal uyumu açısından kritik önem taşımaktadır.

Elektronik para ve ödeme hizmetleri alanında ise 6493 sayılı Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun, finansal işlemlerin yapay zekâ tabanlı yapılmasında önemli bir düzenleyici role sahiptir. Bu kanun, elektronik ödeme sistemlerinin yönetilmesi ve denetlenmesi için çerçeve oluştururken, yapay zekâ teknolojilerinin bu sistemlerde güvenli bir şekilde kullanılmasını sağlamaktadır.

Sermaye Piyasası Kanunu (6362 sayılı Kanun) ve Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) düzenlemeleri, sermaye piyasası faaliyetlerinde yapay zekânın kullanımıyla ilgili olarak yatırım hizmetleri, portföy yönetimi ve piyasa analizleri gibi alanlarda belirli kurallar ve standartlar getirmektedir. Bu düzenlemeler, yatırımcıların korunması ve piyasanın bütünlüğünün sağlanması amacıyla önemli bir rol oynamaktadır.

Ayrıca, 5549 sayılı Suç Gelirlerinin Aklanmasının Önlenmesi Hakkında Kanun ve Rekabet Kurumu düzenlemeleri (4054 sayılı Kanun) yapay zekâ ile ilişkili işlemleri kendi yetki çerçevelerinde denetlemektedir. Tüketici Koruma Kanunu (6502 sayılı Kanun)' na göre, yapay zekâ tabanlı finansal ürün ve hizmetlerin, tüketici haklarına uygun olması gerekmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bilim insanları ve kullanıcılar tarafından yapay zekâ ve veri etiği konusunda uluslararası standartların oluşturulması talep edilmektedir. Yapay zekâ ve veri etiği konusunda uluslararası çalışmalar ivme kazanmış olsa da tek bir uygulama ve kılavuz olmadığı görülmektedir. Ülkelerin farklı 'etik-ahlak' anlayışına sahip olması, uluslararası bir standart oluşmasını zorlaştırmaktadır.

Yapay zekâ teknolojilerinin hızlı bir şekilde gelişmiş ve değişimi, mevcut etik uygulamalarının zaman zaman yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Yapay zekânın karmaşık yapılarından dolayı kara kutu olarak görülmesi, özellikle veri konusunda yeterince şeffaf olmaması 'etik' konusunda daha fazla endişeye neden olmaktadır. Herhangi etik değerlere aykırı bir durumda ise yapay zekânın hayali bir kişilik olması sorumluluk hususunda da tartışmalara neden olmaktadır. Özellikle kredi değerlendirme, dolandırıcılık tespiti ve risk analizi gibi kritik alanlarda şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerine dayalı standartların uygulanması finans sektörünün daha verimli, güvenilir ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşmasına olanak tanıyacaktır.

Türkiye finans sektöründe, yapay zekâ ve veri etiği için özel bir kılavuz bulunmamasıyla birlikte Kişisel Verilerin Korunması Kanunu özellikle veri etiği konusunda genel çerçeveyi oluşturmaktadır. FinTech uygulamalarının finans sektörünün her alanında özellikle bankacılık sektöründe aktif olarak kullanılması, denetleyici ve düzenleyici kurumların RegTech ve SupTech teknolojilerine başvurmasına neden olmaktadır. Elektronik para ve ödeme hizmetleri alanındaki 6493 sayılı Ödeme ve Menkul Kıymet Mutabakat Sistemleri, Ödeme Hizmetleri ve Elektronik Para Kuruluşları Hakkında Kanun ile kurulan sistemler, finans sektörünün yapay zekâ uygulamaları yönünden denetlenmesine olanak sağlamaktadır. 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu ile sermaye piyasalarında yapay zekâ destekli uygulamalarla yapılan işlemleri ve faaliyetleri denetlenmektedir. 5549 sayılı Suç Gelirlerinin Aklanmasının Önlenmesi Hakkında Kanun ve Rekabet Kurumu düzenlemeleri (4054 sayılı Kanun), 5411 Sayılı Bankacılık Kanunu ve 6502 sayılı Tüketici Koruma Kanunu ile yapılan finansal işlemlerde kişi haklarının korunması amaçlanmaktadır.

Türkiye finans sektörüne yönelik bir yapay zekâ ve veri etiği standartlarının oluşturulması, uygulamada oluşabilecek olumsuzlukların önüne geçmekte etkili olması beklenmektedir. Örneğin, kredi değerlendirmede algoritmaların karar verme süreçlerini açıklanabilir yapay zekâ yöntemleriyle belirleyerek bir mekanizma oluşturulması şeffaflık, hesap verilebilirlik ve adalet ikilemlerine karşı bir standardın oluşmasına imkân verecektir. Ayrıca, yapay zekâ ile işlenen kişisel verilerin korunması amacıyla veri minimizasyonu ve anonimleştirme tekniklerinin standartlara bağlanması uygulamadaki olası etik ihlalleri önlemede etkili olacaktır. Başka bir örnek olarak ise finans kurumları yapay zekâ destekli dolandırıcılık tespiti yaparken, algoritmaların yanlış pozitif sonuç üretmesi, suçsuz kişilerin haksız yere şüpheli olarak sınıflandırılmasına yol açabilir. Buna benzer sorunları önlemek için bir standart olarak algoritma performansını düzenli aralıklarla bağımsız bir etik kurulu tarafından değerlendirme mekanizmasının ve standartların oluşması etkili olacaktır. Bu tür bir standartların oluşturulması hem müşterilerin haklarını koruyacak hem de finans kurumlarına olan güveni artıracaktır.

Finans sektörü, bankacılık, sigortacılık ve sermaye piyasasını kapsayan ve kendi alt sektörlerine ayrılan çok geniş kapsamlı bir alandır. Finans sektöründe yapılan işlemlerin çeşitliliği ve hacmi, sektörde yaşanacak olumsuzlukların ekonomiye ve diğer sektörlerle etkisi dikkate alındığında, yapay zekâ ve veri etiği standartlarının oluşturulması konusunda yapılacak çalışmaların önemi anlaşılmaktadır.

FinTech teknolojilerinin hızlı bir şekilde gelişmesi, mevcut mevzuatın bir süre sonra yetersiz kalmasına neden olması beklenmektedir. Gelecekte, Türkiye finans sektörüne özgü yapay zekâ algoritmalarının ve uygulamaların etik ve veri güvenliği açısından detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Uluslararası kılavuzlar ile uyumlu, ancak Türkiye'nin sosyoekonomik ve kültürel yapısına uygun bir yapay zekâ ve veri etiği kılavuzunun oluşturulması için akademik ve sektörel iş birliği teşvik edilmelidir. Ayrıca, FinTech ve RegTech uygulamalarında etik gözetim mekanizmalarının etkili bir şekilde kullanılmasını sağlamak için düzenleyici kurumlar ve özel sektör arasında güçlü bir iş birliği geliştirilmesi gerekmektedir.

Ayrıca, algoritmaların şeffaflığı ve müşteri haklarının korunması için düzenli algoritma denetim mekanizmalarının geliştirilmesi, yapay zekâ algoritmalarının doğruluk oranlarının artırılmasına yönelik testlerin geliştirilmesi, yapay zekâ destekli işlemlerde piyasa manipülasyonunu engellemek için yeni veri etik protokollerinin oluşturulması gibi çalışmalarda katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, finans sektöründe yapay zekâ ve veri etiği konularına yönelik daha fazla literatür çalışmasının teşvik edilmesi hem sektörel hem de akademik açıdan önem taşımaktadır. Daha verimli ve güvenilir bir finans sektörü için, yapay zekâ ve veri etiği standartları oluşturulmalı ve bu alandaki literatür çalışmalarının artırılması desteklenmelidir.

KAYNAKÇA

ABUDUREYIMU, Y, OĞURLU, Y. (2021). Yapay Zekâ Uygulamalarının Kişisel Verilerin Korunmasına Dair Doğurabileceği Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 765-782.

AKYİĞİT, H. E, TAŞCI, T. (2022). Sigortacılık Sektöründe Makine Öğrenmesi İle Müşteri Kaybı Analizi, *Tasarım Mimarlık ve Mühendislik Dergisi*, 2(1), 66-79.

ALPAYDIN, E. (2013). *Yapay Öğrenme*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

ALTUNIŞIK, R. (2015). Büyük Veri: Fırsatlar Kaynağı mı Yoksa Yeni Sorunlar Yumağını, *Yıldız Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 45-76.

ALTMAN, E. I. (1968). Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23(4), 589-609.

ARNER, D. W., BARBERIS, J., BUCKLEY, R. P. (2017). FinTech, RegTech and the reconceptualization of financial regulation. *Northwestern Journal of International Law and Business*, 37(3), 371-413.

AYDIN, S. (2023). Hızlı Gelişen Fintek Dünyası ve Davranışsal Finans, ResearchGate, Erişim: 10.07.2024, https://www.researchgate.net/publication/372951438_HIZLI_GELISEN_FINTEK_DUNYASI_VE_DAVRANISSALFINANS.

BANKALARARASI KART MERKEZİ. (2021). Türkiye'de Regtech Uygulamaları, BKM Raporu, Erişim:01.07.2024, <https://www.bkm.com.tr/turkiyede-regtech-uygulamaları>.

BORSA İSTANBUL. (2020). Yapay Zekâ ile Yatırım ve Alım-Satım İşlemleri. *Borsa İstanbul Dergisi*, 2020, Erişim: 10.07.2024, <https://www.borsaistanbul.com/dergi/yapay-zekâ-ile-yatirim>.

ÇELİK, S. AKDAMAR, E. (2018). Büyük Veri Ve Veri Görselleştirme, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (65), 253-264.

DOĞAN, K., ARSLANTEKİN, S. (2016). Büyük Veri: Önemi, Yapısı ve Günümüzdeki Durum, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 56(1).

DOST, S. (2023). Yapay Zekâ ve Uluslararası Hukukun Geleceği, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(2), 1271-13.

EREN, B., ARZU, E. (2021). Determinants of customer satisfaction in chatbot use: evidence from a banking application in Turkey. *International Journal of Bank Marketing*, 39(2), 294-311.

EUROPEAN COMMISSION. (2019). Ethics Guidelines for Trustworthy AI.

FINLAY, S. (2008). *The Management of Consumer Credit: Theory and Practice*, Palgrave Macmillan.

FUTURE OF LIFE INSTITUTE. (2017). Asilomar AI Principles.

HAND, D. J., HENLEY, W. E. (1997). Statistical Classification Methods in Consumer Credit Scoring: A Review. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 160(3), 523-541.

IEEE. (2019). Ethically Aligned Design, First Edition.

ISO. (2019)., ISO/IEC 27001: Information security management.

JAREK, K., MAZUREK, G. (2019). Marketing and Artificial Intelligence. *Central European Business Review*, 46-56.

KANDEMİR, Ş. (2021). Bankacılık ve Finansın Denetiminde Denetim Teknolojisi (SupTech)ve Yapay Zekâ. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 59-81.

KOU, G., PENG, Y., WANG, G., SHI, Y. Y. (2021). Classifying credit ratings for Asian banks using machine learning techniques, *Journal of Banking & Finance*, 106041.

KÖROĞLU, Y. (2017). Yapay Zekâ'nın Teorik ve Pratik Sınırları, Erişim:02.07.2024,<https://www.cmpe.boun.edu.tr/~yavuz.koroglu/publications/EBES17.pdf>

KUTLUSOY, Z. (2019). *Felsefe Açısından Yapay Zeka, Yapay Zekâ ve Gelecek*, Edt. Gonca Telli, İstanbul, Doğu Kitapevi, 18, s. 25-43.

LE, X. C. (2023). Inducing AI-powered chatbot use for customer purchase: the role of information value and innovative technology, *Journal of Systems and Information Technology*, 25(1), DOI:10.1108/JSIT-09-2021-0206

LI, M., WANG, R. (2023). Chatbots in e-commerce: the effect of chatbot language style on customers' continuance usage intention and attitude toward brand. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 71, 1-12.

MCCARTHY, J. (2004). What is artificial intelligence, Erişim: 01.07.2024 <http://wwwformal.stanford.edu/jmc/whatisai/>

OECD. (2019). Recommendation of the Council on Artificial Intelligence.

ÖZDEMİR, A., (2023). *Finans Sektörünü Yapay Zekâ ile Birlikte Okumak: Yenilikler, Fırsatlar ve Engeller*, içinde Dijitalleşmenin Finans Sektörüne Getirdiği Yenilikler, 57-70.

ÖZTÜRK, K., ŞAHİN, M. E. (2018). Yapay Sinir Ağları ve Yapay Zekâyâ Genel Bir Bakış, *Takvim-i Vekayi Dergisi*, 6(2), 25-36.

ÖZÜDOĞRU, H., SÖNMEZ, S. S. (2024). Yapay Zekâ ve Makine Öğreniminin Sigorta Sektörüne Etkisi. *Journal of Banking and Financial Research*, 2024, 11(1), 45-53.

TEKİN, A., DEMİREL, O. (2024). Yapay Zekâ Teknolojileri İle İstihdam ve Verimlilik Arasındaki İlişki. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 22(Özel Sayı: Endüstri 4.0 ve Dijitalleşmenin Sosyal Bilimlerde Yansımaları), 1585-1618. <https://doi.org/10.35408/comuybd.1485233>

THOMAS, L. C. (2000). A survey of credit and behavioral scoring: forecasting financial risk of lending to consumers. *International Journal of Forecasting*, 16(2), 149-172.

TURAN, T., TURAN, G., KÜÇÜKSİLLE, E. (2022). Yapay Zekâ Etiği: Toplum Üzerine Etkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 292-299.

TURING, A. (2009). *Computing Machinery and Intelligence*. In: Epstein, Roberts, Roberts, Gary, Beber, Gina, Eds. Parsing the Turing Test, Springer, Dordrecht, 23-65.

STOECKLI, E., DREMEL, C., UEBERNICKEL, F. (2018). Exploring characteristics and transformational capabilities of InsurTech innovations to understand insurance value creation in a digital World, *Electronic Markets*, 28, 287-305.

SWANKIE, G., BROBY, D. (2019). Examining the Impact of Artificial Intelligence on the Evaluation of Banking Risk. Centre for Financial Regulation and Innovation, <https://www.researchgate.net/publication/337908452>, 1-19, Erişim Tarihi: 25.11.2024

ŞEKER, Ş. E. (2013). *İş Zekâsı ve Veri Madenciliği*, Cinius, İstanbul.

VASSAKIS, K., EMMANUEL, P., IOANNIS, K. (2018). *Big Data Analytics: Applications, Prospects and Challenges, Mobil Big Data, Lecture Notes on Data Engineering and Communications Technologies*, 10, ISBN 978-3-319-67925-9. Springer International Publishing

YILDIZ, A. (2022). Finans Alanında Yapay Zekâ Teknolojisinin Kullanımı: Sistemik Literatür İncelemesi, *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 52, Denizli, 47-66.

YILMAZ, A. (2022). *Yapay Zekâ*, KODLAB Yayınevi, 11. Baskı, ISBN 978-605-9118-80-4.

Araştırma Makalesi/Research Article

**KÜLTÜREL FARKLILIKLARIN TEKNOLOJİ KABULÜNE ETKİSİ:
ANAMUR BELEDİYESİ ÇALIŞANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

**Çağrı YİĞİT¹
Hasan UZUN²**

Geliş Tarihi: 30/07/2024
Kabul Tarihi: 15/12/2024

ÖZET

Bu çalışmada, kültürel farklılıkların teknoloji kabulü üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Kültürel farklılıkların tespitinde Geert Hofstede tarafından geliştirilen "Ulusal Kültür Boyutları" temel ölçek olarak kullanılmıştır. Bireylerin teknolojiye yönelik tutumları ise Parasuraman ve Colby tarafından geliştirilen ve 4 alt boyuttan oluşan teknolojiye hazır olma indeksi, Damerji ve Salimi tarafından hazırlanan tek alt boyuttan oluşan yapay zekâ teknoloji benimseme ölçeği kullanılmıştır. Araştırmanın uygulaması gönüllü 106 Anamur Belediyesi çalışanı ile yapılmıştır. Araştırma gurubuna kültürel boyut ve teknoloji kabulüne yönelik literatürden maddelerin bulunduğu bir anket uygulanmıştır. Katılımcıların önceden hazırlanmış anket formuna yönelik katılım dereceleri 5'li likert ölçeği ile değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen veriler SPSS 22.0 ve AMONS 21.0 paket programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Analiz aşamasında güvenilirlik ve geçerlilik analizleri yapılmıştır. Ardından, yapısal eşitlik modeli ile araştırma modeli test edilmiştir. Teknoloji kabul modeline etki eden Kültür ölçeği ve Teknolojiye Hazır Olma Ölçeğinin çoklu regresyon analizinde Teknolojiye Hazır Olma Ölçeğinin teknoloji kabulünü % 44.1 oranında açıkladığı bulundu ve modelin anlamlı olduğu görülmüştür. Araştırma sonucunda bireylerin kültürel özelliklerinin teknoloji kabul düzeylerini kısmen etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma hipotezleri ile sonuçlar kontrol edildiğinde tahmin edilenin dışında birtakım sonuçlara da ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlardan yola çıkılarak yeni teknolojileri kullanacak olan işletme ve kurumların bünyesinde bulunan çalışanların kültürel farklılıklarına dikkat etmesi gerektiği hususunda önerilerde bulunularak çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Kültürel Farklılık, Teknoloji, Teknoloji Kabul Modeli

¹ Uzman, cagriyigit33@gmail.com, ORCID:0000-0002-3821-5635

² Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, huzun@firat.edu.tr, 0000-0002-3526-2540

Atf: Yiğit, Ç. ve Uzun, H. (2024). Kültürel Farklılıkların Teknoloji Kabulüne Etkisi: Anamur Belediyesi Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), 165-182.

Effect of Cultural Differences on Technology Acceptance: A Research On Anamur Municipality Employees

ABSTRACT

In this study, the effect of cultural differences on technology acceptance was investigated. The "Dimensions of National Culture" developed by Geert Hofstede was used as the basic scale in the determination of cultural differences. Individuals' attitudes towards technology, on the other hand, the technology readiness index developed by Parasuraman and Colby and consisting of 4 sub-dimensions, and the artificial intelligence technology adoption scale consisting of a single sub-dimension prepared by Damerji and Salimi were used. The application of the research was carried out on 123 Anamur Municipality employees who wanted to participate in the study. A questionnaire including items from the literature on cultural dimension and technology acceptance was applied to the research group. Participants' degree of participation in the pre-prepared questionnaire was evaluated with a 5-point Likert scale. The data obtained as a result of the research were analyzed through the SPSS 22.0 and AMONS 21.0 package program. During the analysis phase, reliability and validity analyzes were performed. Then, the research model was tested with the structural equation model. As a result of the research, it was concluded that the cultural characteristics of the individuals partially affect the technology acceptance levels. When the results were checked with the research hypotheses, some results other than those expected were also obtained. Based on the results obtained, the study was completed by making suggestions that the employees of the enterprises and institutions that will use new technologies should pay attention to the cultural differences.

Keywords: Cultur, Cultural Differences, Technology, Technology Acceptance Model

GİRİŞ

Maddi ve manevi unsurlarıyla çok yönlü bir kavram olan kültür bireylerin içinde bulunduğu toplumun örf ve adetlerini, alışkanlıklarını, sanatını, inançlarını ve ahlaki değerlerini yansıtan bir bütündür (Nişancı, 2012, s. 1281). Kavram olarak çok geniş ve karmaşık bir anlam içeren kültürün herkesi tatmin edecek bir tanımını ortaya koymak oldukça güç olsa da en genel tanımıyla öğrenilen ve paylaşılan ortak değer yargıları, inançlar ve davranış özellikleri olarak tanımlanabilir. Başka bir ifadeyle bir toplumun veya belirli bir grubun birbiriyle etkileşimlerinin nasıl olacağını ve yaptıkları işlerde nasıl bir yaklaşım sergileyeceğini belirleyen unsurlardır (Yeşil, 2012, s. 41).

Günümüzde küreselleşmenin bir sonucu olarak farklı kültürlerin bir arada bulunması kaçınılmazdır. Böylece işletme, örgüt, kurum ve kuruluşlarda kısacası insanların kolektif olarak bulunduğu her yerde iş gören çeşitliliğinin ve çalışanlar arası kültürel farklılıkların artması ihtimalden öte bir gerçekliktir.

Bireyin teknolojiye karşı olan tutumu kültür, belirli teknolojilere karşı tutumlar, bireyin teknoloji kaygı düzeyi, yeni teknolojileri kullanma isteği gibi faktörlerden etkilenmektedir. Geert Hofstede yeni teknolojilerin benimsenmesi aşamasının kültürle göre farklılık gösterdiğini ve bireylerin sahip oldukları kültürle göre teknolojiye karşı davranış kalıplarının oluştuğu belirtmiştir (Yeşil, 2012). Bu açıdan teknolojinin kültüre uyma gerekliliği teknoloji geliştiricileri tarafından önemi fark edilmiş bir olgudur. Söz konusu durumun yeni teknolojileri kullanacak olan işletme, örgüt, kurum ve kuruluşların yöneticileri bünyesinde barındırdığı bireylerin kültürel özelliklerini göz önünde bulundurması önem arz etmektedir.

Alanyazın incelendiğinde bireylerin bilgi teknolojilerine karşı tutumlarını açıklamada pek çok model önerilmektedir. Bunlardan biri Fred D. Davis'in doktora tezinde önerdiği bilgisayar tabanlı bilgi sistemlerinde kullanıcı kabulünü test etmek ve geliştirmek için sunulan Teknoloji Kabul Modeli (TKM)'dir. Davis çalışmasında algılanan fayda ve algılanan kullanım kolaylığını temel değişkenler olarak ele almış ve bu değişkenlerin bireylerin teknoloji kullanma düzeylerini etkilediğini öne sürmektedir (Davis, 1989).

Bilgi sistemleri araştırmalarında yaygın olarak kullanılan modellerden bir diğeri de Everett Rogers tarafından ortaya atılan Yeniliğin Yayılması Teorisidir. Rogers teorisinde yeniliğin algılanan özelliklerine işaret ederek belli bir kolektif yapı tarafından kabul edilmesi veya reddedilmesine ilişkin birtakım açıklamalar getirmiştir (Demir, 2006, s. 368).

DeLone ve McLean tarafından ortaya atılan Bilgi Sistemleri Başarı Modeli sistem kullanımı, kullanıcı memnuniyeti ve sistem başarısını açıklama ve tahmin etmede kullanılan en etkili teoremlerden biridir. DeLone ve McLean'ın diğer araştırmacıların çalışmasına ilişkin yorumlarını da dikkate alarak daha sonra tekrardan güncelledikleri modelde altı bileşen bulunmaktadır. Bunlar sistem kalitesi, bilgi kalitesi, hizmet kalitesi, sistem kullanımı, kullanıcı memnuniyeti ve net faydadır (Kurt, 2016, s. 141).

Bu çalışmada kültürel farklılıkların teknoloji kabulüne etkisi bir yerel yönetim birimi olan Anamur Belediyesi çalışanları üzerinden incelenmesi hedeflenmiştir. Çalışmamda kültürel boyutların farklılığında temel ölçek Geert Hofstede tarafından ortaya atılan kültürel boyutlar teorisi, (güç mesafesi endeksi, bireycilik/çoğulculuk, erillik/dişilik, belirsizlikten kaçınma, kısa/uzun dönem oryantasyon) olarak ele alınmıştır. Buradan hareketle teknolojiye hazır olma (yenilikçilik, iyimserlik, rahatsızlık, güvensizlik) ve teknoloji kabul modeli değişkenleri (algılanan kullanım kolaylığı, algılanan kullanışlılık ve davranışsal niyetler) ile kültürel farklılıklar arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

1. LİTERATÜR ÖZETİ

Uluslararası ve ulusal literatür incelendiğinde kültürel boyutlar, teknoloji kabulü ve teknolojiye hazır olma değişkenlerini inceleyen çalışmalara rastlamak mümkündür.

McLoughlin yaptığı çalışmada Avustralyalı öğrenciler için çevrimiçi bir birimin gelişiminin izini sürmekte ve öğrenme görevlerinin tasarımını etkileyen kültürel sorunları ve öğrencilere sağlanan ilgili iletişim yollarını açıklamaktadır. Çalışmasında kültürel olarak duyarlı teknoloji kullanımını ele almış, web tabanlı öğretim sistemlerinin genellikle belli bir kültürel gurubun ihtiyaçlarına göre tasarlandığını belirterek çoklu kültürlerden öğrenim guruplarında oluşabilecek gerilimlere dikkat çekmiştir. McLoughlin Web-tabanlı öğretimde kültürel olarak uygun tasarım elde edilecekse, tasarımın hem mikro hem de makro-kültürel düzeylerini göz önünde bulundurmak gerektiğinin önemine vurgu yapmıştır. Probleme ilişkin çözüm önerisi olarak Lave'nin (1991) uygulama topluluğu modeline dayalı bir epistemoloji ve pedagojinin benimsenmesiyle kültürel olarak duyarlı kültürel olarak dışlayıcı olmayan çok kültürlü bir tasarım modeli önermiştir (McLoughlin, 1999, s. 231-238).

Huang ve arkadaşları ulusal kültür boyutlarından güç mesafesinin e-posta kabulü üzerindeki etkisini incelemiştir. Çin Halk Cumhuriyeti bağlamında incelenen çalışmada teknoloji kabul modeli üzerinden güç mesafesinin düzenleyici etkisini keşfetmek için modere edilmiş yapısal eşitlik modelleri kullanılmıştır. Bulgular, bazı inanışların aksine, öznel normların algılanan yararlılık üzerindeki etkisinin güç mesafesi düşük olan bireylerde, güç mesafesi yüksek olan bireylere göre daha güçlü olduğunu göstermektedir (Huang ve Wong, 2003, s. 93-101).

Kovačić (2005) araştırmasında 95 ülkenin ulusal kültürün e-devlet teknolojileri hazırlığına etkisini incelemiştir. Araştırmasında kültür boyutları olarak Hofstede'nin kültür boyutlarını kullanan Kovačić dünya çapında e- devlet hazırlıklarının ulusal kültür ile ilişkili olarak yapıldığını bulgulamıştır (Kovačić, 2005, s. 143-158).

Leidner ve Kayworth (2006) yaptıkları çalışmada kültürün bilgi teknolojileri üzerine etkisini araştırmışlardır. Kültürün bilgi teknolojileri üzerindeki etkisini, bilgi teknolojilerinin kültür üzerindeki etkisini ve bilgi teknolojileri kültürünü vurgulayan bir araştırması teması geliştirmişler daha sonra da BT, değerler ve çatışma teorisi geliştirmişlerdir. Bu teoriye dayanarak, üç tür kültürel çatışma ve bu çatışmaların sonuçları ile ilgili önermeler ortaya atmışlardır. Teori, bu çatışmaların uzlaştırılmasının, değerlerin yeniden yönlendirilmesiyle sonuçlandığını öne sürmektedir (Leidner ve Kayworth, 2006, s. 360-393).

Srite ve Karahanna (2006) araştırmaları sonucunda bireylerin benimsediği ulusal kültürel değerlerin teknoloji kabulündeki önemli bir etkisi olduğunu ileri sürmüştür. Araştırmasında kültürel farklılık ölçeği olarak Hofstede'nin ulusal kültür boyutlarını kullanan araştırmacılar, davranışsal niyet ile algılanan fayda arasında güçlü bir ilişki olduğunu belirtmiş ve ulusal kültür boyutlarının bu ilişkiyi değiştirebileceğini ileri sürmüşlerdir. Araştırma sonucunda bekledikleri gibi kültürel boyutların, kadınsı ve yüksek belirsizlikten kaçınma kültürel değerlerini benimseyen bireyler için amaçlanan davranışın daha güçlü belirleyicileri olduğunu göstermiştir. Beklenenin aksine, benimsenen erkeklik/dişillik değerleri, algılanan fayda ile davranışsal niyet arasındaki ilişkiyi yumuşattığını ve beklendiği gibi, algılanan kullanım kolaylığı ile davranışsal niyet arasındaki ilişkiyi yumuşattığını bulgulamışlardır. Ayrıca araştırma bulgularına göre kültürel faktörler, kadınsı ve yüksek belirsizlikten kaçınma kültürel değerlerini benimseyen bireyler için amaçlanan davranışın daha güçlü belirleyicileridir. Beklenenin aksine, benimsenen erkeklik/dişillik değerleri, algılanan fayda ile davranışsal niyet arasındaki ilişkiyi

değiştirmemiştir, ancak beklendiği gibi, algılanan kullanım kolaylığı ile davranışsal niyet arasındaki ilişkiyi yumuşatmıştır (Srite ve Karahanna, 2006, s. 680-690).

Hannon ve D'Netto (2007)'da McLoughlin (1999) gibi farklı kültürel ve dilsel geçmişlere sahip öğrencilerin çevrimiçi öğrenme ortamlarıyla nasıl karşılaştıklarına odaklanmış ve kültürel faktörlerin öğrencilerin çevrimiçi öğrenmeye katılımını ne ölçüde etkilediğini değerlendirmiştir. Çalışmasında Güney Avustralya'da çevrimiçi öğrenim gören kültürel olarak farklı bir öğrenci grubuna anket uygulamış, 241 öğrenciyle yapılan anket sonucunda %65lik bir yanıt oranı elde etmiştir. Araştırma sonucunda kültürel farklılıkların örgütsel ve teknolojik konularda katılımcı memnuniyetini etkilediğine ve yerel katılımcıların uluslararası katılımcılara göre önemli ölçüde olumlu tepkiler gösterdiğine ulaşılmıştır (Hannon ve D'Netto, 2007)

Kappos ve Rivard makalesinde kültürün bilgi sistemlerinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynadığına değinmiş, kültürün bilgi sistemleri girişimindeki rolünü inceleyen çalışmaların farklı bilgiler içerdiğini belirtmiştir. Bu nedenle çalışmada anlam farklılaşmasının önüne geçmek amacıyla kültürü bütünleşme, farklılaşma ve parçalanma perspektifleri olmak üzere üç boyut üzerinden incelemiştir (Kappos ve Rivard, 2008, s. 601-634).

Zhang ve Maruping çalışmasında ev teknolojisinin benimsenmesinde kültürel değerlerin rolünü araştırmış, benimsenen kültürel değerlerin -bireycilik/toplulukçuluk, erkeklik/dışilik, güç mesafesi, belirsizlikten kaçınma ve uzun vadeli yönelim- tüketicilerin inanç yapılarını (tutumsal inançlar, normatif inançlar) değiştirerek tüketicilerin davranışlarını etkilemede önemli bir rolü olduğunu ileri sürmüştür. Çalışma sonucunda araştırmacılar ev teknolojisi üzerine çalışan işletmelerin stratejilerini müşterilerinin kültürel farklılıklarını dikkate alarak uygulamasını önermektedir (Zhang ve Maruping, 2008, s. 403-413).

Yoo ve Huang (2011) yaptıkları çalışmada kültürel farklılıklar ile Web 2.0 teknolojisi kabul düzeyi arasında bir ilişki olup olmadığını araştırmışlardır. Araştırmada Amerikalı ve Koreli üniversite öğrencilerinin kültürel farklılıkları üzerinden birleşik kabul modeli çerçevesinde anket çalışması yapılmış ve 183 tane geçerli anket sonucunda Web 2.0'a ilişkin teknoloji kabul düzeyi ve kullanmaya yönelik kaygı düzeyinde anlamlı farklılıklara ulaşımlardır. Koreli öğrenciler blogları kullanmaya karşı olumlu bir tavır sergilerken Skype gibi çevrimiçi konferans uygulamalarına karşı yüksek kaygı düzeyine sahiptir. Amerikalı öğrenciler ise Web 2.0 uygulamaları karşısında daha iyimser bir tavır sergilemişlerdir (Huang ve Huang, 2011, s. 242-250).

Rojas-Méndez ve arkadaşları (2017) yaptıkları çalışmada teknolojiye hazırlık endeksinin (TRI) kültürlerarası geçerliliğini test etmek, demografik ve davranışsal farklılıkların teknoloji tabanlı ürün ve hizmetlerin benimsenmesini ve kullanımını açıklamak amacıyla, kültürel olarak farklı olan ABD ve Şili ülkelerinden katılımcılara anket yapmışlardır. Araştırmaları sonucunda ABD'deki katılımcıların yeni teknolojilere karşı olan tutumlarının daha olumlu olduğuna ve bireylerin yeni teknolojileri benimsemesinde demografik değişkenlerin etkili olduğuna ulaşılmıştır (Rojas-Méndez, Parasuraman ve Papadopoulos, 2017, s. 17-39).

Kaymak (2019) yüksek lisans tezinde online alışveriş yapan tüketicilerin kültürel özelliklerinin online alışveriş teknolojisine hazır olma ve bu teknolojiyi kabul etme düzeylerinde ne derece etkili olduğunu araştırmıştır. Kültürel farklılıkları Hofstede'nin kültür boyutları teorisine göre ele alan Kaymak, kültürel farklılıkların teknolojiye hazır olma ve teknoloji kabul modeli değişkenleri arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Araştırma amacına ulaşmak için son 3 ay içerisinde online alışveriş

yapmış 418 sosyal media kullanıcılarına ulaşan Kaymak, bireylerin kültürel özelliklerinin teknolojiye hazır olma ve teknoloji kabul düzeylerini kısmen etkilediğini bulmuştur (Kaymak, 2019)

Bu bilgiler ışığında yabancı kaynaklarda kültür ile teknoloji kabulü arasındaki ilişkiyi açıklayan birçok çalışma mevcuttur. Ancak ulusal literatürde kültür ile teknoloji kabulü ilişkisini açıklayan çalışmaların oldukça az olduğu görülmektedir. Bu bağlamda çalışma ulusal literatür açısından oldukça önem arz etmektedir. Ayrıca gerek ulusal gerekse yabancı kaynaklar olsun teknoloji ve kültür ilişkisini toplumsal düzeyde incelemektedir ve bireysel düzeyde inceleneceği için özgün nitelik taşımaktadır.

2. MATERYAL VE METOT

2.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temel amacı kültürel farklılıkların teknolojiye yaklaşım açısından ne derece etkili olduğunu araştırmaktır. Bu bağlamda kültürel farklılıkların tespiti amacıyla Geert Hofstede tarafından geliştirilen ulusal kültür boyutları ele alınıp, kültürel olarak farklı bireylerin teknolojiye yaklaşımı teknoloji kabul modeli ve teknoloji hazır olma değişkenleri üzerinden incelenerek ve kültürel farklılıkların teknoloji kabulüne etkisi araştırılmıştır.

2.2. Araştırmanın Problemi

Farklı kültürlerin etkileşiminin her geçen gün arttığı dünyada kültürel farklılıkların yönetimi işletme, örgüt, kurum ve kuruluşlar için önemsenen bir konu haline gelmiştir. Bu açıdan kurum ve kuruluşların yaptığı stratejik hamlelerde kültürel farklılıkların göz önünde bulundurulması önemlidir.

İnsana olan ihtiyacın azaldığı, birçok örgüt faaliyetinin makine ve yapay zekâ uygulamaları ile yapıldığı 21. yüzyılda makine ve yapay zekâları yönlendiren bilgisayar tabanlı sistemleri kullanan yine insan olarak kalmıştır. Bireylerin teknolojiye karşı olan tutumlarının sahip oldukları kültürel boyutlara göre farklılık gösterdiği, bireylerin sahip oldukları kültürlere göre teknolojiye karşı davranış kalıplarının olduğu bilinmektedir. Bu açıdan yeni teknolojileri kullanacak olan kolektif yapıların yöneticileri, bünyesinde bulundurduğu bireylerin kültürel özelliklerini göz önünde bulundurarak strateji geliştirmesi gerekmektedir.

2.3. Araştırmanın Önemi

Kültürel farklılıkların teknoloji kabulüne etkisi üzerindeki etkisi araştırılırken literatürde konu ile ilgili yabancı kaynaklara ulaşılsa da yerli kaynaklarda bu ilişkinin incelendiği bütünsel çalışmaların sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. Ayrıca literatürde yapılan çalışmaların kültürel farklılıklar ile teknoloji kabulü arasındaki ilişkiyi ulusal toplum düzeyinde incelediği, bireysel boyutta yeterli düzeyde çalışma olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan yapılan çalışma araştırmacılara kaynaklık, yöneticilere ise çalışanların kültürel farklılıklarına göre strateji geliştirmelerine imkân sağlayacaktır.

2.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

1. Araştırma Anamur Belediyesi çalışanlarını kapsamaktadır. Bu sebepten ötürü genelleme yapılamayp diğer yerel yönetim birimleri ile ilgili genel bilgiler içermemektedir.
2. Araştırma ile ilgili anketler 2022-2023 bahar dönemi içerisinde yapılacağı için araştırma verileri bu tarihlerde yapılan uygulama süresi ile sınırlandırılmıştır.
3. Araştırma kullanılan model çerçevesiyle sınırlıdır.

2.5. Araştırma Hipotezleri

1. Kültür boyutlarının teknolojiye hazır olma boyutları üzerinde nasıl bir etkisi bulunmaktadır.

2. Teknolojiye hazır olma boyutlarının teknoloji kabul modeli üzerinde nasıl bir ilişkisi vardır.
3. Kültür boyutları, teknolojiye hazır olma ve teknoloji kabul modeli arasındaki ilişkiler bütüncül olarak incelendiğinde yapısal olarak geçerli bir model ortaya koyulabilir mi?

Elde edilen bulgularla aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir.

H01: Kültürel boyutların teknolojiye hazır olma üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H02: Kültürel boyutların teknoloji kabulü üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Ha3: Kültür boyutlarından güç mesafesinin ile yenilikçilik üzerinde negatif yönlü bir etkisi vardır.

Ha4: Kültür boyutlarından güç mesafesinin ile iyimserlik üzerinde negatif yönlü bir etkisi vardır.

Ha5: Kültür boyutlarından güç mesafesinin rahatsızlık üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır.

Ha6: Kültür boyutlarından güç mesafesinin güvensizlik üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır.

Ha7: Kültür boyutlarından bireycilik/çoğulculuğun yenilikçilik üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır. Yani çoğulculuk endeksi arttıkça bireylerin daha yenilikçi olacağı gözlemlenecektir.

Ha8: Kültür boyutlarından bireycilik/çoğulculuğun ile iyimserlik üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır. Yani çoğulculuk endeksi arttıkça bireylerin daha iyimser olacağı gözlemlenecektir.

Ha9: Kültür boyutlarından bireycilik/çoğulculuk ile rahatsızlık arasında negatif yönlü bir etkisi vardır. Yani çoğulculuk endeksi arttıkça bireylerin daha rahatsız olacağı gözlemlenecektir.

Ha10: Kültür boyutlarından bireycilik/çoğulculuğun ile güvensizlik üzerinde negatif yönlü bir etkisi vardır. Yani çoğulculuk endeksi arttıkça bireylerin daha güvensiz olacağı gözlemlenecektir.

Ho11: Kültür boyutlarından dişillik/erilliğin yenilikçilik üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır.

Ha12: Kültür boyutlarından dişillik/erilliğin ile iyimserlik üzerinde negatif yönlü bir etkisi vardır. Yani erillik endeksi arttıkça bireylerin iyimserlik düzeyinin azalacağı gözlemlenecektir.

Ha13: Kültür boyutlarından dişillik/erilliğin ile rahatsızlık üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır. Yani erillik endeksi arttıkça bireylerin rahatsızlık düzeyinin artacağı gözlemlenecektir.

Ha14: Kültür boyutlarından dişillik/erilliğin güvensizlik üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır. Yani erillik endeksi arttıkça bireylerin güvensizlik düzeyinin artacağı gözlemlenecektir.

Ha15: Kültür boyutlarından belirsizlikten kaçınmanın yenilikçilik üzerinde negatif yönlü bir etkisi vardır. Yani belirsizlikten kaçınma düzeyi arttıkça bireylerin yenilikçilik düzeyinin azalacağı gözlemlenecektir.

Ha16: Kültür boyutlarından belirsizlikten kaçınmanın iyimserlik üzerinde negatif yönlü bir etkisi vardır. Yani belirsizlikten kaçınma düzeyi arttıkça bireylerin iyimserlik düzeyinin azalacağı gözlemlenecektir.

Ha17: Kültür boyutlarından belirsizlikten kaçınmanın rahatsızlık üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır. Yani belirsizlikten kaçınma düzeyi arttıkça bireylerin rahatsızlık düzeyinin artacağı gözlemlenecektir.

Ha18: Kültür boyutlarından belirsizlikten kaçınmanın güvensizlik üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır. Yani belirsizlikten kaçınma düzeyi arttıkça bireylerin güvensizlik düzeyinin artacağı gözlemlenecektir.

Ha19: Kültür boyutlarından kısa vadeye dönük/uzun vadeye dönük olmanın yenilikçilik üzerinde pozitif yönlü bir ilişkisi vardır. Yani bireylerin uzun vadeye dönük olma düzeyi arttıkça yenilikçilik düzeyinin artacağı gözlemlenecektir.

Ha20: Kültür boyutlarından kısa vadeye dönük/uzun vadeye dönük olmanın iyimserlik üzerinde negatif yönlü bir ilişkisi vardır. Yani bireylerin uzun vadeye dönük olma düzeyi arttıkça iyimserlik düzeyinin azalacağı gözlemlenecektir.

Ha21: Kültür boyutlarından kısa vadeye dönük/uzun vadeye dönük olmanın rahatsızlık üzerinde negatif yönlü bir ilişkisi vardır. Yani bireylerin uzun vadeye dönük olma düzeyi arttıkça rahatsızlık düzeyinin azalacağı gözlemlenecektir.

Ha22: Kültür boyutlarından kısa vadeye dönük/uzun vadeye dönük olmanın güvensizlik üzerinde negatif yönlü bir ilişkisi vardır. Yani bireylerin uzun vadeye dönük olma düzeyi arttıkça güvensizlik düzeyinin azalacağı gözlemlenecektir.

Ha23: Yenilikçiliğin algılanan kullanım kolaylığı arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

Ha24: Yenilikçiliğin ile algılanan kullanışlılık arasında pozitif yönlü bir ilişkisi vardır.

Ha25: İyimserliğin algılanan kullanım kolaylığı arasında pozitif bir yönlü bir ilişki vardır.

Ha26: İyimserliğin algılanan kullanışlılık arasında pozitif bir ilişki vardır.

Ha27: Rahatsızlığın algılanan kullanım kolaylığı arasında negatif bir ilişki vardır.

Ha28: Rahatsızlığın algılanan kullanışlılık arasında negatif bir etkisi vardır.

Ha29: Güvensizliğin algılanan kullanım kolaylığı arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.

Ha30: Güvensizliğin algılanan kullanışlılık arasında negatif yönlü bir ilişki vardır.

Ha31: Algılanan kullanışlılığın davranışsal niyetler arasında pozitif bir ilişki vardır.

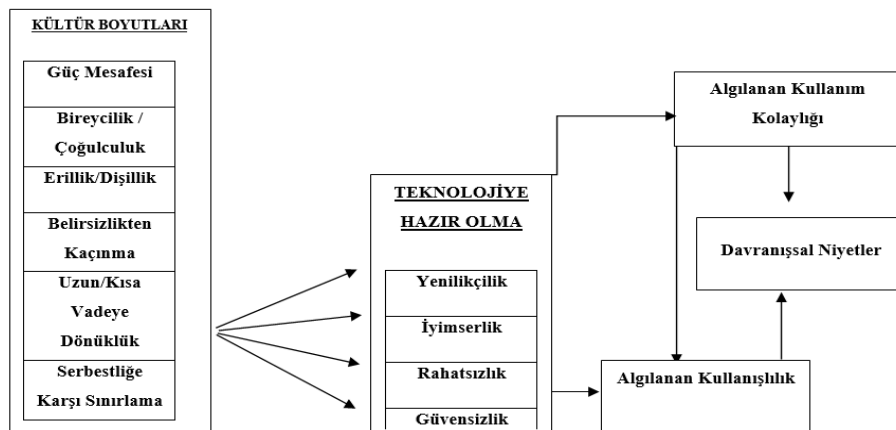
Ha32: Algılanan kullanım kolaylığının davranışsal niyetler arasında üzerinde pozitif bir ilişki vardır.

Ha33: Algılanan kullanım kolaylığının algılanan kullanışlılık arasında pozitif bir ilişki vardır.

2.6.Araştırma Modeli

Araştırmada kullanılan değişkenler arasındaki ilişkiler dikkate alınarak oluşturulan teorik model Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

2.7. Araştırma Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evreni Anamur Belediyesi bünyesinde çalışan personeller olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda Anamur Belediyesi'nde çalışan ankete katılmak isteyen 114 gönüllü personel örneklem olarak alınmıştır. Anamur Belediyesi'nin yetkili mercilerinden ve etik kurul izinleri alınarak gönüllü personellere yargısal örnekleme yoluyla anket uygulanmıştır. Araştırmanın uygulama süreci 114 anket formuyla başlamış, ardından yapılan normallik testiyle normal dağılımı bozan 8 anket formu devre dışı bırakılmıştır. Böylece yapılan 106 anket ile analizlere devam edilmiştir.

2.8. Veri Toplama ve Verilerin Analizi

Anket çalışması üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcılara yönelik 4 demografik soru yer almaktadır. İkinci bölümde Geert Hofstede tarafından geliştirilen ulusal kültür boyutları, üçüncü bölümde ise Parasuraman ve Colby (2015) tarafından geliştirilen ve 4 alt boyuttan oluşan teknolojiye hazır olma indeksi ve Damerji ve Salimi (2021) tarafından hazırlanan tek alt boyuttan oluşan yapay zekâ teknoloji benimseme ölçeği yer almaktadır. Katılımcıların önceden hazırlanmış anket formuna yönelik katılım dereceleri 5'li likert ölçeği ile değerlendirilmiştir. Araştırma için gerekli olan veriler birincil veri kaynağından elde edilecek ve araştırma verileri yapılandırılmış anket uygulaması ile toplanmıştır. Çalışmanın amacı ve anketin içeriği, araştırma verileri yapılandırılmış anket uygulaması ile toplanmıştır. Çalışmanın amacı ve anketin içeriği, araştırmaya katılacak çalışma gruplarına göre yüz yüze görüşülüp anlatılmıştır. Normallik test analizleri yapıldıktan sonra veri analizi için kullanılacak teknikler aşağıda sıralanmaktadır.

a) Betimleyici istatistikler: Frekans dağılımı, aritmetik ortalama, standart sapma

b) Bağlam (zaman, anakütle ve örneklem) farklı olduğu için kullanılan ölçeklerin geçerlilik analizi (faktör) ve güvenilirlik (cronbach alpha) analizleri,

c) Bağımlı değişkenler ile bağımsız değişken arasında neden sonuç ilişkisini araştırmak için regresyon ve korelasyon analizi kullanılmıştır. Çarpıklık-basıklık değerleri ile değerlendirilmiştir. Bu değerler -2 ve +2 arasında ise normal dağılıma uygun olduğu kabul edilmiştir. Veriler normal dağılıma uyduğu için sürekli değişkenlerle iki kategorili değişkenlerin karşılaştırılmasında t testi kullanılmıştır. Sürekli değişkenlerle, üç ve üzeri kategorili değişkenlerin karşılaştırılmasında ise tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Tek yönlü varyans analizinde varyansların homojenliği Levene testi ile kontrol edildi. Homojen olduğu görülmüştür. İleri analizlerde (hangi gruplardan farklılığın kaynaklandığını görmek için) Bonferroni testi kullanıldı. Ölçekler ve alt boyutlarının karşılaştırılmasında normal dağılıma uyduğu için Pearson korelasyon analizi kullanılmıştır.

d) Yol analizi

Söz konusu analizler, lisanslı SPSS 22.0 paket programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

3. BULGULAR

Yöntem için: ölçekler ve alt boyutları ile her bir değişkenin normalliği çarpıklık-basıklık değerleri ile değerlendirildi. Bu değerler -2 ve +2 arasında ise normal dağılıma uygun olduğu kabul edildi. Veriler normal dağılıma uyduğu için sürekli değişkenlerle iki kategorili değişkenlerin karşılaştırılmasında t testi kullanıldı. Sürekli değişkenlerle, üç ve üzeri kategorili değişkenlerin karşılaştırılmasında ise tek yönlü varyans analizi kullanıldı. Tek yönlü varyans analizinde varyansların homojenliği Levene testi ile kontrol edildi. Homojen olduğu görüldü. İleri analizlerde (hangi gruplardan farklılığın kaynaklandığını görmek için) Bonferroni testi kullanıldı. Ölçekler ve alt boyutlarının karşılaştırılmasında normal dağılıma uyduğu için Pearson korelasyon analizi kullanıldı.

3.1.Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri ve Ölçek Ortalamalarına İlişkin Bulgular

Katılımcıların bazı sosyodemografik özelliklerine göre dağılımları Tablo 1’te verildi. Katılımcıların 32.1’i 18-30 yaş, 41.5’i 31-45 yaş aralığındadır. %34,6’sı kadın, %66,0’ı erkektir. Eğitim durumu lise ve altı olan katılımcı oranı %40,6, üniversite ve üzeri olanlar % 59.4’tür. Katılımcıların %45,3’ünün gelir durumu 5-10 bin, 5 47.2’sinin 10-20 bin, %7,5’inin 20-30 bin TL arasındadır.

Tablo 1: Katılımcıların Bazı Sosyodemografik Özelliklerine Göre Dağılımları

Sosyo-demografik özellikler		
Yaş	Sayı	Yüzde
18-30	34	32.1
31-45	44	41.5
46-55	21	19.8
56 ve üzeri	7	6.6
Cinsiyet		
Kadın	36	34.0
Erkek	70	66.0
Eğitim durumu		
Lise ve altı	43	40.6
Üniversite ve üzeri	63	59.4
Gelir durumu		
5-10 bin	48	45.3
10-20 bin	50	47.2
20-30 bin	8	7.5

Katılımcıların Hoftede Kültür Ölçeği ve alt boyutlarından aldıkları puanların dağılımı Tablo 6’da verilmiştir. Katılımcıların Hoftede Kültür ölçeği toplam puanı 54.9 ± 10.2 ’dir. Güç mesafesi alt boyutu puan ortalaması 8.5 ± 2.6 , bireycilik alt boyutu puan ortalaması 17.6 ± 5.2 , erillik/dişillik alt boyutu puan ortalaması ise 10.2 ± 4.2 ’dir.

Tablo 2: Katılımcıların Hoftede Kültür Ölçeği ve Alt Boyutlarından Aldıkları Puanların Dağılımı

Ölçekler ve alt boyutları	Ortalama \pm SS	Min-mak	Ölçekten alınabilecek min ve mak değer	Cronbach Alfa
Hoftede Kültür Ölçeği toplam puanı	54.9 ± 10.2	24-78	17-85	0.706
Güç mesafesi alt boyutu	8.5 ± 2.6	3-15	3-15	0.704
Bireycilik alt boyutu	17.6 ± 5.2	5-25	5-25	0.804
Erillik/dişillik alt boyutu	10.2 ± 4.2	4-20	4-20	0.785
Belirsizlikten kaçınma alt boyutu	12.1 ± 2.9	3-15	3-15	0.850
Kısa/uzun dönem oryantasyon alt boyutu	6.4 ± 2.3	2-10	2-10	0.879

Katılımcıların Teknolojiye Hazır Olma Ölçeği ve alt boyutlarından aldıkları puanların dağılımı, aldıkları minimum ve maksimum puanlar ve ölçek ve alt boyutlarına ait Cronbach Alfa değerleri Tablo 2’de verilmiştir. Buna göre teknolojiye hazır olma ölçek puanı 46.4 ± 8.1 , yenilikçilik alt boyutu puanı 13.8 ± 3.2 , iyimserlik alt boyutu puanı 10.8 ± 2.8 ’dir.

Tablo 3: Katılımcıların Teknolojiye Hazır Olma Ölçeği ve Alt Boyutlarından Aldıkları Puanların Dağılımı

Ölçekler ve alt boyutları	Ortalama±SS	Min-mak	Ölçekten alınabilecek min ve mak değer	Cronbach Alfa
Teknolojiye Hazır Olma Ölçeği toplam puanı	46.4±8.1	22-65	13-65	0.776
Yenilikçilik alt boyutu	13.8±3.2	4-20	4-20	0.784
İyimserlik alt boyutu	10.8±2.8	3-15	3-15	0.832
Rahatsızlık alt boyutu	11.5±2.4	4-15	3-15	0.809
Güvensizlik alt boyutu	10.3±3.0	3-15	3-15	0.828

Katılımcıların Teknoloji Kabul Modeli Ölçeği ve alt boyutlarından aldıkları puanların dağılımı, aldıkları minimum ve maksimum değerler ve Cronbach Alfa değerleri Tablo 3’de verilmiştir. Katılımcıların Teknoloji Kabul Modeli Ölçeği toplam puanı 36.3±7.7’dir. Algılanan kullanım kolaylığı alt boyutu puanı 11.9±3.0, algılanan kullanışlılık alt boyutu puanı 12.2±2.6, davranışsal niyetler alt boyutu puanı 12.1±2.7’dir.

Tablo 4: Katılımcıların Teknoloji Kabul Modeli Ölçeği ve Alt Boyutlarından Aldıkları Puanların Dağılımı

Ölçekler ve alt boyutları	Ortalama±SS	Min-mak	Ölçekten alınabilecek min ve mak değer	Cronbach Alfa
Teknoloji Kabul Modeli Ölçeği toplam puanı	36.3±7.7	9-45	9-45	0.869
Algılanan kullanım kolaylığı alt boyutu	11.9±3.0	3-15	3-15	0.862
Algılanan kullanışlılık alt boyutu	12.2±2.6	3-15	3-15	0.854
Davranışsal niyetler alt boyutu	12.1±2.7	3-15	3-15	0.857

3.2. Katılımcıların Kültür Ölçeği ve Alt Boyutları ile Sosyo-Demografik Özellikleri Arasındaki İlişkiye İlişkin Bulgular

Katılımcıların cinsiyetlerine göre erillik/dişilik puan ortalamalarına göre, erkek katılımcıların erillik/dişilik puanı kadınlardan anlamlı olarak yüksektir ($p<0.05$).

Katılımcıların cinsiyetlerine göre kültür ölçeği puan ortalamalarına göre erkeklerin kültür ölçeği puan ortalamaları kadınlardan anlamlı olarak yüksektir ($p<0.05$).

Katılımcıların yaşlarına, cinsiyetine, eğitimine, gelirine, bireycilik durumuna, cinsiyet göre bireycilik, eğitime göre bireycilik ve gelirlerine göre bireyciliğe göre güç mesafesi puanları arasında anlamlı bir ilişki yoktur ($p>0.05$).

Katılımcıların yaşlarına, eğitim durumlarına ve gelirlerine göre erillik/dişilik puanları arasında anlamlı ilişki yoktur ($p>0.05$).

Katılımcıların yaşlarına, cinsiyetine, eğitim ve gelir durumlarına göre belirsizlikten kaçınma puanları arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($p>0.05$).

Katılımcıların yaşlarına, cinsiyetine, eğitim ve gelir durumlarına göre kısa/uzun dönem oryantasyon puanları arasında anlamlı ilişki yoktur ($p>0.05$).

Katılımcıların yaşlarına, eğitim durumlarına ve gelirlerine göre kültür ölçeği puanları arasında anlamlı ilişki yoktur ($p>0.05$).

3.3. Katılımcıların Teknolojiye Hazır Olma Ölçeği ve Alt Boyutları ile Sosyo-Demografik Özellikleri Arasındaki İlişkiye İlişkin Bulgular

30 yaş ve altı olan katılımcıların iyimserlik puanı 11.6 ± 2.6 , 31-45 yaş arasında olan katılımcıların 10.0 ± 2.7 , 46-55 yaş arasındakilerin 10.3 ± 3.0 , 56 yaş ve üstü olanların 12.7 ± 1.8 'dir. Katılımcıların yaşlarına göre iyimserlik puanları arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($p<0.05$). Yapılan ileri analizde 31-45 yaş arasında olan katılımcıların iyimserlik puanı 30 yaş ve altı ile 56 yaş ve üstü olan katılımcılardan anlamlı olarak yüksek bulunmuştur. Ayrıca 56 yaş ve üstü olan katılımcıların iyimserlik puanı 31-45 yaş grubu ve 46-55 yaş grubunda olan katılımcılardan anlamlı olarak yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların yaşa, cinsiyete, eğitime ve gelirine göre yenilikçilik puanları arasında anlamlı bir ilişki yoktur ($p>0.05$).

Tablo 5: Katılımcıların Yaşlarına Göre İyimserlik Alt Boyutu Puan Ortalamalarının Dağılımı

Yaş/İyimserlik alt boyutu	İyimserlik alt boyutu ortalaması \pm ss	Test ve p değeri
Yaş		
30 ve altı	11.6 ± 2.6^a	$F=3.504p=0.018$
31-45	10.0 ± 2.7^b	$b<a,d^*$
46-55	10.3 ± 3.0^c	$d>b,c^*$
56 ve üstü	12.7 ± 1.8^d	

*Bonferroni analizi

Katılımcıların cinsiyetlerine, eğitim durumuna, gelirine ve yaşlara göre iyimserlik puan ortalamalarının dağılımı; kadın katılımcıların iyimserlik puanı 10.1 ± 2.9 , erkek katılımcıların 11.1 ± 2.7 'dir. Katılımcıların cinsiyetlerine göre iyimserlik puanları arasında anlamlı ilişki yoktur ($p>0.05$).

Katılımcıların yaşlarına, cinsiyetine, eğitim durumuna ve gelirine göre rahatsızlık puanları arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($p>0.05$).

Katılımcıların yaşlarına, cinsiyetine, eğitim durumuna ve gelirine göre Teknolojiye Hazır Olma Ölçeği puanları arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($p>0.05$).

3.4. Katılımcıların Teknoloji Kabul Modeli Ölçeği ve Alt Boyutları İle Sosyo-Demografik Özellikleri Arasındaki İlişkiye İlişkin Bulgular

Katılımcıların yaşlarına, cinsiyetine ve gelirine göre algılanan kullanım kolaylığı puanları arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($p>0.05$).

Katılımcıların eğitim düzeyi lise ve altı olan katılımcıların algılanan kullanım kolaylığı puanı 11.1 ± 2.9 , üniversite ve üzeri olanların 12.4 ± 3.0 'dir. Katılımcıların eğitim durumlarına göre algılanan kullanım kolaylığı puanları arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($p>0.05$). Eğitim durumu üniversite ve üzeri olan katılımcıların algılanan kullanım kolaylığı puanı lise ve altı eğitimi olan katılımcılardan anlamlı olarak yüksektir.

Katılımcıların yaşlarına, cinsiyetine ve gelirine göre algılanan kullanışlılık puanları arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($p>0.05$).

Katılımcıların eğitim düzeyi lise ve altı olan katılımcıların algılanan kullanılabilirlik puanı 11.6 ± 2.7 , üniversite ve üzeri olanların 12.7 ± 2.4 'tür. Katılımcıların eğitim durumlarına göre algılanan kullanılabilirlik puanları arasında anlamlı ilişki bulunmuştur ($p < 0.05$). Eğitim durumu üniversite ve üzeri olan katılımcıların algılanan kullanılabilirlik puanı lise ve altı eğitimi olan katılımcılardan anlamlı olarak yüksektir.

Katılımcıların yaşlarına, cinsiyetine, eğitim durumuna ve gelirine göre davranışsal niyetler puanları arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($p > 0.05$).

Katılımcıların yaşlarına, cinsiyetine, eğitim durumuna ve gelirine göre Teknoloji Kabul Modeli puanları arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır ($p > 0.05$).

Katılımcıların Kültür Ölçeği ve alt boyutları ile Teknoloji Kabul Modeli ve alt boyutları arasındaki korelasyon ilişkisi Tablo 6'de verilmiştir. Buna göre Kültür ölçeği ile Teknoloji Kabul Ölçeği ve alt boyutları arasında orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur. Aynı ilişki Kültür ölçeği bireycilik alt boyutu, belirsizlikten kaçınma alt boyutu ve kısa/uzun oryantasyon alt boyutu ile dönem ile Teknoloji Kabul Ölçeği ve alt boyutları arasında da bulunmuştur ($p < 0.05$).

Tablo 6: Katılımcıların Kültür Ölçeği ve Alt Boyutları İle Teknoloji Kabul Modeli Ve Alt Boyutları Arasındaki Korelasyon

Ölçekler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1-Kültür ölçeği	-	r=0.309 p=0.001	r=0.794 p=0.001	r=0.604 p=0.001	r=0.523 p=0.001	r=0.455 p=0.001	r=0.424 p=0.001	r=0.373 p=0.001	r=0.367 p=0.001	r=0.436 p=0.001
2-Güç mesafesi alt boyutu	-	-	r=0.083 p=0.398	r=0.067 p=0.494	r=0.016 p=0.870	r=-0.094 p=0.340	r=0.029 p=0.770	r=0.051 p=0.602	r=0.026 p=0.789	r=-0.001 p=0.792
3-Bireycilik alt boyutu	-	-	-	r=0.250 p=0.010	r=0.317 p=0.001	r=0.260 p=0.007	r=0.354 p=0.001	r=0.360 p=0.001	r=0.288 p=0.003	r=0.326 p=0.001
4- Erillik/dişilik alt boyutu	-	-	-	-	r=0.038 p=0.700	r=0.124 p=0.204	r=-0.011 p=0.909	r=-0.060 p=0.544	r=-0.001 p=0.996	r=0.626 p=0.001
5- Belirsizlikten kaçınma alt boyutu	-	-	-	-	-	r=0.200 p=0.040	r=0.610 p=0.001	r=0.527 p=0.001	r=0.541 p=0.001	r=0.626 p=0.001
6-Kısa/uzun dönem oryantasyon alt boyutu	-	-	-	-	-	-	r=0.257 p=0.008	r=0.191 p=0.049	r=0.229 p=0.018	r=0.298 p=0.002
7-Teknoloji kabul modeli ölçeği	-	-	-	-	-	-	-	r=0.932 p=0.001	r=0.932 p=0.001	r=0.908 p=0.001
8-Algılanan kullanım kolaylığı alt boyutu	-	-	-	-	-	-	-	-	r=0.815 p=0.001	r=0.747 p=0.001
9-Algılanan kullanılabilirlik alt boyutu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	r=0.777 p=0.001
10-Davranışsal niyetler alt boyutu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Katılımcıların Teknolojiye Hazır Olma Ölçeği ve alt boyutları ile Teknoloji Kabul Modeli ve alt boyutları arasındaki korelasyon ilişkisi Tablo 7'de verilmiştir. Buna göre Teknolojiye hazır olma ölçeği ile Teknoloji kabul modeli ölçeği ve alt boyutları arasında kuvvetli pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Yenilikçilik ile algılanan kullanım kolaylığı, algılanan kullanılabilirlik ve davranışsal niyetler alt boyutları arasında orta derecede pozitif yönde anlamlı korelasyon bulunmuştur. İyimserlik, rahatsızlık ve güvensizlik alt boyutları ile Teknoloji kabul modeli ölçeği ve alt boyutları arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmaktadır.

Tablo 7: Katılımcıların Teknolojiye Hazır Olma Ölçeği ve Alt Boyutları İle Teknoloji Kabul Modeli ve Alt Boyutları Arasındaki Korelasyon

Ölçekler	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1-Teknolojiye hazır olma ölçeği	-	r=0.687 p=0.001	r=0.759 p=0.001	r=0.757 p=0.001	r=0.523 p=0.001	r=0.516 p=0.001	r=0.620 p=0.001	r=0.620 p=0.001	r=0.616 p=0.001
2- Yenilikçilik alt boyutu	-	-	r=0.452 p=0.001	r=0.316 p=0.001	r=0.080 p=0.414	r=-0.094 p=0.340	r=0.412 p=0.001	r=0.418 p=0.001	r=0.432 p=0.001
3- İyimserlik alt boyutu	-	-	-	r=0.480 p=0.010	r=0.217 p=0.025	r=0.456 p=0.007	r=0.413 p=0.001	r=0.418 p=0.001	r=0.432 p=0.003
4- Rahatsızlık alt boyutu	-	-	-	-	r=0.419 p=0.001	r=0.627 p=0.001	r=0.597 p=0.001	r=-0.659 p=0.001	r=0.707 p=0.001
5- Güvensizlik alt boyutu	-	-	-	-	-	r=0.298 p=0.002	r=0.194 p=0.046	r=0.328 p=0.001	r=0.316 p=0.001
6-Teknoloji kabul modeli ölçeği	-	-	-	-	-	-	r=0.932 p=0.046	r=0.932 p=0.001	r=0.938 p=0.001
7-Algılanan kullanım kolaylığı alt boyutu	-	-	-	-	-	-	-	r=0.815 p=0.001	r=0.747 p=0.001
8-Algılanan kullanılabilirlik alt boyutu	-	-	-	-	-	-	-	-	r=0.777 p=0.001
9-Davranışsal niyetler alt boyutu	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Katılımcıların Kültür Ölçeği ve alt boyutları ile Teknolojiye Hazır Olma ve alt boyutları arasındaki korelasyon dağılımları Tablo 8’de verilmiştir. Kültür ölçeği ile teknolojiye hazır olma ölçeği ve alt boyutları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Kültür ölçeği güç mesafesi alt boyutu ile teknolojiye hazır olma ölçeği ve alt boyutları arasında korelasyon bulunmamıştır. Bireycilik alt boyutu ve belirsizlikten kaçınma alt boyutu ile teknolojiye hazır olma ve alt boyutları arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur. Katılımcıların erillik/dişilik alt boyutu ile güvensizlik alt boyutu arasında pozitif yönde zayıf ilişki bulunmuştur. Ayrıca kısa/uzun dönem oryantasyon alt boyutu ile teknolojiye hazır olam puanları arasında pozitif yönde zayıf anlamlı ilişki bulunmuştur.

Tablo 8: Katılımcıların Kültür Ölçeği ve Alt Boyutları İle Teknolojiye Hazır Olma Ve Alt Boyutları Arasındaki Korelasyon

Ölçekler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1-Kültür ölçeği	-	r=0.309 p=0.001	r=0.794 p=0.001	r=0.604 p=0.001	r=0.523 p=0.001	r=0.455 p=0.001	r=0.559 p=0.001	r=0.322 p=0.001	r=-0.346 p=0.001	r=0.465 p=0.001	r=0.445 p=0.001
2- Güç mesafesi alt boyutu	-	-	r=0.083 p=0.398	r=0.067 p=0.494	r=0.016 p=0.870	r=0.094 p=0.340	r=0.060 p=0.543	r=0.049 p=0.617	r=0.023 p=0.811	r=0.015 p=0.882	r=0.117 p=0.231
3- Bireycilik alt boyutu	-	-	-	r=0.250 p=0.010	r=0.317 p=0.001	r=0.260 p=0.007	r=0.508 p=0.001	r=0.381 p=0.001	r=0.330 p=0.001	r=0.348 p=0.001	r=0.353 p=0.001
4- Erillik/dişilik alt boyutu	-	-	-	-	r=0.038 p=0.700	r=0.124 p=0.204	r=0.125 p=0.202	r=-0.047 p=0.630	r=0.100 p=0.310	r=0.116 p=0.238	r=0.198 p=0.042
5-Belirsizlikten kaçınma alt boyutu	-	-	-	-	-	r=0.200 p=0.040	r=0.557 p=0.001	r=0.276 p=0.004	r=0.393 p=0.001	r=0.588 p=0.001	r=0.344 p=0.001
6-Kısa/uzun dönem oryantasyon alt boyutu	-	-	-	-	-	-	r=0.284 p=0.003	r=0.214 p=0.028	r=0.108 p=0.271	r=0.263 p=0.006	r=0.214 p=0.027
7-Teknolojiye hazır olma ölçeği	-	-	-	-	-	-	-	r=0.687 p=0.001	r=0.759 p=0.001	r=0.757 p=0.001	r=0.523 p=0.001
8- Yenilikçilik alt boyutu	-	-	-	-	-	-	-	-	r=0.452 p=0.001	r=0.316 p=0.001	r=0.080 p=0.414
9- İyimserlik alt boyutu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	r=0.480 p=0.010	r=0.217 p=0.025
10- Rahatsızlık alt boyutu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	r=0.419 p=0.001
11- Güvensizlik alt boyutu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Katılımcıların teknoloji kabul modeline etki eden Kültür ölçeği ve Teknolojiye Hazır Olma Ölçeğinin çoklu regresyon analizi Tablo 9’de verilmiştir. Yapılan regresyon analizinde Teknolojiye hazır Olma Ölçeğinin teknoloji kabulünü % 44.1 oranında açıkladığı bulundu ve modelin anlamlı olduğu görüldü ($F=42.499$, $p=0.001$).

Tablo 9: Kültür Ölçeği ve Teknolojiye Hazır Olma Ölçeğinin Teknoloji Kabul Modelini Yordama Durumu

MODEL 1							
	B	SH	Beta	T	p		
Constant	5.199	3.631	-	1.432	0.155		
Kültür ölçeği	0.055	0.067	0.072	0.817	0.416		
Teknolojiye hazır olma ölçeği	0.605	0.085	0.630	7.160	0.001		
				$F=42.499$	$R^2=0.441$	$p=0.001$	Durbinwatson=2.013

SONUÇ

Ulusal kültür boyutlarından bireycilik/çoğulculuk ile cinsiyet ilişkisi incelendiğinde erkeklerin bireycilik düzeyinin kadınlara göre daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuç yapılan diğer çalışmalar ile farklılık göstermektedir. Örneğin Hülya Ercan’ın yaptığı çalışmada kadınların bireycilik puanları, erkeklerin bireycilik puanlarından yüksek çıkmıştır (Ercan, 2013).

Katılımcıların teknolojiye hazır olma ölçeği ve alt boyutları ile sosyo-demografik özellikleri arasındaki ilişki incelendiğinde katılımcıların yaşları, cinsiyetleri, eğitim durumları, gelirleri ile yenilikçilik üzerinde herhangi bir etkisi olmadığı görülmektedir. Ancak katılımcıların yaşlarının ile iyimserlik düzeylerini üzerinde etkisi olduğu görülmektedir. Yapılan ileri analizler 31-45 yaş arasında olan katılımcıların iyimserlik puanının 30 yaş ve altı ile 56 yaş ve üstü olan katılımcılardan anlamlı

olarak yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca 56 yaş ve üstü olan katılımcıların iyimserlik puanı 31-45 yaş grubu ve 46-55 yaş grubunda olan katılımcılardan anlamlı olarak yüksektir.

Katılımcıların teknoloji kabul modeli ölçeği ve alt boyutları ile sosyo-demografik özelliklerden yaş, cinsiyet, gelir ile algılanan kullanım kolaylığı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır. Ancak katılımcıların eğitim durumlarına göre algılanan kullanım kolaylığı puanları arasında anlamlı ilişki görülmüştür. Eğitim durumu üniversite ve üzeri olan katılımcıların algılanan kullanım kolaylığı puanı lise ve altı eğitimi olan katılımcılardan anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yine benzer bir şekilde yaş, cinsiyet ve gelir ile algılanan kullanışlılık arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ancak araştırma bulgularında eğitim durumu ile algılanan kullanışlılık ile eğitim durumu arasında bir ilişki olduğu görülmektedir. Eğitim durumu üniversite ve üzeri olan katılımcıların algılanan kullanışlılık puanı lise ve altı eğitimi olan katılımcılardan anlamlı olarak yüksektir. Nitekim eğitim durumu arttıkça bireylerin teknoloji ile daha fazla iç içe olması muhtemeldir.

Katılımcıların kültür ölçeği ve alt boyutları ile teknoloji kabul modeli arasındaki ilişki incelendiğinde orta düzeyde pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. Aynı ilişki Kültür ölçeği bireycilik alt boyutu, belirsizlikten kaçınma alt boyutu ve kısa/uzun oryantasyon alt boyutu ile dönem ile Teknoloji Kabul Ölçeği ve alt boyutları arasında da bulunmuştur.

Katılımcıların Teknolojiye Hazır Olma Ölçeği ve alt boyutları ile Teknoloji Kabul Modeli ve alt boyutları arasındaki kuvvetli pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yenilikçilik ile algılanan kullanım kolaylığı, algılanan kullanışlılık ve davranışsal niyetler alt boyutları arasında orta derecede pozitif yönde anlamlı korelasyon bulunmuştur. Kuvvetle muhtemel yenilikçi bireylerin yeni bir teknolojik üründe algılanan kullanım kolaylığı görmesi o ürünü kullanmasını tetikleyecektir. Aynı bir teknolojik ürünün kullanışlılığı tüketici niyetini önemli ölçüde yönlendirecektir. İyimserlik, rahatsızlık ve güvensizlik alt boyutları ile Teknoloji kabul modeli ölçeği ve alt boyutları arasında pozitif yönde anlamlı ilişki görülmektedir. Walczuch ve arkadaşları yeni teknolojilere erken benimseyen kullanıcıların (yenilikçilerin) mevcut teknolojinin olanakları ve fayda düzeyinin belirsiz olması durumunda bile yeni teknolojileri kullanacaklarını belirtmiştir (Walczuch, Lemmink ve Streukens, 2007).

Katılımcıların kültür ölçeği ve alt boyutları ile Teknolojiye Hazır Olma ve alt boyutları arasındaki ilişki incelendiğinde kültür ölçeği ile teknolojiye hazır olma ölçeği ve alt boyutları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Kültür ölçeği güç mesafesi alt boyutu ile teknolojiye hazır olma ölçeği ve alt boyutları arasında korelasyon bulunmamıştır. Kaymak'ın çalışmasında güç mesafesinin yenilikçilik ve iyimserlik ile negatif yönlü anlamlı bir etkisi olduğu bulgulanmıştır (Kaymak, 2019). Bireycilik alt boyutu ve belirsizlikten kaçınma alt boyutu ile teknolojiye hazır olma ve alt boyutları arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunun anlamı bireycilik endeksi yüksek olan kişilerin teknolojiye kabulüne daha yatkın olduğudur. Ancak belirsizlikten kaçınma düzeyi yüksek olan bireylerin daha çok riskten kaçınacağı, belirsiz durumlardan ve risklerden kaçınan bireylerin yeni teknolojilere karşı rahatsız ve güvensiz olması beklenir. Araştırma hipotezinde belirsizlikten kaçınma düzeyi ile teknolojiye hazır olma ve teknoloji kabulü arasında negatif yönlü bir ilişki olması beklenilmiştense de belirsizlikten kaçınan bireylerin yeni teknolojilere karşı böyle bir tutum sergilemediği görülmektedir. Katılımcıların erillik/dişilik alt boyutu ile güvensizlik alt boyutu arasında pozitif yönde zayıf ilişki bulunmuştur. Kaymak'ın çalışmasında da benzer bulgulara ulaşılmıştır. Ayrıca kısa/uzun dönem oryantasyon alt boyutu ile teknolojiye hazır olma puanları arasında pozitif yönde zayıf anlamlı ilişki bulunmuştur. Kaymak'ın çalışmasında teknolojiye hazır olma boyutları ile uzun-kısa dönem oryantasyon arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Srite ve Karahanna'nın çalışmasında ise

çalışma ile ilgili benzer bulgulara ulaşılmıştır. Davranışsal niyeti yüksek olanların belirsizlikten kaçınma seviyeleri de yüksek çıkmıştır (Srite ve Karahanna, 2006).

Katılımcıların teknoloji kabul modeline etki eden Kültür ölçeği ve Teknolojiye Hazır Olma Ölçeğinin çoklu regresyon analizinde Teknolojiye Hazır Olma Ölçeğinin teknoloji kabulünü %44,1 oranında açıkladığı görülmüş ve modelin anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anamur Belediyesi çalışanları üzerine yapılan bu araştırmanın sonuçları bireylerin kültürel farklılıkların teknoloji kabulünü etkilediğini göstermektedir. Diğer yerel yönetim birimleri bünyesinde dâhil edeceği yeni teknolojilerde personelinin kültürel farklılıklarını göz önünde bulundurmalıdır.

Geert Hofstede Türkiye'nin yüksek güç mesafesi, toplulukçu, dişil ve yüksek belirsizlikten kaçınan bir toplum olduğunu söylemektedir (Hofstede, 2009). Bu durumun göz önünde bulundurulması yerel yönetimlerin performansını etkileyecektir. Ayrıca yerel yönetimler ve diğer kurum, kuruluş ve işletmelerde çalışan bireylerin rahatsızlık ve güvensizlik düzeylerini azaltacak, iyimserlik ve güvenilirlik düzeylerini arttıracak eğitim ve faaliyetlerin yapılması oldukça önem arz etmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki, teknoloji kabulünü etkileyen unsurlar sadece bireysel değil bir o kadar da teknolojik ürün ile ilgilidir. Bir teknolojik ürünün kullanılabilirlik ve kullanım kolaylığı önem arz etmektedir. Bu durumu satın alma birimlerinin göz önünde bulundurması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

DAVIS, F. (1989). Perceived Usefulness, Perceived Ease Of Use, And User Acceptance Of Information Technology, *MIS Quarterly*, C.13, Sa.3, s. 319-340.

DEMİR, K. (2006). Rogersın Yeniliğin Yayılması Teorisi Ve İnternette Ders Kaydı, *Kuram Ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, s. 367-391.

ERCAN, H., G. (2013). Yetişkinlerde Benlik Kurgusu Üzerine Bir Çalışma, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, C.5, Sa. 2.

HANNON, J., D'NETTO, B. (2007). Cultural Diversity Online: Student Engagement With Learning Technologies, *International Journal Of Educational Management*.

HOFSTEDE, G. (2009). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context, *Online Readings in Psychology and Culture*.

HOFSTEDE, G., MINKOV, M. (2010). *Cultures and Organizations: Software of The Mind*, McGraw Hill.

HUANG, I, LU, M., WONG, B. (2003). The Impact of Power Distance on Email Acceptance: Evidence from the PRC, *Journal of Computer Information Systems*, C.44 Sa.1, s. 93-101.

HUANG, S., J., HUANG, W., D. (2011). Comparison Of Web 2.0 Technology Acceptance Level Based On Cultural Differences, *Journal Of Educational Technology and Society*, s. 241-252.

KAPPOS, A., RIVARD, S. (2008). A Three-Perspective Model Of Culture, İnförmatyon Systems, And Their Development And Use, *MIS Quarterly*, s. 601-634.

KAYMAK, E. (2019). Kültürel Farklılıkların Teknoloji Kabulü Üzerindeki Etkisi: Online Alışveriş Teknolojisine Yönelik Bir Araştırma, Master's Thesis, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KOVAČIĆ, Z. J. (2005). The Impact of National Culture on Worldwide eGovernment Readiness, *Informing Science Journal*, s. 143-158.

KURT, Ö. E. (2016). Bilgi Sistemleri Başarı Modeli İle Bir E-Öğrenme Sistemi Değerlendirmesi, *Yönetim Bilişim Sistemleri Dergisi*, C.2 Sa. 2, s. 140-149.

LEIDNER, D. E, KAYWORTH, T. (2006). A Review Of Culture İn Information Systems Research: Toward A Theory of Information Technology Culture Conflict, *MIS Quarterly*, s. 357-399.

MCLOUGHLIN, C. (1999). Culturally Responsive Technology Use: Developing An On-Line Community Of Learners, *British Journal Of Educational Technology*, C. 30, Sa. 3, s. 231-243.

NİŞANCI, Z. N. (2012). Toplumsal Kültür-Örgüt Kültürü İlişkisi Ve Yönetim Üzerine Yansımaları, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 1, Sa. 1, s. 1279-1293.

PARASURAMAN, A. (2000). Technology Readiness Index (Tri), A Multiple-Item Scale to Measure Readiness to Embrace New Technologies, *Journal of Service Research*, C. 2, Sa. 4, s. 307-320.

ROJAS-MENDEZ, J. P. (2017). Ananthanarayanan, PAPADOPOULOS, Nicolas, Demographics, Attitudes, And Technology Readiness: A Cross-Cultural Analysis And Model Validation, *Marketing Intelligence & Planning*, s. 17-39.

SRITE, M., KARAHANNA, E. (2006). The Role Of Espoused National Cultural Values İn Technology Acceptance, *MIS Quarterly*, s. 679-704.

WALCZUCH, R., LEMMINK, J., STREUKENS, S. (2007). The Effect Of Service Employees, *Information and Management*, C. 44, Sa. 2, s. 206-215.

YEŞİL, S. (2012). Türkiye'nin Ulusal Kültürel Özellikleri ve Yenilikçilik Potansiyeli Arasındaki İlişki Açısından Bir Değerlendirme, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, Sa. 17, s. 3362.

ZHANG, X., MARUPING, L. (2008). Household Technology Adoption İn A Global Marketplace: Incorporating The Role Of Espoused Cultural Values, *Information Systems Frontiers*, C. 20, Sa.4, s. 403-41.

Araştırma Makalesi/Research Article

GÜNEY ASYA'DA BÖLGESELÇİLİK: GÜNEY ASYA İŞ BİRLİĞİ ÖRGÜTÜ (SAARC) VE KEŞMİR SORUNU

Cihat AYDIN¹

Geliş Tarihi: 17/04/2024

Kabul Tarihi: 25/08/2024

ÖZET

Bölgeselcilik literatüründe başarılı bir bölgesel entegrasyon örneği olarak kabul edilen Avrupa Birliği (AB), başlıca üyeleri olan Almanya ile Fransa arasındaki sorunların barışçıl yöntemlerle çözüme kavuşturulmasına önemli bir katkı sağlamıştır. AB'nin günümüze kadar uzayan serüveni değerlendirildiğinde, AB uluslar üstü bir yapı kurabilmeyi başarmış ve üye devletleri arasında ve bölgesel barışa önemli bir katkı sağlayabilmiştir. Bu bağlamda makale, bölgeselcilik literatüründe yer alan bölgesel barış ve güvenliğe ulaşmanın ön koşulu olarak, karşılıklı bağımlılığın ve ortak kimlik inşasının, yani bölgesel entegrasyonun gerekli olduğu yönündeki temel tezi savunmaktadır. Bu temel argümanın Güney Asya için de geçerli olup olmadığını test edebilmek için, bu çalışmada Keşmir sorunu örnek vaka olarak kabul edilmiş ve Güney Asya Bölgesel İş Birliği Örgütü'nün (SAARC) Keşmir sorununa etkisi çerçevesinde incelenmiştir. Keşmir sorunu Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlığını elde ettiği 1947 yılından bu yana çözüme kavuşturulamamış, barış için ortaya koyulan tüm çabalar sonuçsuz kalmıştır. Bu çerçevede makalenin ulaştığı sonuç, SAARC'ın nitelikleri ve kapsamı bakımından sınırlı bir bölgesel örgüt olduğu ve bu sebeple SAARC'ın Keşmir sorununun çözümüne yönelik etkisinin oldukça sınırlı olduğu yönündedir. Bu doğrultuda makale, SAARC'ın Keşmir sorununun çözümünde etkin rol oynayabilmesi için, üye devletler tarafından daha güçlü bir irade ortaya konularak, daha etkin bir yapıya kavuşturulması gerektiğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bölgeselcilik, Güney Asya, Keşmir

¹ Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bölge Çalışmaları Enstitüsü, Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, cihat.aydin2@student.asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8577-8692

Atf: Aydın, C. (2024). Güney Asya'da Bölgeselcilik: Güney Asya İş Birliği Örgütü (SAARC) ve Keşmir Sorunu. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(2), 183-196.

REGIONALISM IN SOUTH ASIA: SOUTH ASIAN COOPERATION ORGANIZATION (SAARC) AND KASHMIR ISSUE

ABSTRACT

The European Union (EU), which is considered an example of successful regional integration in the regionalism literature, has made a significant contribution to the peaceful resolution of the problems between its main members, Germany and France. When the EU's adventure extending to the present day is evaluated, the EU has managed to establish a supranational structure and has been able to make a significant contribution to regional peace among its member states. In this context, the article defends the basic thesis in the regionalism literature that interdependence and common identity construction, that is, regional integration, are necessary as a prerequisite for achieving regional peace and security. In order to test whether this basic argument is also valid for South Asia, in this study, the Kashmir issue is accepted as a case study and examined within the framework of the impact of the South Asian Organization for Regional Cooperation (SAARC) on the Kashmir issue. The Kashmir issue has not been resolved since 1947, when India and Pakistan gained independence, and all efforts for peace have been inconclusive. In this context, the conclusion of the article is that SAARC is a limited regional organization in terms of its characteristics and scope, and therefore the impact of SAARC on the solution of the Kashmir problem is quite limited. In this regard, the article argues that in order for SAARC to play an active role in the solution of the Kashmir issue, it should be given a more effective structure by showing a stronger will on the part of the member states.

Keywords: Regionalism, South Asia, Kashmir

GİRİŞ

Hindistan, Pakistan, Afganistan, Bangladeş, Butan, Maldivler, Nepal ve Sri Lanka Güney Asya bölgesinin ülkeleri olarak kabul edilmektedir. Güney Asya bölgesindeki ülkelerde hâkim olan ekonomik, sosyal ve siyasal istikrarsızlıklar ile bölge ülkelerinin birbirleriyle olan sorunları bölgesel barış ve güven ortamının tesis edilmesinin önündeki en büyük engeller olarak görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, bölgedeki karmaşık hale gelmiş sorunlar bölgesel barışın ve entegrasyonunun tesis edilmesine engel teşkil etmektedir. Bu sorunlardan en çok bilineni ise Keşmir meselesidir.

İngiltere'nin bölgeden çekilmesinden sonra 1947 yılında Hint Alt Kıtası'nda bölünme yaşanmış ve Hindistan ve Pakistan olmak üzere iki ayrı devlet ortaya çıkmıştır. "İki Ulus Teorisi" olarak adlandırılan bu bölünme, din temelli Hindu-Müslüman ayrımı şeklinde gerçekleşmiştir. Bu teoriye göre, halkının çoğunluğu Müslüman olan bölgeler Pakistan'a, halkının çoğunluğu Hindu olan bölgeler ise Hindistan'a bırakılmıştır. Ancak Keşmir bölgesinde farklı bir durum ortaya çıkmıştır. Keşmir'in halkı Müslüman, ancak Mihracesi (yönetici) Hindu olduğundan dolayı bir tartışma ortaya çıkmıştır. Pakistan tarafı Haydarabad bölgesini gerekçe göstererek, Haydarabad'ın Mihracesi bir Müslüman olmasına rağmen halkının çoğunluğu Hindu olduğundan ötürü bölgenin Hindistan'a bırakıldığını emsal karar olarak göstermiş, aynı kaidenin Keşmir konusunda da bağlayıcı olması gerektiğini, dolayısıyla Keşmir'in Pakistan'a bırakılması gerektiğini savunmuştur. Fakat Hindistan tarafı Mihracenin Hindistan'a katılma yönündeki kararının esas olduğunu savunarak, Keşmir'den vazgeçmeyeceğini belirtmiştir. Böylelikle Hindistan ile Pakistan arasında Keşmir sorunu başlamış ve bugüne dek çözüme kavuşturulamamıştır.

Güney Asya'da devletlerarasındaki sorunları barışçıl yollarla çözüme ulaştırmak ve bölgesel entegrasyonun sağlanması amacıyla kurulan Güney Asya İşbirliği Örgütü ise (SAARC), "Güney Asya halklarının refahını artırmak ve yaşam kalitesini yükseltmek; bölgede ekonomik büyümeyi hızlandırmak, sosyal ve kültürel kalkınmayı teşvik etmek ve bölge insanın potansiyelini ortaya çıkararak onurlu bir yaşam sürmesini sağlamak; Güney Asya ülkelerinde özgüveni yükseltmek, ülkelerin birbirlerine duydukları güveni geliştirmeye ve birbirlerinin sorunlarına anlayışla yaklaşmalarına yardımcı olmak; üye ülkeler arasında ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel ve teknik alanlarda aktif işbirliğini güçlendirmek; gelişmekte olan diğer ülkelerle işbirliğini güçlendirmek; üyeler arasında ortak çıkar alanlarında ve uluslararası platformlarda dayanışmayı geliştirmek; aynı amacı taşıyan uluslararası ve bölgesel örgütler ile işbirliği yapmak" amaçlarıyla kurulmuş, tüm Güney Asya ülkelerini kapsayan tek bölgesel örgüttür (www.saarc-sec.org). Bu çerçevede, AB örneğinde olduğu gibi Güney Asya'da da benzer bir bölgesel entegrasyon hedeflendiği söylenebilir. Ancak Güney Asya'nın bölgesel entegrasyon konusunda başarısız olduğu literatürde açıkça ortaya koyulmaktadır (Paul 2020, Sahoo 2017, Ahmed ve Bhatnagar 2008, Yhome ve Maini 2017, Mermer 2020).

Bölgeselcilik literatürü; bölgesel iş birliğinin, daha fazla ekonomik entegrasyon, halklar arasında daha fazla ve daha kolay temas, bölgesel düzeyde sürdürülebilir barış, güven, refah ve kalkınma gibi çeşitli faydalar sunduğunu belirtmektedir (Paul 2020, Hurrel 2005, Börzel 2016). Bu çerçevede, Avrupa Birliği (AB) literatürde başarılı bir örnek olarak kabul edilmektedir (Hurrel 2005, Yhome ve Maini 2017, Börzel 2016, Donduran 2020)). Özellikle liberalizm, bölgeselcilik konusunda AB örneğini daima ön plana çıkarmakta, dünyanın farklı bölgelerinin de AB tecrübesinden faydalanabileceğini belirtmektedir (Hurrel 2005, Yhome ve Maini 2017, Börzel 2016). Börzel'e göre (2016), Avrupa bölgesel entegrasyonunun devletler arası iş birliğinden daha fazlasını ifade etmekte ve Avrupa bölgesel entegrasyonu kültürel, sosyal, ekonomik, ideolojik, siyasi birçok temel boyutu içinde barındırarak bir üst kimlik oluşturmayı başarmıştır. Bu kapsamda makalede, tartışılacak ve cevabı aranılmaya

çalışılacak olan soru, “Bölgeselcilik bağlamında SAARC’ın Keşmir sorunu üzerindeki etkisi ve sorunun çözümüne ilişkin nasıl bir rol oynayabilir” olacaktır.

Bu soruya cevap verebilmek için öncelikle Keşmir sorununun arka planı ve SAARC’ın yapısı kısaca özetlenecektir. Daha sonra bölgeselcilik literatüründe ön plana çıkan AB’nin Almanya ile Fransa arasındaki sorunlar üzerindeki etkisi incelenecektir. Buradan yola çıkılarak SAARC’ın Keşmir sorununun çözümüne yönelik nasıl bir rol oynayabileceği sorusuna cevap aranacaktır. En nihayetinde ise sonuç ve önerilerle sorunun cevabı somutlaştırılmaya çalışılacaktır.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde, bölgeselcilik genel olarak, devletler arası ilişkilerin sürekli iyi bir seviyeye ulaşması için bir süreçler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle bölgeselcilik, stratejik siyasi ve ekonomik bağlar ile ortak bölgesel kimlik inşa etmeye yönelik faaliyetler bütünüdür (Paul 2020, s. 2). Literatürde bağlamdan dolayı farklılık arz eden tanımlamalar söz konusu olsa da, bölgeselcilik bir coğrafi bölgesel aidiyete ve ortak tarihe sahip olan devletlerin karşılıklı olarak belirlenen ortak hedeflere ulaşmak için ortak belirlenen kural ve düzenlemelere uyarak iş birliğinin geliştirilmesini hedeflemektedir. Bu çerçevede bölgeselciliğin önemini Kolasi, Akdevelioğlu ve Özen (2023, s. 19), “...bölgeselciliğin önemini sürdürmesinin nedenlerinden biri bölgeselciliğin barış, istikrar ve refahı teşvik etmenin yanı sıra kolektif eylem sorunlarını çözme potansiyeline sahip olması ve bölgesel çatışmaları/uyuşmazlıkları bölge dışı müdahale olmadan çözebilme yeteneği” olarak açıklamaktadır.

Andrew Hurrell’e göre (2005, s. 45), bölgeselciliğin temelinde güvenlik ve ekonomik nedenler yatmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bölgeselcilik temelli organizasyonlar, güvenlik ve jeopolitik meydan okumalar sebebiyle ortaya çıkmıştır. Öte yandan, Börzel ve Risse (2016) ise, bölgeselciliğin amaçlarından birinin de piyasa ve toplum aktörlerini içeren sosyal, ekonomik ve politik değişimler (bölgeselleştirme) çalışmasının, bölgesel düzeyde devlet öncülüğündeki resmi kurum inşası (bölgeselcilik) çalışmasıyla nasıl entegre edilebileceğini göstermek olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, bölgeselcilik ticaret ve güvenlikten daha fazlasını içermekte olup, bölgeselcilik çalışmalarının bu geniş perspektifle ele alınması gerekmektedir (Börzel ve Risse 2016, s. 27).

Bölgeselcilik literatürünü inceleyen Solingen ve Malnight (2016) ise, küreselleşmenin, iç politika üzerindeki etkileri yoluyla bölgesel düzenleri doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebildiği düşüncesinden hareketle, küreselleşme ile iç politika arasındaki ilişkiyi bölgesel bağlamda tartışmaktadır. Bu görüşe göre, Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte küreselleşme vurgusu önem kazanmış, bölge çalışmalarını yeniden canlandırmıştır. Bu bağlamda, uluslararası politik ekonomi ile karşılaştırmalı siyaset çalışmalarını ön plana çıktığını ve önem kazandığını ifade eden Solingen ve Malnight (2016, s. 87), Soğuk Savaş sonrası dönemde bölge çalışmalarının küreselleşmenin de etkisiyle ve önem kazanmasıyla birlikte, bölgesel örgütlenmeler üzerine yoğunlaştığının altını çizmektedir.

Solingen ve Malnight (2016, s. 90), küreselleşme ile iç politika arasında hem devletleri hem de bireyleri etkileyen bir ilişkinin söz konusu olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, uluslararası pazarlara, sermayeye, yatırımlara ve teknolojiye artan ilgi, bireyleri ve devletleri (a) istihdam, gelirler, fiyatlar, kamu hizmetlerindeki değişiklikler ve (b) bunların ekonomi, güvenlik, güvenlik ve güvenlik konularında uluslararası rejimlere ve kurumlara gelişen bağlılıkları ile etkilemektedir (Solingen ve Malnight 2016, s. 91).

Realist paradigmaya göre, bölgeselcilik “güçlenme” yolunda bir araçtır. Örneğin, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) ve Asya-Pasifik Ekonomik İş Birliği (APEC) ABD liderliğindeki bölgesel ittifakların daha da güçlü hale gelmesi amacıyla ortaya çıkmıştır (Hettne, Inotai ve Sunkel,

1999). Bununla birlikte, realist paradigmaya göre, şayet kurulan ittifakla ulusal çıkarlar arasında bir çatışma söz konusuysa, devlet çıkarlarından yana tavır almaktadır (Paul 2020, s. 7).

Liberal paradigma ise, küresel ve bölgesel sınımların üstesinden gelmek için karşılıklı bağımlılık temelinde iş birliğini ve böylece ortaya çıkan bölgesel entegrasyonu savunmaktadır. Bölgesel entegrasyon için ekonomik ve ticari ilişkiler önem arz etmektedir. Bu yaklaşıma göre, barışın teminatı olan ticari ilişkilerle birlikte, devletler birbirine bağımlı hale geldiği için birbirleriyle savaşa girmek de istemeyecektir. Bu bağlamda, Avrupa Birliği (AB) siyasi ve ekonomik entegrasyonu diğer bölgesel örgütlere nazaran başarılı bir şekilde sağlayabildiği ve üye devletlerin uluslarüstü bir yapı tesis etme iradesini gösterebildiği için bölgeselcilik konusunda literatürde en başarılı örnek olarak kabul edilmektedir (Paul 2020, s. 7).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, savaşın ağır tahribatı sebebiyle barışın tesis edilmesine yönelik çabalar hız kazanmıştır. Öte yandan, Almanya ile Fransa arasındaki ihtilafı olan Ruhr bölgesi sebebiyle çatışma riskinin yeni bir savaşa kapı aralanmasından endişe edilmiştir. AB'ye evrilecek bütünleşme süreci, birbiriyle anlaşmazlığı bulunan Fransa'nın somut çabalarıyla başlamıştır. 1949 yılında Fransa Ekonomik Planlama Komisyonu Başkanı Jean Monnet, önemli bir kömür ve çelik üretim yeri olan Ruhr bölgesinin kontrolü için Almanya ve Fransa arasındaki ihtilafın tehlikeli boyutlara tırmanmasından endişe ederek, Fransız-Alman kömür ve çelik kaynaklarının uluslarüstü yüksek bir otoritenin kontrolü altında toplanmasının gerekli olduğunu kamuoyuna açıklamış ve 1950 yılında ise, dönemin Fransız Dışişleri Bakanı Robert Schuman'a barış planını sunmuştur. "Schuman Planı" olarak adlandırılan barış planı, Bakan Schubert tarafından kamuoyuna açıklanmıştır (Dedeoğlu 1996).

Köroğlu (2021, s. 54) ise AB'nin ortaya çıkma sürecini şu şekilde açıklamaktadır:

"İkinci Dünya Savaşı'nın ağır yıkımlara sebebiyet verdiği Kıta Avrupası'nda, ekonomik açıdan ABD'nin güdümüne girilebilme tehlikesinin fark edilmesinin yanı sıra kömür ve çelik gibi hammadde kaynaklarının Kıta'da yeni savaşlara yol açmaması gibi sebeplerle, savaşı sonlandırıp barışı temin edecek ve ekonomik açıdan ülkelerin tek başlarına elde edemeyeceği kazanımların entegrasyon ile kazanılabileceği fikirlerinin bir sonucu olarak, bugünkü ismiyle Avrupa Birliği (AB) ortaya çıkmıştır. AB, günümüz itibarıyla en ileri bölgesel entegrasyon örneği olarak gösterilebilir."

Schubert Planı'na göre, iki önemli temel silah hammaddesi olan kömür ve çeliğin üretimi, ulus üstü bir yapıya sahip olan bir kurulun yetkisine bırakılması öngörülmüştür. Bu plandan hareketle, 1951 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) kurulmuştur. AKÇT, Avrupa bütünleşmesi açısından önemli bir kilometre taşıdır. AKÇT'yi kuran altı üye devlet (Almanya, Fransa, Hollanda, Belçika, İtalya ve Lüksemburg), 1957 yılında, işgücü ile mal ve hizmetlerin serbest dolaşımına dayanan bir ekonomik topluluk kurmaya karar vermiş, kömür ve çeliğin yanı sıra diğer sektörlerde de ekonomik birliği kurmak amacıyla Roma Antlaşması'nı imzalayarak Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) kurmuştur. AET'nin amacı, malların, işgücünün, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaştığı bir ortak pazarın kurulması ve en nihayetinde siyasi bütünlüğe gidilmesi olarak açıklanmıştır. AET gibi, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM) da Roma Antlaşması ile kurulmuştur. Keza EURATOM'un amacı da, nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla ve güvenli biçimde kullanılmasını sağlamak maksadıyla üye devletlerin araştırma programlarını koordine etmek olarak belirlenmiştir (Özel 2003).

1965 yılında imzalan Füzyon Antlaşması (Birleşme Antlaşması) ile üç topluluk (AKÇT, AET ve EURATOM) için tek bir Konsey ve tek bir Komisyon oluşturularak, bu Topluluklar, Avrupa Toplulukları (AT) adı altında toplanmıştır (Bilici 2006).

AT'nin başarılı bir şekilde yolunda devam etmesiyle birlikte, Avrupa'daki diğer devletler de AT'ye üye olma yolunda çaba göstermeye başlamıştır. Birleşik Krallık, Danimarka ve İrlanda AT'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. General de Gaulle yönetimindeki Fransa'nın 1963 yılında ve 1967 yılında İngiltere'nin üyeliğine karşı iki kez veto yetkisini kullandığı çetin bir pazarlık dönemini takiben, bu üç ülke 1973 yılında AT'ye üye olarak kabul edilmiştir. Böylelikle ilk genişleme yaşanmıştır. AT, 1981 yılında Yunanistan'ın, 1986 yılında da İspanya ve Portekiz'in üye olmalarıyla ikinci genişlemesini yaşamış ve AT'nin üye sayısı 12 olmuştur (Dedeoğlu 1996).

Berlin Duvarı'nın yıkılmasının ardından 3 Kasım 1990'da iki Almanya'nın birleşmesi, Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin Sovyet etkisinde kurtulmaları ve demokratikleşmeleri, Aralık 1991'de de Sovyetler Birliği'nin dağılması Avrupa'nın siyasi yapısını baştan aşağı değiştirmiştir. Üye devletler bağlarını güçlendirme kararlılığıyla, temel özellikleri 9-10 Aralık 1991'de Maastricht'te toplanan AB Zirvesi'nde kararlaştırılan yeni bir Antlaşmanın müzakerelerine başladılar. Maastricht Antlaşması, diğer adıyla AB Antlaşması, 1 Kasım 1993 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu antlaşma ile 1999 yılına kadar parasal birliğin tamamlanmasına, Avrupa vatandaşlığının oluşturulmasına ve ortak dış ve güvenlik ile adalet ve içişlerinde iş birliği politikalarının oluşturulması amaçlanmıştır. AB'nin en önemli kilometre taşlarından biri olan Maastricht Antlaşması ile üç sütunlu AB yapısı oluşturulmuştur. Bu yapının ilk sütununu Avrupa Toplulukları (AKÇT, AET ve EURATOM), ikinci sütununu "Ortak Dışişleri Güvenlik Politikası", üçüncü sütununu ise "Adalet ve İçişleri" oluşturmaktadır. 1 Ocak 2002 tarihinde Avro tedavüle girmiş ve 12 üye devlet tarafından kullanılmaya başlanmıştır (Koroğlu 2021).

Öte yandan, 1995 yılında AB yeni bir genişleme daha yaşamıştır. Avusturya, Finlandiya ve İsveç AB'ye tam üye olmuştur. 2004 yılında ise AB, 10 ülkeyi daha üye olarak kabul etmiştir. Bulgaristan ve Romanya 2007 yılında, Hırvatistan ise 2013 yılında AB'ye üye olmuştur (Dedeoğlu 1996).

Nitekim AKÇT'nin kurulmasından sonra Avrupa bütünleşmesi zaman zaman türbülanslar yaşasa da günümüze kadar gelişerek önemli bir küresel aktör haline gelen AB ortaya çıkmıştır. Donduran (2020, s. 255) bu durumu şu ifadelerle açıklamaktadır:

“...mevcut örnekler içerisindeki en ileri bütünleşme hareketi olan Avrupa bütünleşmesi, güvenliğe ilişkin kaygıların, aktörleri bir diğer öncelikli çıkar alanı olan ekonomik çıkarlar aracılığıyla birbirine eklemleyerek bölgede yüzyıllardır mevcut olan çatışma potansiyelini oldukça sınırlandırması, hatta neredeyse yok etmesi açısından oldukça önemlidir. Zamanla genişleyen kapsamı ve derinleşen yapısı, yeni bir savaşı önlemek olan çıkış amacının gözden kaçırılmasına yol açmamalıdır. Süper güç rekabetinin gölgesinde oluşturulan bu bölgesel yapının güvenlik sorunlarının zaman içerisinde yok edilmesine sunduğu katkı ve zaman içerisinde eriştiği bütünleşme seviyesi, doğru zamanda doğru unsurlar üzerine inşa edilen bölgeselcilik hareketlerinin yakalamaları muhtemel başarının net bir göstergesidir.”

Keza Mor (2010, s. 538) da Avrupa bütünleşmesini, “AB, bugün ulaştığı bütünleşme düzeyi itibarıyla, bölgesel düzeyde barış, güvenlik ve refaha hizmet eden ve katkıda bulunan hiç kuşkusuz başarılı bir ekonomik entegrasyon örneğidir.” cümlesiyle vurgulamaktadır.

2. PROBLEM VE AMAÇ

2.1. Keşmir Sorunu

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde anti-emperyalist bir bilinçle, sömürgeci devletlere karşı bağımsızlık mücadeleleri başlamıştır. Hint Alt Kıtası'nda da İngiltere'ye karşı bir bağımsızlık hareketi gelişmiştir. Bu bağımsızlık hareketi, 1885 yılında kurulan Hindistan Ulusal Kongre Partisi (INC) ile siyasi bir karakter kazanmıştır. INC; Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru, Dr. Ahmed Ensari, Ebu'l

Kelam Azad gibi Hindu ve Müslümanların Hindistanlılık üst kimliği altında yaşayabileceğini savunan liderlerin görüşlerinin hâkim olduğu bir siyasi partidir. Nitekim Muhammed Ali Cinnah ve Muhammed İkbâl gibi liderler ise, Hinduların ve Müslümanların iki ayrı ulus olduğunu, dolayısıyla bu iki milletin iki ayrı devletinin olması gerektiğini savunmuştur (Mermer 2020). Bu fikir ayrılığının bir sonucu olarak 1906 yılında Tüm Hindistan Müslüman Ligi (All Indian Muslim League) kurulmuştur. Bu fikir ayrılığı giderek derinleşmiş ve bu derin görüş ayrılığının bir sonucu olarak, “İki Ulus Teorisi” doğrultusunda 1947 yılında İngiltere bölgeden çekilmiş, Hint Alt Kıtası’nda bir bölünme yaşanmış ve böylelikle Hindistan ve Pakistan olmak üzere iki devlet ortaya çıkmıştır.

İngiltere, parlamentosunda 18 Temmuz 1947 tarihinde “Hindistan Bağımsızlık Sözleşmesi” kabul ederek bir bağımsızlık planı doğrultusunda bölgeden çekileceğini kamuoyuna duyurmuştur (Türk 2014, s. 108). İngiltere, INC ve Müslüman Ligi temsilcileri ile müzakerelere başlamış ve en nihayetinde Hindistan ve Pakistan’ın kurulmasından sonra, bölgede özerkliği olan 560’a yakın prensliğin yeni kurulan devletlerle coğrafi yakınlığına göre veya prensliklerde yaşayan halkın arzu ve iradesine göre bu iki devletten birine katılma şartı sunulmuştur (Bayram, 2019). Keşmir Prenslığı hariç, diğer prenslikler bu şartlara uygun olarak katılımı sağlamıştır. Ancak Keşmir Prenslığı iki şartı da kabul etmemiştir. Bazı tarihçilere göre Keşmir’in Prensi Mihrace Hari Singh, Keşmir’in bağımsız bir devlet olarak kurulmasını istemiş ve bu sebeple iki devlete de katılmayı reddetmiştir (Akkaş ve Sheikh 2021, s. 1046). Mihracenin bu tutumu Keşmir’in durumunu belirsizliğe sürüklemiş ve gerilim sonucunda bir savaş yaşanmıştır. Keşmirli Müslümanlar Pakistan’ın da desteğiyle, Pakistan’a yakın bir bölgeyi bağımsız ilan ederek Keşmir’in her tarafında kontrolü ele geçirmek amacıyla silahlı mücadeleye devam edileceğini açıklamıştır. Bu açıklama sonrasında Mihrace Hindistan devletine sığınarak Hindistan’dan yardım talebinde bulunmuş ve bu ayaklanmanın bastırılmasından sonra Keşmir’in Hindistan’a katılacağını beyan etmiştir (Akkaş ve Sheikh 2021, 1047). Hindistan’ın ayaklanmayı bastırmak üzere Keşmir’e askerî harekât başlatması üzerine Birinci Keşmir Savaşı yaşanmıştır. Bu savaşın ardından, Hindistan Cammu Keşmir bölgesini, Pakistan ise Azad Keşmir bölgesini kontrol altına almıştır. Öte yandan, iki ülkenin kuruluş döneminde uğraştığı meseleler ile Keşmir sorununun yanı sıra, 1948 yılında Hindistan’ın kurucusu ve manevi lideri olarak kabul edilen Mahatma Gandhi’nin radikal bir Hindu milliyetçisi tarafından öldürülmesi, aynı yıl Pakistan’ın kurucusu Muhammed Ali Cinnah’ın hayatını kaybetmesi, Keşmir sorunu için makul bir çözüm bulunmasını oldukça zora sokmuştur (Mermer 2020, s. 9).

Hindistan, 1 Ocak 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’ne (BMGK) Keşmir sorununu taşımıştır. Hindistan, Pakistan’ın sorun çözülmeden Azad Keşmir’i ele geçirerek silahlı mücadele başlatarak Keşmir’i çözümsüzlüğe sürüklediğini ve böylelikle uluslararası barış ve güvenliği ihlal ettiğini ifade etmiştir (Karakaya ve Nazari 2023, s. 13). Hindistan topraklarının işgal altında olduğunu, Pakistan ise Keşmir halkının haklarının gasp edildiğini ve Keşmir halkına şiddet uygulandığını ileri sürerek Keşmir’de BM gözetiminde bir referandum yapılmasını talep etmiştir (Karakaya ve Nazari, s. 14). BMGK, Keşmir sorunu ile ilgili 38, 39 ve 47 sayılı kararları kabul etmiştir. BMGK 38 sayılı kararında, taraflara sulh çağırısı yaparak, tarafların gerginlik yaratacak adımlardan uzak durmalarını talep etmiştir. 39 sayılı kararında BMGK, BM’ye üye üç devletin temsilcilerinden müteşekkil bir komisyon kurulmasını öngörmüştür (Karakaya ve Nazari 2023, s. 14). Nitekim gerek 38 sayılı gerek 39 sayılı kararların etkileri olmamıştır; gerginlik devam etmiş, kurulması öngörülen komisyon ise tüm çabalara rağmen kurulamamıştır. 47 sayılı karar ise, BMGK’nın Keşmir sorunu ile ilgili aldığı en kapsamlı ve siyasi çözümü öngören kararı olarak kabul edilmektedir (Karakaya ve Nazari 2023, s. 14). Bu kararla, açık bir şekilde silahlı çatışmanın barış ve güvenliği tehdit ettiği vurgulanmış, silahlı çatışmanın ateşkesle sona ermesi gerektiği ve sonrasında ise Keşmir’de bir referandum yapılarak

sorunun çözüme erdirilmesi belirtilmiştir (Karakaya ve Nazari 2023, s. 14). Başka bir ifadeyle, 47 sayılı BM kararı ile Keşmir'in Hindistan veya Pakistan'a bağlanması, BM himayesinde gerçekleştirilecek bir referandum ile öngörülmüştür.

47 sayılı kararda, referandum için Keşmir'in öncelikle silahsızlandırılması gerektiği kuvvetli bir şekilde ifade edilmiştir (Karakaya ve Nazari 2023, s. 15). Ancak Hindistan, Keşmir Mihracesi ile yaptığı anlaşmanın uluslararası hukuka uygun olduğunu, bir işgal söz konusuysa, Pakistan'ın ve Çin'in Keşmir'i işgal ettiğini, bu bağlamda, Keşmir'in mevcut şartlar içerisinde referandum için hazır olmadığını, uygun zamanda bu referandumun yapılabileceğini, ancak o zamana kadar "toprak bütünlüğünü" Pakistan tehdidine karşı korumak için askeri varlığını bölgede sürdüreceğini ileri sürmüştür (Abedin 2019, s. 85-86). Pakistan ise, "tarafsız" bir referanduma asla Hindistan'ın izin vermeyeceğini, dolayısıyla tüm Keşmir'in "Azad Keşmir" olana kadar askeri varlığını sürdüreceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla o tarihten bu yana Keşmir için BM etkin bir çözüm üretmemiş, taraflar Keşmir sorunu gereği dönem dönem çatışma ve gerginlikler yaşamıştır (Abedin 2019, s. 86).

Keşmir'in doğal kaynakları, doğal güzellikleri, verimli su kaynakları ve ticaret yollarının kesişimiyle önemli bir jeopolitik konumu bulunmaktadır (Doğan 2017). Özellikle Keşmir'de bulunan İndus Nehri, Hindistan ile Pakistan açısından önemli bir su ve enerji kaynağı olarak değerlendirilmektedir. 1960 yılında taraflar İndus Suları Antlaşması ile suyun kullanımı konusunda çözüm iradesi ortaya koymuş olsa da, zaman zaman su kaynağının kullanılmasından dolayı taraflar arasında anlaşmazlık ve çatışma yaşanabilmektedir (Bayram 2019). Ayrıca, Hindistan'ın kontrolünde olan Jammu Keşmir'den geçen nehrin büyük bir kısmını kontrol eden Hindistan, İndus Nehri sayesinde hidroelektrik santralleri kurmaktadır. Ancak yukarıda bahsi geçen antlaşmaya göre, İndus Nehri sadece su üretiminde kullanılabilir, bu kuralın ihlali durumunda ise yaptırım öngörülmektedir (Bayram 2019).

Su meselesinin yanı sıra, Keşmir'in geçiş yolu üzerinde bulunması da bölgenin önemini artıran ve sorunun bir başka boyutlarından birini teşkil etmektedir. Hindistan'ın Keşmir'in tamamına hâkim olması durumunda, Pakistan'ın en yakın müttefiklerinden ve stratejik ortağı olan Çin ile kara bağlantısı kesilmesi söz konusudur. Diğer taraftan, Pakistan'ın Keşmir'in tamamına hâkim olması durumunda ise, Hindistan'ın ticaret yollarından (Kuşak Yol Girişimi, IMEC vb.) uzak kalması bahse konudur. Bu bağlamda, bu önemli ticaret yollarına erişimlerini kaybetmek istemeyen Hindistan ve Pakistan, kontrolleri altındaki bölgelerde olabildiğince bu yollardan faydalanmaya çalışmaktadır (Abedin 2019, s. 116-117). Bu çerçevede, Keşmir sorunu incelendiğinde, sorunun çok boyutlu olduğu anlaşılmakta ve Keşmir sorununun iki ülkenin stratejik çıkarları bağlamında ikili ilişkilerindeki zayıf alanı oluşturduğu belirtilebilir (Akkaş 2021, s. 1046).

Pakistan'ın kontrolü altındaki Azad Keşmir'de yaşayan halk ile Pakistan arasında herhangi bir sorun bulunmazken, Hindistan'ın kontrolü altındaki Jammu Keşmir'de durum farklıdır (Mermer 2020, s. 5). Pakistan'a katılmayı hedefleyen veya bağımsız bir Keşmir devletinin kurulma amacı güden siyasi parti ve hareketler oldukça fazla sayıdadır. Dolayısıyla Hindistan, kontrolü altındaki Jammu Keşmir'in siyasal, ekonomik ve sosyal entegrasyonu konusunda zorluklarla ve halkın direnciyle karşılaşmaktadır (Mermer 2020, s. 6).

Özetle, Keşmir sorunu esasen bir Hindistan-Pakistan sorunudur. Bu sorunun arka planı, İngiltere'ye karşı yürütülen bağımsızlık mücadelesinde ortaya çıkan anti-empyalist milliyetçi uyanışta yaşanan fikri, siyasi ve zihni ayrışma bulunmaktadır (Mermer 2020, s. 7). Diğer bir ifadeyle, bütünlükçü milliyetçilik anlayışının ve Hindistanlılık üst kimliği fikrinin dönemin şartları içerisinde herkes tarafından kabul görmemesi, ciddi bir sorunu ve karşıt milliyetçiliklerin yeniden canlanarak çözümü çok

zor olan bir çatışmayı beraberinde getirmiştir. Hindu-Müslüman çatışması Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru, Ebu'l Kalam Azad gibi Hindistanlı aydınların çabalarına rağmen tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Ayrıca hem Hindistan hem de Pakistan açısından küresel ve bölgesel gelişmelerle birlikte her daim canlı kalan Keşmir sorunu, iç siyasetteki başarısızlıkların “üstünü örtmek” için araçsallaştırılarak bir “tabu” haline gelmiştir (Mermer 2020, s. 9).

2.2. Güney Asya’da Bölgeselcilik ve SAARC

SAARC, sekiz Güney Asya devletini bir araya getiren tek bölgesel örgüttür. SAARC’ın kurulması, 1970’li yılların sonlarına doğru Bangladeş Devlet Başkanı Ziya-ur Rahman tarafından bölgedeki diğer ülkelerin liderleri ile bölgesel iş birliğinin geliştirilmesi için görüşmelere başlamasına dayanmaktadır. Ziya-ur Rahman, bölgedeki diğer yedi ülkeyi ziyaret ederek, Avrupa örneği çerçevesinde Güney Asya’yı da “Avrupa gibi bölgesel barışın ve güvenliğin merkezi” haline getirebileceklerini ve bunun için ortak hareket etmeleri gerektiğini ifade etmiştir (Paul 2020, s. 3). Ziya-ur Rahman’ın çabaları sonucu toplanan Güney Asyalı liderler, “Avrupa gibi olabilmek için, Avrupalı gibi hareket etme” ilkesini kabul ederek, öncelikle ekonomik liberalleşme adımlarını uygulamaya karar vermiştir (Paul 2020, s. 3).

Ekonomide liberalleşme adımlarını desteklemek için bölgesel ticaretin gelişmesi gerektiği yönünde ortak irade koyan Güney Asyalı devletler tarafından, uzun süren müzakerelerden sonra belirledikleri ilkeler ve hedefler çerçevesinde SAARC kurulmuştur. Resmi olarak 8 Aralık 1985 tarihinde bir Kuruluş Bildirgesi ile kurulan SAARC’ın amacı Güney Asya’da bölgesel entegrasyonu sağlamaktır (Paul 2020, s. 2). Giriş bölümünde ayrıntılı olarak belirtilen SAARC’ın Kuruluş Bildirgesi’nde yer alan amaçlar, kapsamlı bir bölgesel entegrasyon hedefine işaret etmektedir. Ancak mevcut durumun SAARC’ın hedeflerinin çok gerisinde olduğu literatürde kabul görmektedir (Mermer 2020, Paul 2020, Börzel 2016).

SAARC kuruluşundan bu yana, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için üye devletleri bağlayıcı düzenlemeler ve faaliyetler ortaya koymaya çalışmıştır. Örneğin, kuruluşundan 10 yıl sonra, 1995 yılında Güney Asya Ticaret Düzenlemesi Belgesi bölgesel ticarete yol haritası olarak kabul edilmiştir. 2004 yılında ise SAARC’ın altında Güney Asya Serbest Ticaret Bölgesi (SAFTA) kabul edilmiştir (Paul 2020, s. 3).

Paul’a göre (2020), zayıf ikili siyasi ilişkilerin, güvenlik ve egemenlik konularındaki uzlaşmaz tutumlarının bilincinde olan SAARC üye devletleri, tartışma yaratmayacak, iç işlerine bir müdahale olarak algılanmayacak, ancak karşılıklı yarar sağlayacak alanlarda iş birliği yapmayı SAARC’ın Kuruluş Şartı ile kabul etmiştir. Nitekim SAARC’ın odaklandığı ticaret alanında da beklenen gelişme görülememiştir. Paul’a (2020) göre bu durumun sebebi ise, aralarında sorunlar olan ve dolayısıyla birbirini rakip gören devletlerin iş birliğinden kaçınmasıdır. Örneğin, 2010 yılında bölgesel ticaretin gelişmesi için yeni ulaşım yollarının inşasını öngören proje Pakistan tarafından imzalanmamıştır. 18. SAARC Zirvesi’nde Hindistan Başbakanı Narendra Modi, şu sözlerle devletlerin kendi aralarındaki sorunlara “üstü örtülü” bir şekilde dikkat çekmektedir: “Güney Asya’da yeni bir uyanış var; birbirine bağlı kaderlerin yeniden tanışması. Bağlar gelişecek. SAARC aracılığıyla veya onun dışında. Aramızda ya da bazılarımızla...” (Paul 2020, s. 6).

Güney Asyalı devletlerin, kendi aralarındaki sorunlardan dolayı SAARC’ı daha etkin bir yapıya kavuşturamamaları ve devletlerin rakiplerine karşı üstünlük arayışı motivasyonu, aralarında sorun olmayan devletler farklı oluşumlar kurmaya başlamıştır. Örneğin, Pakistan Çin ile “Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru (CPEC)” girişiminin, Hindistan ise Bangladeş, Butan ve Nepal ile ulaşım yolu

girişiminin (Bangladeş-Butan-Hindistan-Nepal / BBIN) içerisinde yer almıştır. Bu bağlamda, SAARC “felçli” bir yapı olarak tanımlanmaya başlamıştır. Başka bir ifadeyle, SAARC’ın etkin olamaması, bağımsız ve uluslarüstü bir yapı geliştirememesi, diğer devletlerin bölgesel iş birliği için kabul ettiği bir aktör haline gelmemesi SAARC’a yöneltilen en temel eleştirilerdendir (Sahoo 2017).

3. BÖLGESELÇİLİK, SAARC VE KEŞMİR SORUNU

Güney Asya’nın bölgesel entegrasyon konusunda başarılı bir örnek sergilemediği söylenebilir (Paul 2020; Ahmed ve Bhatnagar 2008; Yhome ve Maini 2017; Mermer 2020). Araştırmacılar, Güney Asya’daki sekiz ülkeyi bir araya getiren tek bölgesel örgüt olan SAARC’ın, yaklaşık 40 yıllık bir örgüt olmasına rağmen, yapısal noksanlıklarına dikkat çekmektedir. Bu durumun literatürde kabul gören nedeni ise, bölgedeki devletlerin aralarındaki sorunlar nedeniyle birbirlerini rakip olarak görmeleri ve barışın tesisi için ortak ve samimi bir irade koyamamalarıdır (Mermer 2020, Paul 2020, Börzel 2016). Bu olgu, SAARC’ın işleyişinde görülmektedir. Elbette buna neden olan başka faktörler de bulunmaktadır. Pakistan’da ve Afganistan’da siyasi ve ekonomik istikrarın olmaması, terör örgütlerinin bölgede etkin olmaları, Hindistan’ın, Pakistan’ın, Sri Lanka’nın ayrılıkçı hareketlerle mücadele etmesi bu faktörlere örnek gösterilebilir. Öte yandan, SAARC ülkelerinde dünyanın en yoksul kesiminden sayılan yaklaşık 500 milyon insan yaşamakta ve dünyada okuma yazma bilmeyenlerden %50’si yine bu ülkelerde yaşamaktadır (Paul 2020, s. 47). Ancak bu durum, bölgedeki devletlerin gerek ikili gerek çok taraflı iş birliği yönünde irade koymadığı gerçeğini değiştirmemektedir (Paul 2020; Ahmed ve Bhatnagar 2008; Yhome ve Maini 2017; Mermer 2020).

SAARC, Güney Asya kimliğini oluşturma vizyonuyla kurulmasına rağmen, bu amacın gerçekleştirilememesi nedeniyle eleştirilerin odağı haline gelmektedir. Devletler arasındaki çatışmaları çözme konusundaki kapasite yetersizliği sebebiyle SAARC, sıklıkla ikili çatışmalara rehin hale gelmiştir (Ahmed ve Bhatnagar 2008, Dubey 2007, Paul 2020, Yhome ve Maini 2017, Madhur 2023).

2020 yılında yapılan Paul’un (2020, s. 11) çalışmasına göre, AB içerisinde bölge içi ticaret oranı %62 civarındayken, SAARC içerisinde bu oran %5 civarındadır. SAARC’ın kuruluşundan bu yana, bölge içi ticaret hacmi hiçbir dönemde %5’ten daha fazla olmamıştır (Paul 2020, s. 12). Paul (2020, s. 13) SAARC ülkeleri küresel Gayri Safi Yurtiçi Hasılası’nın (GSYİH) %1,5’ini oluştururken, bu ülkeler arasındaki ticaret hacmi %1 dahi olmadığını vurgulamaktadır. Ayrıca, 2004 yılında hayata geçirilen Güney Asya Serbest Ticaret Anlaşması (SAFTA) kapsamında tarife indirimine Hindistan ve Pakistan karşılıklı olarak izin vermemiştir (Ahmed ve Bhatnagar 2008, s. 6). Dolayısıyla Güney Asya’da mevcut siyasi ilişkiler ve ticari veriler, bölgesel entegrasyon konusunda bir başarısızlık olduğunu ortaya koymaktadır (Paul 2020, s. 11).

Keşmir sorunu özelinde SAARC’ın etkin bir çözüm üretmediği görülmektedir. 1985 yılında kurulan SAARC’ın Zirvelerinde zaman zaman Hindistan ve Pakistan barış görüşmelerine başlamış olsa da, bu süreçler her defasında yaşanan gerilim sonucu yarıda kesilmiştir. 1990’lı yıllarda Soğuk Savaş döneminin sona ermesi, Hindistan ve Pakistan arasında da barış rüzgarlarının esmesine neden olmuştur. Ayrıca, iki ülkenin nükleer denemelerinin yeni bir savaşı tetiklemesinden endişe edilerek uluslararası tepkiye neden olmuştur (Ali, Sawal ve Shahid 2022, s. 207).

Temmuz 1998’de Sri Lanka’nın başkenti Kolombo’da gerçekleştirilen SAARC Zirvesi’nde iki ülkenin devlet başkanları Vajpayee ile Müşerref bir araya gelerek Keşmir sorununun çözümü için bir barış sürecinin başladığını kamuoyuna deklare etmiştir (Ali, Sawal ve Shahid 2022, s. 208). Bu sürecin ardından 20-21 Şubat 1999 tarihinde Hindistan Başbakanı Vajpayee Lahor’a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyarette, iki ülke Keşmir sorununun çözümüne ilişkin irade ortaya koyan “Lahor

Deklarasyonu"nu imzalamıştır. Deklarasyonda Keşmir sorununun SAARC himayesinde yürütülecek yol haritasıyla çözüme kavuşturulacağı vurgulanmıştır. Lahor Deklarasyonu, 1971 İkinci Keşmir Savaşı'ndan sonra ateşkesi öngören Şimla Antlaşmasından sonra iki ülkenin devlet başkanları tarafından imzalanan ikinci metin olması sebebiyle önem arz etmektedir. Ancak 1999 yılında Kargil Krizi'nin² patlak vermesi sonucu, iki ülke Keşmir sebebiyle yeniden savaşmış ve barış süreci henüz başlangıçta sona ermek durumunda kalmıştır. Kargil Krizi sebebiyle, 11. SAARC Zirvesi ertelenmiştir (Ali, Sawal ve Shahid 2022, s. 208-209).

Krizin etkilerinin hissedildiği 4-6 Ocak 2002 tarihinde gerçekleştirilen 11. SAARC Zirvesi'nde iki ülke Keşmir sorununa hiç değinmez ve ikili görüşme gerçekleştirmezken, 12-13 Kasım 2004 tarihinde gerçekleştirilen 12. SAARC Zirvesi'nde Keşmir sorunu tartışılarak barış görüşmelerine devam edilebileceği yönünde sözlü beyanat verilmiştir (Ali, Sawal ve Shahid 2022, s. 210). Bu kapsamda bir araya gelen Hindistanlı ve Pakistanlı yetkililer, Siachen Buzulu yakınındaki kontrol hattında yaşanan düşük yoğunluklu çatışmalara son verme kararı almıştır. Bu karar başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Ayrıca, 2005 yılında Pakistan'da yaşanan deprem sonrasında, bu hat üzerindeki sınır kapıları karşılıklı olarak açılmıştır. 12-13 Kasım 2005 tarihinde gerçekleştirilen 13. SAARC Zirvesi'nde bu karşılıklı irade vurgulanmıştır. 2005 yılından bu yana, zaman zaman çatışmalar yaşansa da bu sınır kapıları daima açık kalmıştır. Elbette bu durum, Keşmir sorununu çözüme kavuşturacak olan diğer adımların atılmasını sağlayamamıştır, ancak bu sınır hattında yaşayan insanlar bu durumdan oldukça faydalanmıştır (Ali, Sawal ve Shahid 2022, s. 215-216).

Hindistan ile Pakistan arasındaki bu olumlu hava, 26 Kasım 2008 tarihinde Hindistan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Bombay şehrinde gerçekleştirilen bir terör saldırısı ile yeniden gerilmiştir. Hindistan, olayı Keşmir'deki Pakistan yanlısı Ceyş-i Muhammed örgütünün gerçekleştirdiği sebebiyle saldırının sorumlusu olarak Pakistan'ı suçlamıştır (Mermer 2020, s. 17). Keşmir sınırı hattı boyunca iki ülke arasında düşük yoğunluklu çatışmalar gerçekleşmiş, Hindistan kontrolü altındaki Cammu Keşmir'de askeri varlığını artırmıştır. 28-29 Nisan 2010 tarihinde gerçekleştirilen 16. SAARC Zirvesi'nde iki ülke bir araya gelerek diyalog sürecini yeniden başlatma kararı almıştır (Ali, Sawal ve Shahid 2022, s. 217).

Özellikle 10-11 Kasım 2011 tarihinde gerçekleştirilen 17. SAARC Zirvesi Hindistan-Pakistan arasında barış umutlarının en fazla yeşerdiği Zirve olması bakımından önemlidir. Pakistan Başbakanı Yusuf Rıza Geylani ile Hindistan Başbakanı Manmohan Singh Zirve marjında görüştüktan sonra ortak açıklama yayınlarak, Hindistan ile Pakistan'ın Keşmir sorununu barışçıl bir şekilde çözeceklerini, bu kapsamda karşılıklı olarak vize serbestisi uygulanacağını ve ticari ilişkileri geliştirmek için başta SAFTA düzenlemesi olmak üzere diğer gerekli tüm düzenlemeleri hayata geçireceklerini açıklamıştır. Zirve'den kısa bir süre sonra, Ocak 2012'de iki ülke arasında ilk serbest ticaret antlaşması imzalanmıştır (Ali, Sawal ve Shahid 2022, s. 217-218).

Olumlu hava Hindistan'da aşırı sağcı lider Narendra Modi'nin ve partisi Hindistan Halk Partisi'nin (BJP) 2014 yılında iktidara gelmesiyle birlikte dağılmıştır. Modi ve BJP'nin elitlerine göre, Keşmir ulusal bir sorun olup, Pakistan tarafından ele geçirilen toprakların geri alınmasıyla birlikte bir

² Hindistan Anayasası'na, Cammu Keşmir'in demografik yapısını ve kimliğini korumak amacıyla "370. madde" eklenmiştir. Yasaya göre, Cammu Keşmir'de yabancıların mülk edinmesine ve eyalet hükümetinde iş sahibi olmalarına izin verilmemiş ve Cammu Keşmir'in özerkliği teminat altına alınmıştır. Bu durum, katılımın tam anlamıyla gerçekleşmesine değin geçici bir karar olarak tasarlanmış, ancak hiçbir zaman katılım kararı verilemediğinden, 370. madde, Hindistan'ın Keşmir'le ilişkisini tanımlayan kalıcı bir düzenleme olarak kabul edilmiştir.

sorun olmaktan çıkacaktır. Bu düşünceden hareketle, Modi liderliğindeki Hindistan, Keşmir konusunda gerçekleştirilen görüşmelere son vermiştir (Paul 2020, s. 14).

Keşmir'deki Pakistan yanlısı Ceyş-i Muhammed örgütünün 2016 yılında, Hindistan'ın kontrolündeki Cammu Keşmir bölgesinde Uri şehrinde bulunan Hindistan askeri üssüne saldırı düzenlemesi sonucunda, dönemin Hindistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Arindam Bagchi açıklama yaparak Pakistan'ın İslamabad şehrinde düzenlenmesi planlanan 19. SAARC Zirvesi'ni Hindistan'ın boykot ederek katılım sağlamayacağını açıklamıştır. Hindistan'a destek veren Sri Lanka ile Bangladeş de Hindistan'ın "endişelerini anlayabildiklerini, bu sebeple Zirve'ye katılmama kararı aldıklarını" kamuoyuna duyurmuştur. Böylece planlanan Zirve iptal edilmiştir (Ali, Sawal ve Shahid 2022, s. 218).

Narendra Modi 2019 yılında gerçekleştirilen seçimlerde yeniden seçildikten sonra tüm SAARC ülkeleri yemin törenine davet edilmiş, ancak Pakistan davet edilmemiştir. Nitekim Mayıs 2019'daki seçimlerden kısa bir süre sonra, 5 Ağustos 2019 tarihinde, Keşmir'in özerkliğini düzenleyen Hindistan Anayasası'nın 370. maddesinin³ Keşmir'in Hindistan'ın içişlerini ilgilendiren bir konu olduğu gerekçesiyle iptal edilmiştir (AA 2019). SAARC üyeleri Bhutan, Bangladeş, Maldivler, Nepal, Sri Lanka ve Afganistan, Hindistan'ın 370. maddeyi kaldırmasını, "Hindistan'ın kendi içişleri sorunu" olarak yorumlamıştır. Bu duruma ilişkin Pakistan ise, "Hindistan'ın SAARC'ı rehin aldığı, SAARC'ın bu şekilde Güney Asya'da bölgesel entegrasyonu hiçbir zaman sağlayacak bir oluşum olamayacağını" belirtmiştir (Akkaş 2019, s. 1049).

SONUÇ

Yaklaşık 80 yıldır çözülemeyen Keşmir sorunu hala bölgenin en önemli meselelerinden biri olma özelliğini korumaktadır. Hindistan ve Pakistan, Almanya ve Fransa gibi aralarındaki problemleri çözme yönünde irade göstermeyi başaramamıştır. Paris-Berlin hattı, AB içerisindeki en önemli iş birliği hattını oluşturmaktadır. AB, içerisindeki sorunlara rağmen bölgesel entegrasyonu önemli derecede sağlayabilmiş ve devletler arasında önemli bir iş birliği mekanizması haline gelmiştir. Buna karşın Güney Asya'daki bölgesel entegrasyon çabaları oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır. Güney Asya içi ticaret dahi, AB ülkeleri arasındaki ticaret ile kıyaslanamayacak derecede zayıf seyretmektedir.

Bu başarısızlığın sonucu, bölgedeki "siyasi duyarlılık" olgusunun noksanlığından kaynaklanıyor olması kuvvetle muhtemeldir. Avrupa'da gerçekleşen savaşların getirdiği yıkım ve tahribat, barışı da beraberinde getirmiştir. Ancak bu, ülkelerin bu yönde irade göstermeleriyle gerçekleşmiştir. Yoksulluk, gelir dağılımı adaletsizliği, bölgesel çatışmalar Güney Asya'da da ağır bir tahribat ve yıkıma da neden olmuştur. Ancak Avrupa örneğinde olduğu gibi bir bölgesel entegrasyon temelli kurumsal iş birliği ortaya çıkmamıştır. AB örneği, kurumsal iş birliğinin boyutunun büyüklüğü ölçüsünde entegrasyon çabalarının sonuç verdiğini göstermektedir. Siyasi ve ekonomik haklar, çalışma ve seyahat özgürlüğü, eğitim programları gibi araçlarla Avrupa değerlerini korumak ve geliştirmek için çaba sarf eden AB, AB'ye yönelik aidiyet duygularını güçlendirmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda, AB'nin üyelerine ve aday üyelerine AB yasalarını ve müktesebatını kendi ulusal hukuklarıyla uyumlaştırma zorunluluğu kılan Kopenhag Kriterleri, Helsinki Nihai Senedi, Paris Şartı, Lizbon Anlaşması, Schengen Alanı, Avrupa Politikası gibi düzenlemeler bulunmaktadır.

³ Hindistan Anayasası'na, Cammu Keşmir'in demografik yapısını ve kimliğini korumak amacıyla "370. madde" eklenmiştir. Yasaya göre, Cammu Keşmir'de yabancıların mülk edinmesine ve eyalet hükümetinde iş sahibi olmalarına izin verilmemiş ve Cammu Keşmir'in özerkliği teminat altına alınmıştır. Bu durum, katılımın tam anlamıyla gerçekleşmesine değin geçici bir karar olarak tasarlanmış, ancak hiçbir zaman katılım kararı verilemediğinden, 370. madde, Hindistan'ın Keşmir'le ilişkisini tanımlayan kalıcı bir düzenleme olarak kabul edilmiştir.

SAARC örgütü altında eğitim, tarım, meteoroloji ve iletişim gibi alanlarda iyi niyetli iş birliği çabaları ortaya koyulmaya çalışılsa da bu çabalar bölgede barış ve güvenin tesisi için yeterli olmamaktadır. Yoksulluğun azaltılması, güvenlik ve istihbarat alanında bilgi paylaşımı, terörle ve insan kaçakçılığıyla mücadele, SAARC üyelerinin tamamını kapsayan ticaret yollarının kurulması gibi konularda iş birliği çok zayıf kalmaktadır. Dolayısıyla Hindistan ile Pakistan arasındaki Keşmir sorununun çözümüne yönelik etkisi de oldukça sınırlı kalmaktadır. SAARC'ın bu "başarısızlık" durumunu aşıp AB gibi etkin bir aktör haline gelmesi için öncelikle bölge ülkelerinde siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanması gerektiği söylenebilir. Bu çerçevede, bölgedeki diğer ülkelere göre nispeten daha istikrarlı olan Hindistan, tıpkı Fransa'nın Avrupa entegrasyonundaki çabaları gibi öncü bir rol oynayabilir.

Hindistan'ın öncülüğün SAARC yeniden yapılandırılarak, siyasi uyum, ekonomik karşılıklı bağımlılık, kimlik bilinci, vizelerin kaldırılması, Schengen benzeri SAARC ülkeleri arası seyahat özgürlüğü sağlanabilir. Böylece bölge ülkeleri terörizmle mücadele, yoksulluğun azaltılması, enerji ihtiyacı, iklim değişikliği ve salgın hastalıklara karşı mücadele gibi alanlarda daha etkin olabilecek ve daha güçlü bir iş birliği ortaya çıkabilecektir. Öte yandan, bölgeselcilik literatüründe önemli bir yer tutan kimlik konusunda, kültür, spor, eğitim ve diğer etkileşim ve kamu diplomasisi kanalları desteklenerek bu konuda da adımlar atılabilir. Karşılıklı güveni sağlayacak iletişim, enerji, baraj yapımı gibi alanlarda bölgesel altyapı projeleri hiç şüphesiz bölgesel entegrasyona katkı sağlayacaktır.

Makalede, AB örneğinden hareketle Güney Asya'da bölgeselciliğe odaklanılmış ve AB örneğinde olduğu gibi SAARC'ın Güney Asya'da bölgesel entegrasyona Keşmir sorunu çerçevesinde nasıl bir katkı yapabileceği tartışılmıştır. Bölgeselcilik literatüründe kabul gören yaklaşımlar, bu çalışmada da doğrulanmıştır. Bu çerçevede, bölgesel entegrasyon için bölgedeki devletlerin öncelikle bu yönde irade ortaya koymaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

AA. (2019). Hindistan Cammu Keşmir'in özel statüsünü ortadan kaldırdı. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hindistan-cammu-kesmirin-ozel-statusunu-ortadan-kaldirdi/1550255>.

ABEDİN, M. J. (2019). Keşmir Sorunu ve Hindistan-Pakistan Nükleer Silahlanma Yarışına Etkisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

AHMED, Z. S., BHATNAGAR, S. (2008). Interstate Conflicts and Regionalism in South Asia: Prospects and Challenges, *Perceptions: Journal of International Affairs*, 13(1), 1-19.

AKKAŞ, H. H., SHEIKH, A. M. (2021). Çözül(e)Meyen Keşmir Sorunu ve Birleşmiş Milletler, *International Academic Social Resources Journal*, C. 6, Sa. 26, s. 1044-1053.

ALI, A., SAWAL, J. N., SHAHID, M. (2022). Role of SAARC in Tension Diffusion between Pakistan and India, *Journal of Peace, Development and Communication*, C. 6, Sa. 1, s. 205–221.

BAYRAM, D. Ç. (2019). Hindistan-Pakistan Gerilimi: Keşmir Sorunu. gasam.org.tr/hindistan-pakistan-gerilimi-kesmir-sorunu/.

BİLİCİ, N. (2006). AB'de Ekonomik Bütünleşme ve Türkiye'nin Entegrasyonu, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C. 5, Sa. 2, 2006, s. 39-45.

BÖRZEL, T. (2016). *Theorizing Regionalism: Cooperation, Integration, and Governance*, BÖRZEL, Tanja, RISSE, Thomas, (der.), "The Oxford Handbook of Comparative Regionalism", UK: Oxford University Press.

- DEDEOĞLU, B. (1996). *Adım Adım Avrupa Birliği*, Çınar Yayınları, İstanbul.
- DOĞAN, G. (2017). Paylaşılamayan Bölge: Keşmir, <https://www.tespam.org/paylasilamayan-bolge-kesmir-1/>.
- DONDURAN, C. (2020). Sistemik Faktörlerin Bir Ürünü Olarak Bölgeselcilik, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, Sa. 2, s. 251-266.
- HETTNE, B., INOTAI, A., SUNKEL, O. (1999). *Globalism and the new regionalism*, Basingstoke: Macmillan.
- HURREL, A. (2005). *The regional dimension in international relations theory*, M. Garrell, B. Hettne ve L. Van Langenhove (der.), *Global politics of regionalism: Theory and Practice*. London: Pluto Press.
- KARAKAYA, İ., NAZARI, M. İ. (2023). Hindistan-Pakistan Çatışmasında Keşmir Sorunu, *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, C. 7, Sa. 3, s. 1-22.
- KÖROĞLU, E. (2021). Entegrasyon Teorileri Işığında Avrupa Genişleme Dalgaları ve Türkiye ile İlişkiler, *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, Sa. 1, s. 37-58.
- KOLASI, K., AKDEVELİOĞLU, A., ÖZEN, Ç. (2023). Bölgesel Düzen Anlayışında Değişim: Hegemonik Bölgeselcilikten Yeni Bölgeselciliğe Geçiş, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 78, Sa. 3, s. 583-604.
- MERMER, C. T. (2020). Hindistan ve Pakistan İçin Tarihi Kıskaç; Keşmir Sorunu, *Stratejik Rapor*, No: 75.
- MOR, H. (2010). Avrupa (Birliği) Bütünleşme Süreci ve Sorunları, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 14, Sa. 1, s. 499-541.
- ÖZEL, M. (2003). Avrupa Birliği'nde Bölge, Bölgeselleşme, Bölge Yönetimleri Kavramları Üzerine, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 58, Sa. 1, s. 97-117.
- PAUL, A. (2020). Regional Cooperation in South Asia: Exploring the Three Pillars of Regionalism and their Relevance, *The Journal of Indian and Asian Studies*, C. 1, Sa. 2, s. 1-22.
- SAHOO, P. (2017). Borders: The main barrier to south Asian integration, *World Affairs: The Journal of International Issues*, C. 21, Sa.), s. 80-97.
- SOLINGEN, E., MALNIGHT, J. (2016). Globalization, Domestic Politics, and Regionalism”, BÖRZEL, Tanja, RISSE, Thomas, (der.), *The Oxford Handbook of Comparative Regionalism*, UK: Oxford University Press.
- TÜRK, B. (2014). Uluslararası Sistemde Kronik Bir Sorun: Keşmir, <http://www.bilgesam.org/incele/1636/-uluslararasi-sistemde-kronik-bir-sorun--kesmir/#>
- YHOME, K, M. (2017). Tridivesh Singh, “Regionalism: SAARC and Beyond” ORF Rapor, No: 135.

Fırat Üniversitesi

Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi

Yayın İlkeleri

1. Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, “Hakemli Dergi” statüsünde yılda iki sayı (Haziran-Aralık) olarak yayımlanır.
2. Dergiye gönderilen makaleler başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır; Makalenin dergimize gönderilmiş olması, yazarın bu konudaki taahhüdü anlamına gelir.
3. Makaleler; “Microsoft Word” programında hazırlanmış olmalıdır. Eserler yazım kurallarına uygun elektronik posta ile editöre gönderilmelidir.
4. Derginin yazı dili esas olarak Türkçe olmakla birlikte, dergide İngilizce, Arapça, Fransızca ve Almanca makalelere de yer verilmektedir.
5. Dergiye gönderilen makalelerin başına, en az 150 en çok 350 kelimedenden oluşan özetler ve özetlerin yazıldığı dillerde başlık ve en az üç anahtar kelime eklenmelidir. Türkçe yazılan makaleler için Türkçe özete ek olarak; İngilizce özet eklenmesi gerekmektedir. İngilizce yazılan makaleler için ise Türkçe özetlerin eklenmesi gerekmektedir.
6. Makalelerde, yazar adları, yazarın çalıştığı kuruluş bilgileri ve elektronik posta adresleri açık ve doğru bir şekilde belirtilmelidir.
7. Yazarların dergiye gönderdikleri makalelerin denetimini yapmış oldukları ve bu haliyle “basıma” hazır olarak verdikleri kabul edilir. Editör kurulu tarafından yapılan ön incelemede, bilimsellik (alan yönünden denetim) ölçütlerine ve dergi yazım kurallarına uyulmadığı ve olağanın üzerinde yazım yanlışlarının tespit edildiği yazılar geri çevrilir.
8. Editör kurulunca ilk değerlendirmesi yapılan makaleler, kör hakemlik sistemi uyarınca yazar adları metinden çıkarılarak iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumsuz gelirse nihai kararın verilebilmesi için eser üçüncü hakeme gönderilir. Yazarlara makalenin hangi hakeme gönderildiği ile ilgili bilgi verilmez. Hakem raporunda düzeltme istenmesi durumunda yazar, sadece belirtilen düzeltmeler çerçevesinde değişiklikler yapabilir. Yazar, hakem tarafından önerilen düzeltmeleri yaptıktan sonra hakemin önerisi doğrultusunda tekrar hakem denetimine başvurulabilir. Hakem raporlarının her ikisinin de olumsuz olması durumunda, üçüncü bir hakem incelemesi yapılmaz. Yayımlanmayan yazılar, yazarına geri gönderilmez. Yazara durum hakkında bilgi verilir.
9. Dergide, hakem denetiminden geçen makaleler dışında, kitap incelemesi, derleme ve bilgilendirici notlara, yer verilebilir. Bu nitelikteki yazılar editör kurulunca kabul edilebilir veya geri çevrilebilir.
10. Makaleler yayımlanmak üzere kabul edildiği takdirde, elektronik ortamda tam metin olarak yayımlamak da dâhil olmak üzere tüm yayım hakları Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisine aittir. Yazarlar telif haklarını Üniversiteye devretmiş sayılır, yazara ayrıca telif ücreti ödenmez.
11. Kabul edilen yayınlardaki beyan ve fikirlerden yazarların kendileri sorumludur.